श्रीः

श्रीमन्महाराज संस्कृत महापाठशाला पत्रिका

(त्रैमासिकी)

सम्पुटम् १०] अक्टोबर १९३५ [सञ्चिका ४

सम्पादकः

एच्. योगनरसिंहार्यः, एम्. ए.,

श्रीमन्महाराज संस्कृत महापाठशालाध्यक्षः.

मैसूरु
राजकीय शाखामुद्रालये सम्मुद्रिता
१९३५

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशालापत्रिका

विषयसूचना

स म्पा द की य स मि तिः

१. श्रीमन्तः वि. सुब्रह्मण्यार्याः, बि.ए.,
विश्रान्त मैसूरु विश्वविद्यालयाधिकारिणः (रेजिस्ट्रार्)

२. श्रीमन्तः अर्थशास्त्रविशारदाः विद्यालङ्काराः महामहोपाध्यायाः डाक्टर् आर्. शामशास्त्रिणः, बि.ए., पिएच्.डि., एं.आर्.ए.एस्., विश्रान्त मैसूरु प्राच्यकोशागाराध्यक्षाः शासन-विमर्शशाखाध्यक्षाश्च

३. श्रीमन्तः प्रोफेसर् डि. श्रीनिवासाचार्याः, एं.ए., मैसूरु महाराजाकालेज् संस्कृत प्रधानोपाध्यायाः

४. पण्डितरत्नं धर्माधिकारिणः ब्र. श्री. काशी शेषवेङ्कटाचल-शास्त्रिणः

५. महामहोपाध्यायाः पण्डितरत्नं ब्र.श्री. लक्ष्मीपुरं श्रीनिवासा-चार्याः, विश्रान्तमहापाठशालाविशिष्टाद्वैतवेदान्तप्रधानो-पाध्यायाः

६. महाविद्वांसः ब्र. क. गोपालकृष्णशास्त्रिणः, महापाठशाला-साहित्यप्रधानोपाध्यायाः

७. महाविद्वांसः करूरु शेषाचार्याः, महापाठशाला ज्यौतिष-प्रधानोपाध्यायाः

८. श्रीमन्तः एच्. योगनरसिंहार्याः, एं.ए. महापाठशालाध्यक्षाः (सम्पादकाश्च)

विज्ञप्तिः

भो भो महाशयाः! सहृदयाः! सप्रश्रयमिदमिदानीं विज्ञापयामः–संस्कृतविद्याभिमानिनः पुरुषप्रवराः यं कंचन विषयमधिकृत्य संस्कृतभाषामयं अनतिसंक्षिप्तविस्तरं उपक्रमोपसंहारपरिकर्मितं कस्याप्यनुद्वेगकरं अचर्चितपूर्वं कालदेशदशानुगुणं प्रपञ्चोपकारकरं धर्माद्यविरुद्धं "जीर्णमङ्गे सुभाषितम्" इति निर्वेदस्य "वीरा वाचैव केवलम्" इत्यपवादस्य वा प्रशमकरं प्रस्पष्टमुखविलासमुपन्यासं विलिख्य यदि प्रेषयेयुर्महान्तः, तेभ्यो महद्धयः समर्प्य अनन्तान् धन्यवादान् पत्रिकायामस्यां तमुपन्यासं पारयामः प्रकाशयितुम् ॥

> यदीच्छति वशीकर्तुं जगदेकेन कर्मणा ।
> परापवादसस्येभ्यो गाश्चरन्तीर्निवारयेत् ॥
> न हीदृशं संवननं त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
> दया मैत्री च भूतेषु दानं च मधुरा च वाक् ॥

संपादकस्य.

मूल्यप्रकारः

१. अस्याः पत्रिकायाः वार्षिकम् अग्रिमं मूल्यं सार्धैकरूप्यकं प्रापणव्ययपृथक्कृतम्. (भारतमण्डले.)
२. विद्यार्थिनां पुनः एकरूप्यकम्. प्रापणव्ययपृथक्कृतम्.
३. विभिन्नदेशे सपादरूप्यद्वयम् (*3s.*) प्रापणभृतिः पृथक्.

पत्रिकाप्राप्तिस्थानम्,

संपादकः,

श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशाला, मैसूरु.

सधन्यवादमस्माभिरङ्गीकृता एताः विनिमयरूपाः पत्रिकाः

---

1. संस्कृतसाहित्यपरिषत्पत्रिका, श्रीनगर.
2. संस्कृत साहित्यपरिषत्पात्रिका, कल्कत्ता.
3. उद्यानपत्रिका, तिरुवाडि.
4. सुप्रभातम्, काशी.
5. सूर्योदयः, काशी.
6. श्रीपीयूषपत्रिका, नडियाद्.
7. संस्कृतरत्नाकर, जयपुर.
8. कल्याण, गोरख् पुर.
9. The Mythic Society Journal, Bangalore.
10. The School Folk, Tumkur.
11. Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.
12. Review of Philosophy and Religion, Poona.
13. Journal of Oriental Research, Madras.
14. The Law College Magazine, Madras.
15. The Literary and Educational Supplement to "The Hindu," Madras.
16. The Aryan Path, Bombay.
17. The Theosophical Movement, Bombay.
18. The Philosophical Quarterly, Calcutta.
19. Karnataka Historical Review, Dharwar.
20. Saqi, Secunderabad.
21. Ardra, Ceylon.
22. Wiener Beitrage Zur Kulturgeschichte Linguistik, Wien.

23. The Journal of Music Academy, Madras.
24. "Yoga," Bulsar.
25. ಆಂಧ್ರ ಸಾಹಿತ್ಯಪರಿಷತ್ಪತ್ರಿಕಾ, ಕಾಕಿನಾಡ.
26. ಭಾರತೀ, ಮದ್ರಾಸು.
27. ಜಯಕರ್ಣಾಟಕ, ಧಾರವಾಡ.
28. ಸದ್ಬೋಧಚಂದ್ರಿಕೆ, ಆನಂದವನ.
29. ರಾಷ್ಟ್ರಬಂಧು, ಮಂಗಳೂರು..
30. ವಿಶ್ವಕರ್ಣಾಟಕ, ಬೆಂಗಳೂರು
31. ತಾಯಿನಾಡು, ಬೆಂಗಳೂರು.
32. ಅಧ್ಯಾತ್ಮಪ್ರಕಾಶ, ಬೆಂಗಳೂರು.
33. ರಂಗಭೂಮಿ, ಬೆಂಗಳೂರು.
34. ಕರ್ಣಾಟಕ ಸಾಹಿತ್ಯಪರಿಷತ್ಪತ್ರಿಕೆ, ಬೆಂಗಳೂರು.
35. ಸುಬೋಧ, ಬೆಂಗಳೂರು.
36. ಜ್ಯೋತಿಷವಿಚಾರಸಾಗರ, ಶಿವಮೊಗ್ಗ.
37. ಕಾದಂಬರೀಸಂಗ್ರಹ, ಚಾಮರಾಜನಗರ.
38. ಪ್ರಬುದ್ಧಕರ್ಣಾಟಕ, ಮೈಸೂರು.
39. ವಿವೇಕಾಭ್ಯುದಯ, ಮೈಸೂರು.
40. ಸದ್ವೈದ್ಯ, ಮೈಸೂರು.

ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಹೊಸದಾಗಿ ಪ್ರಕಟವಾಗುವ ಗ್ರಂಥಗಳ ವಿವರಗಳು

ಎಲ್ಲ ಗ್ರಂಥಕರ್ತರಿಗೂ ಪ್ರಕಾಶಕರಿಗೂ ವಿಜ್ಞಾಪನೆ.

ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿರುವ ಬಗೆಬಗೆಯ ಗ್ರಂಥಾಭಿವೃದ್ಧಿಯ ವಿವರಗಳನ್ನು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಸಂಗ್ರಹಮಾಡಿ ಲಿಖಿತರೂಪದಲ್ಲಿರಿಸುವುದು ಪರಿಷತ್ತಿನ ಒಂದು ಕರ್ತವ್ಯವಾಗಿದೆ. ಇದೇ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಕಳೆದ ವರ್ಷ ಗ್ರಂಥಪ್ರದರ್ಶನವನ್ನು ನಡೆಸಿ ಆ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಗ್ರಂಥಪ್ರಕಟನಕಾರ್ಯದ ಮುಖ್ಯಾಂಶಗಳ ವಿವರವನ್ನು ಸಾಧ್ಯವಿರುವ ಮಟ್ಟಿಗೂ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ್ದಾಗಿದೆ. ಆ ಪ್ರದರ್ಶನವಾದಂದಿನಿಂದೀಚೆಗೆ ಎಂದರೆ ೧೯೩೩ನೆಯ ಇಸವಿ ಜನವರಿಯಿಂದೀಚೆಗೆ ನಡೆದಿರುವ ಗ್ರಂಥಾಭಿವೃದ್ಧಿಯ ವಿವರಗಳನ್ನು ಆದಷ್ಟು ನಿಷ್ಕರ್ಷೆಯಾಗಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಬೇಕಾದ ಕಾರ್ಯ ಉಳಿದಿದೆ. ಆದಕಾರಣ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಗ್ರಂಥಬರೆಯುವ ಮತ್ತು ಪ್ರಕಾಶಪಡಿಸುವ ಎಲ್ಲ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಸ್ಥೆಗಳೂ, ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಂಘಗಳೂ, ವ್ಯಕ್ತಿಮಹಾಶಯರೂ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಪ್ರಕಟನೆಗಳನ್ನು ಕುರಿತ ಸುದ್ದಿಯನ್ನು ಬರೆದು ಪರಿಷತ್ಪತ್ರಿಕೆಯ ಕಾರ್ಯಾಲಯಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸಬೇಕೆಂದು ಕೋರುತ್ತೇವೆ. ಪರಿಷತ್ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ವಿಮರ್ಶೆಗಾಗಿ ಅನೇಕ ಗ್ರಂಥಗಳು ಬರುತ್ತವೆಯಾದರೂ, ಎಲ್ಲ ಗ್ರಂಥಗಳೂ ನಮ್ಮ ಕೈಸೇರುತ್ತಿವೆಯೆಂದು ನಾವು ಭಾವಿಸುವಹಾಗಿಲ್ಲ. ಎಷ್ಟೋ ಗ್ರಂಥಗಳು ಪ್ರಕಟವಾಗಿರುವ ಸಂಗತಿಯೇ ನಮಗೆ ಈಗ ತಿಳಿದುಬರುವ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ. ಪರಿಷತ್ಪತ್ರಿಕೆಯ ಮುಂದಿನ ಸಂಚಿಕೆಯಿಂದ ಪ್ರತಿ ಸಂಚಿಕೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಆಯಾ ಸಂಚಿಕೆಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಮಾಸತ್ರಯದಲ್ಲಿಯೂ ಪ್ರಕಟವಾಗಿರುವ ಗ್ರಂಥಗಳ ಹೆಸರುಗಳನ್ನೂ, ಅವುಗಳ ಗ್ರಂಥಕರ್ತರು, ಪ್ರಕಾಶಕರು, ಗಾತ್ರ, ಆಕಾರ ಮೊದಲಾದ ವಿವರಗಳೊಡನೆ ಪಟ್ಟಿಮಾಡಿ ಪ್ರಕಟಗೊಳಿಸಬೇಕೆಂದು ಆಶೆಯಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಎಲ್ಲ ಗ್ರಂಥಕರ್ತರೂ ಮತ್ತು ಪ್ರಕಾಶಕರೂ ನೆರವಾದ ಹೊರತು ನಮ್ಮ ಉದ್ದೇಶವು ನೆರವೇರಲಾರದು. ಗ್ರಂಥಪ್ರಕಾಶನದಲ್ಲಿ ಉದ್ಯುಕ್ತವಾಗಿರುವ ಸಮಸ್ತರೂ ಗ್ರಂಥಪ್ರಕಟವಾಗುವ ಸಮಯದಲ್ಲಿಯೇ ಈ ಕೆಳಗಿನ ವಿವರಗಳನ್ನು ಒಂದು ಕಾರ್ಡಿನಲ್ಲಿ ಬರೆದು ಪರಿಷತ್ಕಾರ್ಯಾಲಯಕ್ಕೆ ಕಳುಹಬೇಕೆಂದು ಕೋರುತ್ತೇವೆ :—

೧. ಪುಸ್ತಕದ ಹೆಸರು, ೨. ಪುಸ್ತಕದ ಅಡ್ಡಹೆಸರೇನಾದರೂ ಇದ್ದರೆ ಅದು, ೩. ಪುಸ್ತಕದ ವಿಷಯ, ೪. ಪುಸ್ತಕದ ಜಾತಿ, ೫. ಪುಸ್ತಕದ ಲೇಖಕರ ಹೆಸರು, ವಿಳಾಸ, ೬. ಪುಸ್ತಕದ ಪ್ರಕಟನಕರ್ತರ ಹೆಸರು, ವಿಳಾಸ. ೭. ಪುಸ್ತಕದ ಮೊದಲನೆಯ ಪ್ರಕಟನೆಯ ತಾರೀಖು, ೮. ಪುಸ್ತಕದ ಈಗಿನ ಪ್ರಕಟನೆ ಎಷ್ಟನೆಯ ಆವೃತ್ತಿಯದು, ೯. ಪುಸ್ತಕದ ಬೆಲೆ ; ಉತ್ತಮಪ್ರತಿ, ಸಾಮಾನ್ಯಪ್ರತಿ, ೧೦. ಈ ಪುಸ್ತಕ ಇದುವರೆಗೆ ಒಟ್ಟು ಎಷ್ಟುಪ್ರತಿ ಮುದ್ರಿತವಾಗಿದೆ, ೧೧. ವಿಶೇಷಾಂಶಗಳು (ದೊರೆತಿರುವ ಬಹುಮಾನ ಇತ್ಯಾದಿ ವಿವರಗಳೇನಾದರೂ ಇದ್ದರೆ ಅವು)

ಪರಿಷತ್ತಿನ ಕಾರ್ಯವಿವರಗಳ ವರದಿ

ರಾಯಚೂರಿನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ವಾರ್ಷಿಕಾಧಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಸದಸ್ಯರಿಂದ ಅಂಗೀಕೃತವಾದ ವರದಿಯ ಪ್ರತಿಗಳನ್ನು ಅಲ್ಲಿಯ ಅಧಿವೇಶನಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದ ಸುಮಾರು ೭೩ ಮಂದಿ ಸದಸ್ಯರಿಗೆ ಕೈಗೆ ಕೊಡಲಾಯಿತು. ಅಲ್ಲಿಗೆ ಬಾರದಿದ್ದ ಸುಮಾರು ೨೦೦ ಮಂದಿ ಸದಸ್ಯರಿಗೆ ವರದಿಗಳ ಪ್ರತಿಯನ್ನು ಅಂಚೆಯ ಮೂಲಕವೂ ಆಳಿನಮೂಲಕವೂ ಕಳುಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈಗ ವರದಿಯ ಪ್ರತಿಗಳು ಪರಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪಮಾತ್ರ ಮಿಕ್ಕಿವೆ. ಯಾರಾದರೂ ಬಯಸಿದಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯವರು, ಪ್ರತಿಗಳು ಉಳಿದಿದ್ದರೆ, ಸಂತೋಷದಿಂದ ಕಳುಹಿಸುವರು.

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशालापत्रिका

प्रतिमासत्रयं प्रकटीक्रियमाणा

"कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳ समाः"

(ईशोपनिषत्)

सम्पुटम् १०] अक्टोबर् १९३४ [सञ्चिका ४

तरुणेन्दुकुसुमखचितजटं त्रिदिवनदीसलिलधौतमुखम् ।
नगसूनुप्रणयं वेदनिधिं परिणाहितुहिनशैलगृहम् ॥

अमृतभवं गुणरहितं तमवनिरविशशिज्वलनजलपवनगगनतनुं ।
शरणं व्रजामि शुभमतिकृतनिलयम् ॥

तरुणामलेन्दुमणिभूषितामलशिरोजं
भुजगाधिपैककुण्डलविलासकृतशोभम् ।
नगसूनुलक्ष्मीदेहार्धमिश्रितशरीरं
प्रणमामि भूतगीतोपहारपरितुष्टम् ॥

(गीतानि)

यदि च परमाणोरन्तर्नास्त्याकाशमिति भण्यते, तर्हि आकाशस्य सर्वगतत्वसिद्धान्तो भज्येत । सर्वमूर्तद्रव्यावयवैस्सह संयोग एव हि सर्वगतत्वं, परमाणवोऽपि मूर्ता एवेत्यङ्गीकृतं निरवयवपरमाणुवादिभिः । तस्मान्न तस्य निरवयवतेति ॥

नानुमनुते स आनुपलम्भिकः । अयमपि एकविधश्शून्यतावादी सर्वाभाववादीतिचोच्यते। भाष्यकारोपि 'आनुपलम्भिक' शब्दोत्तरं 'सर्वं नास्तीति मन्यमानः' इति व्याख्याय प्रोक्तमेवार्थं द्रढयति । गोतमसूत्रे चतुर्थाध्याये प्रथमाह्निके सर्वशून्यताप्रकरणमित्येकं प्रकरणं (४-१-३७) वर्तते । तत्रापि सर्वाभाववादो निराकारि । उभयत्रापि तात्पर्य-टीकाकारा वाचस्पतिमिश्राः शून्यतावाद एव निराचिकीर्षित इति प्रत्यपीपदन् । व्याचक्रुश्च तन्मतं तत्रैव 'मते चास्मिन् शून्यत्वमेव वास्तविकं—सत्ता हि न वास्तविकी, कल्पनावशत एव सर्वेऽपि पदार्था सन्त इव भासन्ते' इति । अत्र यस्य तु मते निखिलस्याप्यसत्ता तस्य मते शून्यतायाः कथं सत्तामभ्युपयन्ति इति चिन्त्यम् । भाष्यकृतां मते तु सर्वस्याप्यलीकतैवेत्येतन्मतव्याख्यानम् । एत एव टीकाकारा भामत्यां (२-२-३७) वस्तु सदपि न, असदपि न, एतदुभयविधमपि न, एतदुभाभ्यामन्यविधमपि न भवति परन्तु विचारासहत्वमेव, वस्तुनस्तत्त्वमिति शून्यवादव्याख्यामरीरचन् । वस्तुतस्त्वत्र नैतन्मतस्य निराकरणीयता प्रतिभाति पूर्वप्रकरणे हि सर्वास्तिवादिबौद्धसम्प्रदायमतं पराकृतम् । अतोऽत्र सर्वनास्तित्ववाद एव निराचिकीर्षित इति गम्यते । अस्य चापरं नामधेयं 'असद्वाद' इति। अयं च वाच-स्पतिव्याख्यातमताद्भिद्यते । तद्व्याख्यातं च मतं नागार्जुनोपज्ञमिति माध्यमिककारि-कादितोऽवसीयते । वात्स्यायनभाष्ये च तन्मतस्य विशेषविचारो नोपलभ्यते। ततस्त-त्काले नागार्जुनव्याख्यातशून्यवादस्य स्थितिर्नासीदिति अनुमीयते । तादृशासद्वादा-पेक्षया एतस्य अनुपलम्भिकोक्तासद्वादस्य विशेषो विद्यते । सचैतन्मत उपलब्धिरपि वस्तुतो नास्तीति । अयमर्थः 'आनुपलम्भिक' पदादेव ज्ञायते । मिश्रमहोदयास्तु एतन्मते शून्यतैव सतीति व्याचक्रुः । शून्यतावादस्य प्राचीनकाले नैकविधानि व्याख्यानान्यासन् । तस्मात् शून्यतावादिनां मध्येपि सम्प्रदायभेदो मतभेदश्च संवृत्त इति ज्ञायते । परं बौद्धनागार्जुन (२०० क्रि. श.) स्तं वादमन्यथैव व्याचकार । एतेऽसद्वादिनश्शून्यवादिनो वा विज्ञानवादिभिरुक्ता युक्तीराश्रित्यैव परमाणूनामभावं साधयामासुः । अतएव वात्स्यायनः प्रथमं आनुपलम्भिकमेव

तत्खण्डनम्.

यदत्रोक्तमाकाशव्यतिभेदरूपं बाधकं परमाणोर्निरवयवत्वे, तन्नोपपद्यते, विकल्पासहत्वात्तथाहि, न तावदाकाशव्यतिभेदो नामाकाशेन सम्बन्धमात्रं परमाणोः, तस्य सावयवत्वसाधकत्वाभावात्। निरवयवस्यात्मादेसंसर्गाभ्युगतेः। नापि संयोगमात्रं तदर्थः, तथासति आकाशपदस्य निरर्थकता स्यात्। निरवयवस्यापि संयोग अनुपदमेव निर्णेष्यते। नापि परमाण्वभ्यन्तरं संयोगस्तदर्थः, तदभ्यन्तरस्येदानीमप्यसिद्धेः, अत एव तदवयवसंयोग इत्यर्थोऽपि प्रत्युक्तः, तस्यैवेदानीं साध्यत्वात्। परमाण्ववयवानामन्योन्यं विभागमुत्पादयत्याकाशमित्यपि न, परमाणोर्नित्यद्रव्यत्वेनावयवाभावात्। जन्यद्रव्यस्य परमवयवानां विद्यमानतया विभागो भवितुमर्हः। किञ्च परमाणोरवयवाभ्युपगमेपि आकाशं न

पूर्वपक्षितया जग्राह। पूर्वं 'सर्वमभावः' (४-१-३७) इत्यादिसूत्रद्वारा यं वादं सकलवस्तुनोऽपि असत्तांप्रसाध्यनिराचकार, स वाद 'असद्वाद' नाम्नापि कथ्यते। तन्मते भाव पदार्थमात्रस्यैवासत्वमिति निश्चितम्। ये हि भावपदार्थतया प्रतीयन्ते ते सर्वेपि अभावा एव। अयमेकप्रकार एकान्तवाद इति तत्र भाष्यकृद्बभाषे। प्रोक्तमते चासन्त एव पदार्था वस्तुत उपलब्धिगोचरा भवन्ति इति ज्ञायन्ते। किन्त्वेतत्प्रकरणे भाष्यकार आदौ यं आनुपलम्भिक इत्यूचे, तस्य मते उपलब्धिपदार्थोऽपि वस्तुतो नास्तीति प्रतीयते। अयञ्चार्थ अनुपलाम्भक इति पदादपि ज्ञायते। तथासति पूर्वोक्तमतादस्य मतस्य किञ्चिद्वैलक्षण्यमपि स्फुटीकृतम्। अस्यानुपलम्भिकस्यायं भावः, परमाणोरवयवा यदि न स्युस्तदा परमाणुः कथं स्वावयव वर्तेत इति शङ्का नोदेति। तस्मात्परमाणुर्निजावयवे कथमपि न स्थातुमर्हतीत्येवं पूर्वोक्त 'वृत्तिप्रतिषेधात् परमाण्वभावो न प्रसाधनीयः। किन्तु परमाणोरवयवास्सान्ति इति साधने तयैव युक्त्या तस्याप्यवयवपरम्परास्साधनीया भवन्ति। तथासति परमाणवस्तदवयवाश्च स्वस्वावयवेषु कथमपि न स्थातुं पारयेयुः, इति समर्थ्य पूर्वोक्तवृत्तिप्रतिषेधप्रयुक्त एव परमाणुतदवयवानामप्यभावस्साधनीयो भवति। तथासति न कस्यापि वस्तुनस्सता, सत्येवं 'सर्वं नास्ती' त्येतदेव सिद्धं भवतीति॥

तद्विभागनिदानतामश्नुते। विभागो हि कर्मजन्यः, नाकाशजन्य इति स्फुटं गम्यते। परमाणोरभ्यन्तरं यच्छिद्रं तदेव 'व्यतिभेद' पदबोध्यमित्यपि नात्र युक्तम्, यस्य सावयवद्रव्यस्यान्तरा अवयवो नास्ति, तस्यद्रव्यस्य मध्यस्थानमेव हि छिद्रमिति वदन्ति। परमाणोस्तु निरवयवत्वेन छिद्रमेव न सम्भवति। तस्मात्पूर्ववादी आकाशव्यतिभेदं किं वा निर्ब्रूयातन्न साध्यसाधकं भवतीति॥

एवं सर्वगतत्वशब्दार्थमबुध्यमान एव पूर्वपक्षी आकाशस्यासर्वगतत्वमचूचुदत्। सर्वगतत्वं हि समस्तमूर्तद्रव्यैस्सह संयोग एव। मूर्तद्रव्यपरमाणुभिरपि संयोगो गगनस्याव्याहत एव। प्रमाणमेव निरवयवस्यापि संयोगं गमयति। पर*माणोरभ्यन्तरे गगनसयोगो नास्तीति न गगनस्यासर्वगतत्वम्। परमाणोरभ्यन्तरं खलु नास्तीत्यसकृदुक्तम्। यद्व्यलीकं तेन सह कथं संयोगो जायते? तस्माद्येषां मूर्तद्रव्याणां सत्ता वर्तते तान्येवात्र 'सर्व' शब्देन धर्तव्यानि। सत्येवं सर्वगतत्वस्य का हानिः? †

---

* आत्मतत्वविवेके नव्यनैय्यायिकरघुनाथशिरोमणिरुदयनतात्पर्यव्याख्यायामेवमेवाभिप्रैति 'आकाशेन परमाणोर्व्यतिभेदः अभ्यन्तरे संयोगः, अभ्यन्तराभावादेवासम्भवी सर्वगतत्वन्तु विभूनां सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगितामात्रम्। निरवयवस्याणोः परमाणुसब्दार्थत्वात्परमाणुस्सावयवः' इति प्रतिज्ञापदयोर्व्याघात इत्यर्थः। (आत्मतत्त्वविवेकदीधितिः).

† एतत्सर्वं 'शब्द–संयोग–विभावाच्च सर्वगतं' इति गोतमसूत्रभाष्यवार्त्तिकादौ निगदितम्। परन्त्वत्र भाष्यकारवार्त्तिककारयोस्सूत्रपाठभेदो दृश्यते। वार्त्तिककारमते 'सर्वसंयोगशब्दविभावाच्च सर्वगतमिति पाठः। यतस्समस्तमूर्तद्रव्यैस्सह संयोग एव 'सर्वसंयोग' इति स व्याचख्यौ। भाष्यकारमते तु तद्व्याख्यातदिशा 'शब्दसंयोगविभावाच्चे' त्यादिरेव सूत्रपाठ इति ज्ञायते। वाचस्पतिमिश्रीयन्यायसूचीनिबन्धे एवं न्यायसूत्रोद्धारे भाष्यकृत्पाठ एवादृतः। विश्वनाथपञ्चाननोऽपि वृत्तिग्रन्थे एवमेव पपाठ। राधामोहनगोस्वाम्यपि एतमेव पाठमनुमोदते। परन्त्वर्थवैल-

एवं 'परमाणुस्सावयव' इत्येवं प्रतिज्ञावाक्ये 'परमाणुः' एवं 'सावयवः' इति पदद्वयस्य व्याघातः । यस्तु परमाणुं नानुमनुते, स तं पक्षतया ग्रहीतुमेव न शक्नोति । यदि पक्षग्रहणानुरोधेन बाध्यस्तं स्वीकुर्यात्, तदा 'सावयवः' इति न वदेत् । कुतः? निरवयवाणुरेव हि परमाणुः, निरवयवत्वमेव परमत्वम् । तस्मात्पूर्ववादी न तथा प्रतिज्ञातुमेव पारयेत् इति ॥

तदुपर्याक्षेपः.

अत्रैका शङ्कावतरति । अधिजलं काष्ठादीनां निक्षेपे नौकादीनां वा आनयने तज्जलस्य व्यूहनं तावत्सर्वाध्यक्षसिद्धम् । तद्वद्गगनस्य सर्वगतत्वे सक्रियप्रतिघातिद्रव्यसंयोगेनाकाशस्यापि * व्यूहनं भवितव्यम् । तत्कुतो न भवति? एवमाकाशं भित्त्यादिकमिव सर्वत्र सञ्चारिष्णूनां मानवानां गमनक्रियायाः कारणं वेगं प्रतिरुध्य गतिं कुतो न प्रतिबध्नाति?

तत्खण्डनम्.

नैतद्युक्तम् । भित्त्यादिकं काष्ठादिकं वा स्पर्शवत्वात् विष्टम्भं व्यूहनं वा कर्तुं पारयेत् । आकाशादिकं तु अतिसूक्ष्मत्वान्न प्रतिघाति

क्षण्यं विद्यते । ग्रन्थविस्तरभिया नेह तत्प्रतन्यते । आकाशात्मनोस्सर्वगतत्वं सिषाधयिषुर्महर्षिः कणादोऽपि 'विभवान्महाकाशस्तथाचात्मा' (७–१–२२) इत्येवं बभाण । तत्रोपस्कारकारश्शङ्करमिश्रो विभवः समस्तमूर्तद्रव्यसंयोगः इति व्याचकार । गोतमसूत्रे विभवशब्दात्पूर्वं संयोगशब्दस्य सत्वान्न तथोपवर्णितुं शक्यते । अत एव वृत्तिकारो व्याचख्यौ,—'विभवस्सार्वत्रिकत्व' मित्यलमाकरप्रदर्शनेन.

* व्यूहनं नाम पूर्वोत्पन्नं द्रव्यस्यारम्भकसंयोगं विनाश्य द्रव्यान्तरारम्भकसंयोगोत्पादनमेव । यथा जलमध्ये काष्ठादीनां निक्षेपे तज्जलारम्भकावयवसंयोगो नश्यति, तदनु तदवयवानामेवान्योन्यं संयोगो जायते । तस्मात्तत्र तज्जातीयान्यजलमुत्पद्यते । तत्र काष्ठादिभिरन्यजलारम्भकावयवसंयोगस्य यदुत्पादनं तदेव व्यूहनम्.

भवति । निरवयवत्वाच्च काष्ठादिनाकाशे व्यूहनं न भवति । द्रव्यान्तर_
जनकावयवसंयोगोत्पादनरूपव्यूहनं अवयवरहितद्रव्ये न सम्भवति ।
तस्मादव्यूह आकाशस्य स्वाभाविको धर्मः । एवं आकाशं उक्तदिशा
प्रतिघातिद्रव्यस्य विष्टम्भं न करोति । तस्मादविष्टम्भोप्याकाशस्य
स्वाभाविको धर्मः । अविष्टम्भो नाम द्रव्यस्य क्रियाकारणवेगादिगुण-
स्याप्रतिबन्धः ॥

भवतु वा तावदेवम्, नित्यत्वन्तु परमाणूनां न विचारार्हम् ।
यतो जगति विद्यमानास्सर्वेप्यर्था कार्यतया उपलभ्यन्ते । परमाणोर्विद्य-
मानतायां अनित्यतैव ज्यायसी । तथा च 'परमाणुरनित्यः कार्यत्वा-
द्धटवदि' त्यनुमानेन परमाणोरनित्यत्वमेव सिद्धं भवेत् । सत्येवं तस्य
सावयवतापीति चेत् ॥

नैतदुपपद्यते, परमाणोरकार्यत्वात् । तथाहि, यदि परमाणुः कार्यं
भवेत्तस्यावयवोऽपि स्वीकरणीयः । तस्योपादानकारणता समवायिकारणता
वास्थेया, तथा सति समवायिकारणं तदणुतरं परमाण्वपेक्षयापीत्युररी-
करणीयम् । किं कारणम्? सर्वत्रापि कार्यरूपं द्रव्यं कारणरूपं च
द्रव्यं विभिन्नपरिमाणं दृष्टम् । कार्यद्रव्यापेक्षया तत्कारणद्रव्यं क्षुद्रपारि-
माणं भवति । तस्मात्परमाणुरूपकार्यस्यावयवः क्षुद्र एव भवेत् । तथा-
सति तस्यावयवः तस्याप्यवयवः इत्येवमनन्तावयवपरम्परामुररीकृत्य,
सूक्ष्मपरिमाणस्य कुत्रापि विश्रामो नास्ति, सर्वापेक्षया सूक्ष्मं द्रव्यं
किमपि नास्तीत्येवाङ्गीकरणीयम् । सत्येवं अनवस्थादोषः सुमेरुसर्षप-
योस्तुल्यपरिमाणप्रसङ्गरूपो दोषश्चानिवार्यो भवति । तथा च परमाणु-
रिति व्यवहार एव विलीयेत । यत्कारणं यदणूनां मध्ये सर्वापेक्षया सूक्ष्मं
तदेव परमाणुपदभाग्भवति । न चेत् 'परम' रूपविशेषणस्य सार्थक-
तयैव न भवेत्, यदि निखिलाणूनामप्यवयवास्सन्ति तर्हि ते सर्वेपि

स्वस्वकार्यापेक्षयाणुतरा एव भवेयुः । सर्वापेक्षयाणुः यदपेक्षया अणुतरं नास्ति, तादृशं किमपि नैव स्थातुमर्हति । सति चैवं पूर्ववादी किं वा परमाण्विति व्यवहरेत्? यद्धि पूर्वपक्षी पक्षतया कक्षीकुर्यात्तत्सर्वमपि तन्मतरीत्या सावयवं, सत्येवं सर्वापेक्षया अणु तत्कथं भवेत्? सर्वापेक्षया अणोरभावे कथं वा 'परमाणु' शब्दं व्यवहरेम? गौणोऽयं व्यवहार इत्यपि न भवति । कुत्रापि मुख्यप्रयोगासम्भवस्योक्तत्वात् । मुख्यस्य कुहचित्सत्त्वे किल गौणः । तस्माकार्यत्वहेतुरसिद्ध इति नानित्यता परमाणूनामिति ॥

विनाशित्वमपि न शक्यशङ्क्यम् । कारणविभागाद्धि विनाशिता लोके सिद्धा । नाकाशव्यतिभेदात्, यथा हि घटादीनामवयवविभागादेव विनाशित्वरूपमनित्यत्वं सिध्यति । इदमत्राकूतम् । यथा हि विनष्टलोष्ठानामवयवरूपोपादानकारणस्य विभागाद्विनाशः स्वीक्रियते । न पुनः लोष्टमध्ये आकाशसमावेश आस्ते इति तस्य विनाशः, एवं परमाणावाकाशसमावेशो वर्तते इत्येतावता तस्य विनाश इति वक्तुं न शक्यते । परमाणुना साकमाकाशस्य संयोगमात्रं यदि आकाशव्यतिभेदः, तदा स परमाणुष्ववश्यं वर्तत एव । किन्तु तावता परमाणूनां विनाशिता न सिध्यति । सत्येवं परमाणूनामवयवरूपकारणविभागो न सम्भवत्येवेति । एवञ्चाकाशव्यतिभेदः परमाणूनां सावयवतासाधको न भवतीति न निरवयवत्वबाधक इति सिद्धम् ॥

(अनुवर्तते)

दयातत्त्वसमीक्षा

(अथवा अन्तिमाभियोगो धर्मराजसभायाम्.)

(तत्र अन्तिमाभियोगपक्षीया अभ्यर्थना धर्मराज-सविधे चित्रगुप्तनिवेदिता)

श्रीशिवः शरणम् । किमुक्तं भवति? यावदुक्तं भवति वेदाः प्रमाणमिति तावदुक्तं भवति शिवश्शरणमिति । शिवो=वेदः । शरणं=प्रमाणं रक्षकं सत् इति । कं पुनरर्थममी प्रमिमते? एकस्मिन्नेव पत्यावामरणं वृत्तिस्स्त्रियाः, इत्येवञ्जातीयकोऽर्थः । यद्येष जीवेत् उताहो म्रियेतेति । तत्किमस्त्येवञ्जातीयकोऽपि वेदः? । काममस्ति भोः शिष्टाचारकल्पितः । तदेषाभ्युक्ता—

'एकोऽनेका विन्देत् नैका विन्देत् कदापि पतिमन्यम् ।
इति किल शिष्टाचारः तेनाक्षिप्तः सदास्ति वेदोऽपि' ॥ इति ॥

तस्योपव्याख्यानम् । धर्मराजसभायां चित्रगुप्तो निवेदयति । महाराज! असहायस्य आनन्दनस्य साहाय्यमादधाना वङ्गीया शिष्टसभा अन्तिममभियोगं लिखन्ती विज्ञापयति ॥

धर्मराजः—किमिव?

चित्रगुप्तः—(अन्तिमाभियोगपत्रं वाचयति)

'सूच्यग्रावलम्बिपादाङ्गुष्ठमात्रावस्थितिषु व्यत्यासलवमात्रेण नियमितपतनस्य पिपतिषोरग्निपर्वतस्य अधोवसातिषु अखिलप्राणिधर्माधर्म-निर्णेतृषु अपरिमितकृत्वः साष्टाङ्गप्रणतिपातं वङ्गीया शिष्टब्राह्मणसभा

विज्ञापयति—'वैधवेयो दुरोदरपुत्रः मित्रविन्दो नाम नेष्टे दुरोदधनस्येति ज्येष्ठ एव दुरोदरात्मजः पाणिगृहीतीतनयः सर्वस्य दुरोदरस्वस्येश्वरः कृतः सभया, यदनु केशाकेशि मुष्टीमुष्टि बाहूबाहवि च युद्धमेनयोर्मृतपितृकयोरशाम्यत् ॥

अथ मित्रविन्दो ग्रामाध्यक्षे न्यवेदयत्—'आनन्दनवत् अहमपि तत एव पितुर्जात इति समभागहामिति'। अथ ग्रामाध्यक्षेण कारणं पृष्टा सभाऽकथयत् 'स्वाभिप्रायकृतं कर्म यत्किञ्चिन्मानवार्जितम्। क्रीडाकर्मेव बालानां तत्सर्वं निष्प्रयोजनम्' इत्याङ्गिरोवचनस्याधीमः। अधीमस्तराञ्च 'तस्माच्छास्त्रं प्रमाणन्ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ। ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि' इति भगवतो गीतायाः। अथैभिरस्माभिः प्रमाणमीदृग्विषये गवेषमाणैः बहवः शिष्टाः आसेतुहिमाचलं पृष्टाः नेष्टे एव वैधवेय इति अनादिकालप्रवृत्तमाचारं प्रमाणमकुर्वन्' इति ॥ अथेदमेव प्रमाणमाश्रित्य ग्रामाध्यक्षोऽस्मन्मतं सममन्यत। अथ तु मित्रविन्दो नगरध्यक्षे पुनरभियोगमकरोत्। यदन्वसौ मित्रविन्दोपि समभाक्कृतः। तदिदं शिष्टाचारविरुद्धम्। आचारेण हि मूलभूतो वेदः उन्नीयते। अतश्च वैदिकएवायं धर्म इति न कोप्येनमतिवर्तितुमीष्टे इति ॥

उक्तार्थे ऐतिहासिकी पौराणी च सम्मतिः.

समस्ति चात्रैतिहासिकी पौराणी च सम्मतिः आचारे। वासिष्ठरामायणे १६ सर्गे लीलाभिधाना नारी वैधव्यं परिहरन्ती बह्वयततेति—

भर्त्रानेन सहोतुङ्गस्तनी कुसुमसद्मसु।
कथं स्वैरं चिरं कान्ता रमे युगशतान्यहम्' ॥

इत्यादिनालोच्य—

‘ मरणं भर्तुरग्रे मे यदि दैवात् भविष्यति ।
तत्सर्वदुःखनिर्मुक्ता संस्थास्ये सुखमात्मनि ॥ २६ ॥
अथ वर्षसहस्रेण भर्तादौ चेन्मरिष्यति ।
तत्करिष्ये यथातेन जीवोगेहान्न यास्यति ’ ॥ २७ ॥

इत्यादिना, कर्तव्यञ्च निरणैषीत्। इति च प्रपञ्चितः ॥ तदन्वतिश्रद्धयाऽऽराधिता सरस्वती देवी यथाभिलाषं वरेणान्वग्राहीत् । नैतावतैव परिसमाप्तिः अपि तर्ह्यनेकेष्वपि जन्मसु अभिन्नपतिकैवाभूदेषेत्यपि प्रपञ्चितः उपाख्यानं नामैतिहासिकं पौराणिकं वा तत्तत्प्रामाणिकानुष्ठानमवगमयत् अनुष्ठेये सर्वं लोकं प्रवर्तयच्च धर्मे वेदमुपबृंहयत् प्रमाणमिति मीमांसकमर्यादा । अतश्चायमत्राभिसन्धिः—‘ सर्वथा स्त्रिया पतिवियोगः परिहरणीयः । शक्यसम्पादनश्चैष उपासनया दीर्घकालनैरन्तर्यसत्करवत्या, इति एकपतित्वमेव धर्म, इति च ’ । यदि पुनर्नगराध्यक्षमतं प्रमाणं स्यात् , इयान् यत्न एकपतित्वबोधक ऐतिहासिको व्यर्थ आपद्येत । एतेन चूडालादिपतिव्रतोपाख्यानानि परश्शतान्यैतिहासिकानि व्याख्यातानि । तत्तादृशैर्यत्नैर्वैधव्यं परिहरणीयमित्येवमर्थत्वात्तेषाम् ॥

एवं मार्कण्डेयपुराणे २९ अध्याये मदालसोपाख्याने शत्रुजितः सूनुः कुवलयाश्वः पितृनियोगात् दानवोपद्रुतान् तपस्विजनान् वने रक्षन् वज्रकेतुसुतेन पातालकेतुना सूकरवेषेण दानवेनायुध्यत । अथ हन्यमानेन दानवेन पातालं नीतः । तेनैव दानवेन प्रसह्यानीतां विश्वावसुगन्धर्वपुत्रीं परिणिनीषितां, एतद्दर्शनेनैतस्मिन् आहितोत्कण्ठां प्रत्याचष्ट । अथास्याः सखी कुण्डलाख्याऽकथयत् दानवकृतमागामित्रयोदशीदिवसे कर्तव्यविवाहस्य निर्णयं जानाना मे सखी मरणा-

योद्यता । तदा सुरभिर्देवधेनुरागत्याकथयत् 'मा भैषीर्वत्से पातालकेतोर्हन्ता मनुष्यः त्वां परिणेष्यति, नैव त्वेष दानवः' इति। अथाश्वासितेयं मे प्रियसखी त्वय्युद्वेलमुत्कण्ठितेति अकस्मात्तेनोढाप्यामरणं शोकसागर एव स्यादिति' ॥

अथ पारस्परिकविज्ञानानुपदं दैवप्रेरितपुरोहिताचरितविवाहः सुखमास्त कुवलयाश्वः । यथापुरमेव नियोगं पितुरनुतिष्ठन् तद्दानवानुजेन तालकेतुना तपस्विलिङ्गेन यागदक्षिणार्थं कण्ठाभरणं नार्थितोऽदात् विशिष्टब्राह्मणबुध्या । स दानवस्तदादाय ब्राह्मणलिङ्गी तत्पित्रे तत्समर्प्य मृतं सुतमकथयत् । तच्छ्रवणानुपदमेव मदालसा साध्वी अम्रियत । 'मदालसा तु तत् दृष्ट्वा तदीयं कण्ठभूषणम् । तत्याज सुप्रियान् प्राणान् श्रुत्वा विनिहतं पतिम्' इति चैवमादि प्रपञ्च्यते । यदि नगराध्यक्षमतं प्रमाणं स्यात् तदेयं मृतिर्व्यथा यथेष्टपुरुषान्तरं हि सुलभम् इति । अनुमृतिं परिहरन्तः कवयश्च समाचक्षते 'न खल्वेषा मृतिरुपरतस्य गुणमावहति, न वैषास्य प्रत्युज्जीवनोपायः । नतराञ्चास्य धर्ममुपचिनोति । नतमाञ्च शुभानस्य लोकानार्जयति, नो एव च निरये पततोस्य प्रतिक्रियामारचयति । नैव चास्य दर्शनाय प्रभवति' । इति चैवमादि । एतेनैवञ्जातीयकानि पातिव्रत्यपराणि पौराणिकान्युपाख्यानानि व्याख्यातानि ॥

किञ्चान्यत् । सख्येषा कुण्डला स्ववृत्तमेवमाचष्टे—'अहन्त्वस्याः सखी नाम्ना कुण्डलेति मनस्विनी । सुता विन्ध्यवतः पत्नी वीरपुष्करमालिनः । हते भर्तरि शुम्भेन तीर्थात् तीर्थमनुव्रता । चरामि दिव्यया गत्या परलोकार्थमुद्यता' इत्यादिना । अतोपि पत्यन्तरपरिग्रहः सुतरां प्रत्याख्यातो वेदितव्यः । अत एव देवीभगवते कलिदोषवर्णनप्रघट्टके योन्यानियमरूपाविधवाविवाहादयोपि दोषतया परिगणिताः

'अन्नानां नियमो नास्ति योनीनां च विशेषतः । आश्रमाणां जनानाञ्च सर्वे म्लेच्छाः कलौ युगे' इत्यादिना । तदत्र विषये धर्मराजः प्रमाणम् । पुनरपि साष्टाङ्गप्रणतय' इति । एवं वङ्गीया शिष्टब्राह्मणसभा । इति ॥ (इत्यन्तिमाभियोगपक्षीयाभ्यर्थना).

अथ प्रतिपक्षिणः तीरितानुशिष्टजयपत्रनिवेदनम्.

अथ धर्मराजः चित्रगुप्तमन्वयुङ्क्त । चित्रगुप्त—अप्यस्ति पक्षान्तरजयकरः प्रमाणप्रसरः? । चित्रगुप्तः तदनु सभानीतं तीरितानुऽशिष्टजयपत्रं वाचयति --

११५ अभियोगे नगराध्यक्षसभायां निर्णयः ' वङ्गीया शिष्टब्राह्मणसभा आनन्दनस्योपकुर्वाणा आचारमेव केवलं प्रमाणयति । आचरणं पुनस्तथ्यमपि स्यात् वितथमपि स्यात् । नातस्तदेकपदे धर्मायैवेति निर्णयायालम् । मित्रविन्दस्य पुनर्वैधवेयस्य मातुल, मातामह, मातृभगिनीपुत्रादयः व्यवहाराजीविनः रञ्जितसिंह, प्रभुचन्द्र, भीमतोष, साढेकराद्यभिधानाः वेदस्मृतिपुराणानि प्रमाणयन्ति । तथाहि—यजुर्वेदे ६-१-१२ मन्त्रः—

I ' उदीर्ष्व नार्यभिजीवलोकं गतासुमेतमुपशेष एहि ।
हस्तग्राभस्य दिधिषोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभिसंबभूव ' ॥ इति ॥

अस्यार्थः—' हे नारि उत्तिष्ठ प्रपञ्चे तव जीवनं निष्प्रयोजनमिति मा मंस्थाः । येन सह त्वमजीवः; सोऽम्रियत । विधवाविवाहं सम्मन्यमानस्य विधुरस्य (मृतपत्नीकस्य) त्वं जाया भवेति ' ॥

ऋग्वेदे ८-१८ २० मन्त्रः—

II कुह स्विद्दोषा कुहवस्तोरश्विना
कुहाभिपित्वं करतः कुहोषतुः ।

को वां शयुत्रा विधवेव देवरं
मर्यं न योषा कृणुते सदस्थ आ ॥ इति ॥

अस्यार्थः—'हे अश्विनीकुमार त्वं रात्रौ कुत्र शयीथाः? दिवा क्व वससि? । तव वासस्थानं कुत्र वर्तते? । विधवा आत्मनो द्वितीयपतिं अथवा भार्या स्वपतिं शयनार्थं शय्यागृहे यथा निमन्त्रयते, तथा त्वां यागानुष्ठानकाले यज्ञकुण्डसमीपे कः निमन्त्रयते?' ॥ इति ॥

अथर्ववेदे २-३-२७ मन्त्रः—

III या पूर्वं पतिं वित्त्वा अथान्यं विन्दते पतिम् ।
पञ्चौदनञ्च तावजं ददातो न वियोषितः ॥ इति ॥

अस्यार्थः—'विवाहपतेः मरणानन्तरं अन्यं वरयित्वा अजपञ्चोदनं कुर्याच्चेत् तौ दम्पती न वियोगं भजेतामिति' ॥

अथर्ववेदे २-३-२८ मन्त्रः—

IV समानलोको भवति पुनर्भुवा परः पतिः ।

अस्यार्थः—'द्वितीयपतेः पुनर्विवाहितनार्याश्च उपरि समानो लोको लब्धो भवती' ति ॥

अथर्ववेदे—२—३०७ मन्त्रः—

V सोमस्य जाया प्रथमं गन्धर्वस्तेऽपरः पतिः ।
तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥
सोमोऽददत् गन्धर्वाय गन्धर्वोऽददग्नये ।
रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम् ॥ इति ॥

अस्यार्थः—'त्वं प्रथमं चन्द्रस्य भार्या अभवः । अनन्तरं गन्धर्वेण सह विवाहं अकरोः । तदनन्तरमग्निमवृणोः । अन्तेच मानवम् ॥ इत्युक्ते चन्द्रो गन्धर्वाय गन्धर्वोऽग्नये अग्निः प्रजया रय्या च सार्धं मह्यं एवमदुः' ॥ इति ॥

ऋग्वेदे १०—४०—२ मन्त्रः—

VI को वां शयुत्रा विधवेवदेवरं मर्यं नां योषा कृणुते सदस्थ आ ।

अस्यार्थः—‘विधवा नारी शय्यागृहे स्वपतेः सहोदरस्य वधूः वरस्य मनः आकर्षतीव त्वां कः गृहे आनयेत्’ ॥ इति ॥

अथर्ववेदे ९—५–२८ मन्त्रः—

VII समानलोको भवति पुनर्भुवा परः पतिः अथोजं पञ्चोदनं दक्षिणा ज्योतिषं ददाति ॥

अस्यार्थः—‘पुनर्विवाहितनार्याः द्वितीयपतेश्च एक एव लोकः । अमू पुरोहिताय योग्यां दक्षिणं दत्वा अजपञ्चोदनदानं कुर्याताम्’ । इति ॥ इमानि वेदवाक्यानि विधवाविवाहं गमयन्ति । एव मृषिवचनानि ॥

पराशरमाधवीयधृनमनुवचनम्—

I नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधायते ॥ इति ॥

अस्यार्थः—‘पतिवृत्तान्तस्याज्ञाने, पतिमरणे, पतिवैराग्ये, पतिक्लैब्ये, पतिपातित्ये, चेति पञ्चाविधापत्काले नारी द्वितीयविवाहं कुर्यात्’ ॥

ब्रह्मपुराणे—

II ‘यदि सा बालविधवा बलात् त्यक्ताऽथवा क्वचित् ।
तदा भूयस्तु संस्कार्या गृहित्वा येन केन चित्’ ॥ इति ॥

अस्यार्थः—‘पतिमरणकाले नारी बाला चेत् । अथवा बलात्करात् पत्या त्यक्ता चेत्, तामन्यो विध्युक्तरीत्या विवहेत्’ ॥ इति ॥

III प्रजापतिरपि स्वग्रन्थे पूर्वोक्तश्लोकं लिखति स्म ।

IV अग्निपुराणे—‘नष्टे मृते . . . . विधीयते ।
मृते तु देवरे देया तस्याभावे यथेच्छया’ ॥ इति ॥

' श्लोकार्थः पूर्ववत् । पत्युः सहोदराय, तदभावे अन्यस्मै मृत-पतिका देयेत्यन्तिमार्धार्थः ॥

V बोधायनशास्त्रम्—

'निसृष्टो वा हतो वापि यस्या भर्ता म्रियेत वा ।

'सा चेदक्षतयोनिः स्यात् गतप्रत्यागतापि वा

पौनर्भवेन विधिना पुनः संस्कारमर्हति ' ॥ इति ॥

अस्यार्थः—' पत्युर्वृत्तान्ताज्ञाने, हतत्वे, मृतत्वे, वा जाया यद्यक्षतयोनिः स्यात्, एकाकिनी वा स्यात् पौनर्भवविधिसंस्कारं प्राप्तुं सा योग्या स्यात् ' ॥ इति ॥

VI ' अक्षता भूयः संस्कृता पुनर्भूरिति ' विष्णुः ॥

अस्यार्थः—' ऊढा ब्रह्मचारिणी स्या चेत्, पुनः संस्कार्या स्यात्, तदा सा पुनर्भूरिति व्यवह्रियते ' ॥ इति ॥

वसिष्ठः—

VII ' पाणिग्रहे मृते बाला केवलं मन्त्रसंस्कृता ।

सा चेदक्षतयोनिः स्यात् पुनः संस्कारमर्हति ' ॥ इति ॥

अस्यार्थः—' ऊढा ब्रह्मचारिणी यदा, तदा पतिः म्रियेत चेत् सा पुनः संस्कार्या ' ॥ इति ॥

वसिष्ठः—' या च क्लीबं पतितमुन्मत्तं वा पतिमुत्सृज्य । यान्यं विन्दते

VIII मृते वा सा पुनर्भूर्भवति ' ॥ इति ॥

अस्यार्थः—' क्लैब्यपातित्योन्मादमरणनिमित्तकं पतित्यागेनान्यं पतिं विन्देत चेत् सा पुनर्भूरित्याहूयते ' ॥ इति ॥

कात्यायनः—

IX ' स तु यद्यन्यजातीयः पतितः क्लीब एव वा ।

विकर्मस्थः सगोत्रो वा दासो दीर्घामयोपि वा ।

ऊढापि देया सान्यस्मै सहाभरणभूषणा' ॥ इति ॥

अस्यार्थः—'विवाहानन्तरं पत्युरन्यजातित्वे, पातित्ये, क्लैब्ये, दुष्टत्वे, समानगोत्रत्वे, दासत्वे, महारोगित्वे, वा ज्ञाते सवस्त्राभरणां अन्यस्मै योग्याय नारीं दद्यात्' ॥ इति ॥

पश्यत—ऊढायाः अन्यस्मै दाने सनिमित्तमत्र प्रमाणमस्ति। नेयदेव केवलं। सन्ति चोदाहरणान्यनेकान्यत्रानुसन्धेयानि। तथाहि—कात्यायन आह—

X 'अर्जुनस्यात्मजः श्रीमानिरावान्नाम वीर्यवान्। सुतायां नागराजस्य जातः पार्थेन धीमता। ऐरावतेन सा दत्ता ह्यनपत्या महात्मना। पत्यौ हते सुपर्णेन कृपणा दीनचेतना' ॥ इति ॥

अस्यार्थः—'नागराजपुत्री बुद्धिमतोऽर्जुनात् बलाढ्यं सुरूपञ्च सुतमलभत। तस्याः पत्यौ सुपर्णेन हते नागराजः ऐरावतः स्वपुत्रीं तां दीनां दुःखितामनपत्याञ्चार्जुनायादात्' इति ॥

XI किञ्चाह—कात्यायनः—

'वरयित्वा नु यः कश्चित् प्रणश्येत् पुरुषो यदा। ऋत्वागमांस्त्रीनतीत्य कन्यान्यं वरयेद्वरम्' ॥ इति ॥ 'कृतविवाहवरमरणे ऋतुत्रयानन्तरं तामन्यः उद्वहेत्' इति तदर्थः ॥

XII वसिष्ठः—'अद्भिर्वाचा च दत्तायां म्रियेताथो वरो यदि। न च मन्त्रोपनीता स्यात् कुमारी पितुरेव सा। यावच्चेदाहृता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता। अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा' ॥ इति ॥

अस्यार्थः—'वाचा जलधारया च दाने वृत्ते मन्त्रोच्चारणात् पूर्वमेव वरमरणे पितृतन्त्रैव कन्या। वाग्दानमात्रे कृते मन्त्रतः होमे

अकृते पितान्यस्मै तां दद्यात् । वाग्दानमात्रेण न तस्याः ब्रह्मचर्यहानिः' ॥ इति ॥

XIII नारदसंहिता—'नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ । पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते । अष्टौ वर्षाण्युदीक्षेत कुमारी प्रोषितं पतिम् । अप्रसूता तु चत्वारि परतोऽन्यं समाश्रयेत् ॥ क्षत्रिया षट् समास्तिष्ठेत् अप्रसूता समात्रयम् । वैश्या प्रसूता चत्वारि द्वौ वर्षौ त्वितरा वसेत् । न शूद्रायाः स्मृतः कालः एष प्रोषितयोषिताम् । जीवति श्रयमाणे तु स्यादेष द्विगुणोऽवधिः । अप्रवृत्तौ तु भूतानां दृष्टिरेष प्रजापतेः । अतोऽन्यगमने स्त्रीणामेष दोषो न विद्यते' ॥ इति ॥

अस्यार्थः—'प्रथमश्लोक उक्तार्थः । पतिवृत्तान्ताज्ञाने ब्राह्मणी वर्षाष्टकं प्रतीक्षेत । क्षत्रिया वर्षषट्कं, वैश्या वर्षचतुष्कं । एता एवापुत्राः तत्तत्कालार्धं प्रतीक्षेरन् । ततः पुनर्विवाहं लभेरन् । शूद्रायाः न कोऽपि नियमः । अयञ्च सर्वमनुष्यप्रभोः प्रजापतेरभिप्रायः । अत एवमनुष्ठाने न कोपि दोषः' ॥ इति ॥

पूर्वोक्तप्रमाणजाते पुरतः स्थापिते विचारिते च सति विधवाविवाहः मनुप्रभृतिधर्मग्रन्थकर्तॄणां अभिप्रायविरुद्धो न भवेत् । इदम्मतं सर्वमहर्षिसम्मतमेव । इयांस्तु विशेषः—'पराशरभिन्नाः पुनरूढां पुनर्भुवं, ततो जातसन्ततिं च पौनर्भवां व्यवहरन्ति न पराशरः । स परमाद्यविवाहजातसाम्यं सर्वात्मना पौनर्भवस्याङ्गीकुरुते ॥ इति ॥

अवश्यमवधेयञ्चेदमत्र सर्वशास्त्रतत्त्वं दयैव परमो धर्म इति । न खलु क्वचिदपि विषममतिर्भगवान् परमेश्वरः । स स्त्रीणामपि पुरुषाणा-

मिव पुनर्विवाहं सम्मन्यत इत्येव वक्तुं युक्तम्। अत एव कैस्तव-माहम्मदादयः एवमेवानुतिष्ठन्तः सुखिनोऽपरिमितसङ्ख्याश्च साङ्घिक-मधिकारं बहुशो लभन्ते, मतञ्चैषां प्रतायते। तस्मात् दयावद्भिः सर्वैरपि भारतीया बालविधवा अनुकम्पनीयाः। अपरिमितसुखभाजनं मानुष्यकं जन्म बालविधवानां क्रूरा मूढा निरर्थीकुर्वन्ति, अब-लात्वात्तासाम् तदिदमासेतुहिमाचलं दर्शन्दर्शं नितान्तं खिद्यतां नो मर्माण्युद्भिद्य दया जाता। तामाश्रित्य कोमलवल्ल्याः मे सोदर्याः वत्सां नवप्रसूतां चन्दिरप्रभां दुरोदराय विधुरायादाम्। अधुनाप्येषा तृती-याय पतये कुमुदलोचनाय दित्सिता। सर्वथा सर्वदा पतिराहित्यं यावच्छक्ति परिहरणीयम्। तदेतत् प्रभुवर्यो नगराध्यक्षः सम्यगालोच्य सर्वासां भारतीयबालविधवानां हितमाचरन् दयालुर्भूत्वा, श्रेयसा भूयसा योज्यतां परमेश्वरेणेति॥

रञ्जितसिंहः चन्दिरप्रभायाः अभियोक्त्र्याः व्यवहाराजीवी अभि-प्रैति। एवमेव प्रतापसेनप्रभुचन्द्रभीमतोषसाढेकराः अपि अभिप्रयन्ति। अतियुक्तिमदिदमिति चन्दिरप्रभापुत्रः मित्रविन्दः समं भागमर्हतीति॥

(हस्ताङ्कनम्) नगराध्यक्षः बोधसिन्धुविद्यासागरः। इति॥

कलिवर्षे ४००० कार्तिकवदि ४। इति वाचयित्वा पत्रमर्प-यति चित्रगुप्तः॥

धर्मराजः—चित्रगुप्त किमत्र प्रतिपत्तव्यम्?॥

चित्रगुप्तः—यत् यत् महाराजाय रोचते॥

धर्मराजः—त्वया यन्निर्णीयते तन्मे रोचते॥

चित्रगुप्तः—(आत्मगतम्) आः कष्टतरं महाराजेषु भारवाहित्वं नाम, कथमत्र धर्मे साक्षात्तिष्ठति प्रचण्डभास्कररूपे खद्योतकल्पस्य मे धर्मप्रकाशः प्रथेत? अथवा तमेवानुध्यायन् ताद्रूप्यमाश्रित्य

विज्ञापयामीति मुहूर्तं क्षणमिव ध्यात्वा धर्मात्मना (प्रकाशं) निवेदयति—

' महते धर्माय नमः कृष्णाय नमः सदैव तद्गोप्त्रे ।
भूदेवानपि नत्वा सनातनं धर्ममाख्यामि ' ॥

महाराजः—कालधर्मं गतः सत्यवानानायि महाराजेन, पतिव्रता सावित्री तमन्वसार्षीत् पातिव्रत्यात्, महाराजकृतप्रश्नोत्तरैर्महाराजं मोदयन्ती धर्मतत्त्वबोधेन महाराजेनान्वगृह्यत । तत्रैवंविधस्य धर्मतत्त्वस्याध्येमि ॥

पतिरेक एव साध्व्याः श्रुतिभिः स्मृतिभिः स्फुटेन निरणायि ।
उपबृंहितश्च भवता विपर्ययेऽनेकदोषोक्त्या ॥

तथाहि–यजुस्संहितायां षष्ठे काण्डे ' यदेकस्मिन् यूपे द्वे रशने परिव्ययति तस्मादेको द्वे जाये विन्दते, यन्नैकां रशनां द्वयोर्यूपयोः परिव्ययति तस्मान्नैका द्वौ पती विन्दते ' इति स्पष्टमेकस्याः द्वितीयपतिसम्बन्धो निषिद्धः उपबृंहितश्चायं निषेधो ब्रह्मपुराणे—

अन्यपूर्वा यस्य गेहे भार्या स्यात्तस्य नित्यशः ।
आशौचं सर्वकार्येषु देहे भवति सर्वदा ॥
दानं प्रतिग्रहः स्नानं सर्वं तस्य भवेद्वृथा ' इति ।

देवीभागवते च—

' पतिव्रता चैकपतौ द्वितीये कुलटा स्मृता ।
तृतीये धर्षिणी प्रोक्ता चतुर्थे पुंश्चलीत्यपि ॥
वेश्या च पञ्चमे षष्ठे पुङ्गी च सप्तमेऽष्टमे ।
ततः परं महावेश्या साऽस्पृश्या सर्वजातिषु ॥
यो द्विजः कुलटां गच्छेत् धर्षिणीं पुंश्चलीमपि ।
पुङ्गीं वेश्यां महावेश्यां यत्स्योदे याति निश्चितम् ॥

शताब्दं कुलटागामी धृष्टागामी चतुर्गुणम् ।
षड्गुणं पुंश्चलीगामी वेश्यागामी गुणाष्टकम् ॥
पुङ्गीगामी दशगुणं वसेत्तत्र न संशयः ।
महावेश्याकामुकश्च ततो दशगुणं वसेत् ॥
तत्रैव यातनां भुङ्क्ते यमदूतेन ताडितः ।
तित्तिरिः कुलटागामी धृष्टागामी च वायसः ॥
कोकिलः पुंश्चलीगामी वेश्यागामी वृकः स्मृतः ।
पुङ्गीगामी सूकरश्च सप्तजन्मनि भारते ॥
महावेश्याप्रगामी च जायते शाल्मलीतरुः' ॥ इति ॥

आह मनुरपि—

'नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ।
अन्यस्मिन् हि नियुञ्जानाः धर्मं हन्युः सनातनम् ॥
न विवाहविधावस्ति विधवाऽऽवेदनं क्वचित्' ॥ इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि विवाह्यकन्यालक्षणे—'अनन्यपूर्विकां कान्ता'मिति वदन् विधवाविवाहं निषेधति ॥

ऋग्वेदे चाविधवात्वाशीर्वादः विधवायाः निन्दाद्वारा तद्विवाह-निषेधं गमयति । निन्दया निषेधोन्नयनञ्च मीमांसान्यायसिद्धम् । 'यथा अयज्ञिया वै मषा वरकाः कोद्रवाः' इत्यादौ ॥ तथाहि—

अविधवा भव वर्षाणि शतं साग्रन्तु सुव्रता ।
तेजस्वी च यशस्वी च धर्मपत्नी पतिव्रता ॥
जनयद्बहुपुत्राणि मा च दुःखं लभेत् क्वचित् ।
भर्ता ते सोमपा नित्यं भवेत् धर्मपरायणः ॥
अष्टपुत्रा भव त्वञ्च सुभगा च पतिव्रता ।
भर्तुश्चैव पितुर्भ्रातुरुभयानान्दिनी सदा ॥

इन्द्रस्य तु यथेन्द्राणी श्रीधरस्य यथा श्रिया ।
शङ्करस्य यथा गौरी तद्वत् त्वमपि भर्तरि ॥
अत्रेर्यथानसूया स्यात् वसिष्ठस्याप्यरुन्धती ।
कौशिकस्य यथा सती तद्वत् त्वमपि भर्तरि ॥ इति ॥

महाराज अयमप्यर्थ उपबृंहितो महाराजेन देवीभागवते सावित्रीसंवाद-प्रघट्टके साविञ्याः अविधवात्ववरप्रार्थनया ॥ तथाहि—

'यथा श्रीः श्रीपतेः क्रोडे भवानी च भवोरसि ।
यथा दितिः कश्यपे च यथाऽहल्या च गौतमे ॥
यथा शची महेन्द्रे च यथा चन्द्रे च रोहिणी ।
यथा रतिः कामदेवे यथा स्वाहा हुताशने ॥
यथा स्वधा च पितृषु यथा संज्ञा दिवाकरे ।
वरुणानी च वरुणे यज्ञे च दक्षिणा यथा ॥
यथा वराहे पृथिवी देवसेना च कार्तिके ।
सौभाग्या सुप्रजा त्वञ्च तथा सत्यवतः प्रिये' ॥ इति ॥
अन्ते सत्यवता सार्धं यास्यामि हरिमन्दिरम् ।
समतीते लक्षवर्षे देहीदम्मे जगत्प्रभो ॥' इति च ।

एवं वासिष्ठरामायणादौ लीलाचूडालाप्रभृतयः सम्भाव्य विधवात्वं बहुप्रकारैः न्यवारयन् । यदि विधवायाः पुनर्विवाहः शास्त्रसम्मतः, तदा किमर्थोऽयमियान् प्रयासः तैस्तैः प्राचीनैः स्त्रीपुरुषैः आश्रीयेत । ततो मन्यामहे अशास्त्रीय एवायं विधवायाः पुनरुद्वाह इति ॥

पूर्ववादिसम्मतश्रुतिप्रमाणखण्डनम्.

I यत्पुनः 'उदीर्ष्व नार्यभिजीवलोकं' इति तैत्तिरीयमन्त्रः प्रमाणमुक्तः । सोऽस्माकमेवानुकूलः, न परस्य । मन्त्रे हि 'इदं

जनित्वं' इति वर्तते । इदं जायात्वं इति तदर्थः । इदमिति च सर्वनामशब्दः । अत उपस्थितार्थपरामर्शी वक्तव्यः । उपस्थितश्च एतत्पतिनिरूपितत्वरूपः । अतश्चैषोऽर्थोऽत्र स्फुटितः । 'म्रियमाणोऽयं जन्मान्तरे पुनरपि विवाहमिच्छेत् तदा त्वं जाया भव' इति । अवश्यञ्चैवमेवैतत् प्रतिपत्तव्यम् । उपक्रमानुरोधात् । एवंह्यत्रोपक्रमः—

'इयं नारी पतिलोकं वृणाना निपद्यते उप त्वा मर्त्य प्रेतम् ।
विश्वं पुराणमनुपालयन्ती तस्यै प्रजां द्रविणञ्चेह धेहि ॥' इति।

अस्यार्थः—'हे मर्त्य=मनुष्य मृतस्य तव या भार्या, सा पतिलोकं वृणाना मृतस्य तव समीपं नितरां प्राप्नोति । किं कुर्वाणा? अनादिकालप्रवृत्तं कृत्स्नं स्त्रीधर्ममनुक्रमेण पालयन्ती । पतिव्रतानां स्त्रीणां पत्या सहैव वासः परमो धर्म इत्यर्थः । तस्या इहैव लोके वासं अनुजानीहि धर्मपत्नी हि सेति । अत्र च लोके विद्यमानप्रजाधनादिकं पालयेति' ॥ अयमत्राभिसन्धिः—यदि हि पुनर्विवाहः शास्त्रीयः, किन्निमित्तमेषा पतिलोकं वृणीयात्? विद्यमानप्रजादिपोषणञ्च किन्निमित्तं मृतसकाशे प्रार्थयेत? अन्यः पतिः पुनर्भूरुक्तः तदिष्टमाचरन् स्वत एव पालयेत् इति सर्वथोपेक्षणीयोऽयं अपरामर्शिदार्शितपुनर्विवाहप्रमाणतावादोऽस्य मन्त्रस्येति॥

II 'कुहस्विदिति' ऋग्वेदमन्त्रः एक एव । अस्यैवेकदेशः पुनः (षष्ठवाक्यत्वेन VI) मन्त्रान्तरत्वेन उपात्तः प्रतिपक्षिणेति वञ्चना स्फुटा । अत्र देवरसम्बन्धो मनुना निषिद्धः विधवायाः ब्राह्मणविषये इति युगान्तरे ब्राह्मणव्यतिरिक्तविषये आपत्काले वर्तमानः प्रकृताश्विनीदेवतास्तुत्यर्थं कीर्त्यते । तथा हि—मनुना पुराकल्परीतिमास्थाय वेनाद्यनुष्ठानं निषेध्यत्वेन प्रदर्श्य निषिद्धो नियोगः-

'अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ।
मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति

स महीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा ।
वर्णानां सङ्करं चक्रे काममोहितचेतसः ॥
ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ।
नियोजयत्यपत्यार्थे तं विगर्हन्ति साधवः ॥' इति ।

एतादृशश्च कीर्त्यमानः सदा कर्तव्यतां ब्राह्मणादिविषये कथं नाम गमयेत्? यदि च कीर्तनमात्रं कर्तव्यतां गमयेत् चौर्यसुरापानान्यस्त्रीदूषणादीन्यप्यवश्यं कर्तव्यान्यापतेयुः, तादृशान्यपि तत्र तत्र कीर्त्यन्त एवेति । ततश्च तत्तादृङ्निषेधाः कुप्येयुरिति न किञ्चिदेतत् ॥

III 'या पूर्वं पतिं वित्वा' इत्यथर्वमन्त्रोऽपि अतिक्रान्तनिषेधां नारीमुद्दिश्य 'इतोऽपि बहुपतित्वमतिदुष्टं, एतावतैव दोषेण समाप्तिरस्तु देवीभागवताद्युपबृंहणानुरोधात्' इति प्रायश्चित्तोपदेशपरः । तत्त्वं तु 'वाग्दानानन्तरं वरमरणे प्रायश्चित्तविधायकमिदं विवाहात् प्रागि'ति । न खल्वेवञ्जातीयकानां विधायकतास्ति, कीर्तनमात्रन्त्वन्यथाप्युपपद्यते प्रमाणमन्यदाश्रयताम्, इति ह्यवोचाम पूर्वमन्त्रविमर्शे ॥

इदन्त्विह पाठकमहाशयैर्विशेषतोऽवधेयम्—'इह मन्त्राः पूर्वपक्षिणा प्रदर्शिताः अध्येतृसम्प्रदायाननुगुणाः व्यत्यस्ताः दृश्यन्ते । इति । अर्था अपि भाष्याननुगुणाः इति । अनुपलब्धभाष्याश्च मन्त्राः पूर्वपक्षिकृतविवरणाः दृश्यन्ते, इति' च । विस्तरभयात्तु न तत्परामर्शखण्डनादौ लेखनीं व्यापारयामः । तत्सम्मतान् अर्थान् अङ्गीकुर्वाणैरपि न तत्सम्मतो विधवाविवाहः शक्यसाधन इत्यत्रैव प्रवर्तामहे इति ॥

IV एवं 'समानलोको भवती'त्यथर्वमन्त्रोऽपि 'समाना पापलोकप्राप्तिः' इत्यर्थपर एव ॥

मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च
समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इत्यादिरीत्या तत्त्यागपूर्वकं पञ्चौदनप्रदानं तादृक्फलनिर्वर्तकमिति बोधन एव चास्य मन्त्रस्य तात्पर्यम् । न पुनः विधवाविवाहकर्तव्यताबोधकः । यथा किल द्वितीयमन्त्रैकदेशः षष्ठमन्त्रत्वेन कीर्तितः, तथैव चतुर्थस्यैकदेशः सप्तममन्त्रत्वेन कीर्तितः इति वञ्चनान्तरमिदम् ॥

VI, VII, ततश्च षष्ठसप्तममन्त्रौ दत्तोत्तरौ । पञ्चममात्रमवशिष्यते ॥

V तत्रोच्यते 'सोमस्य जाया प्रथमं' इत्यादिरथर्ववेदमन्त्रः प्रत्यक्षबाधितार्थबोधकः । नात एष शक्यार्थे तात्पर्यवान् । तद्यथा—

'चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यान् आविवेश' ॥ इति

न खलु चतुश्शृङ्गं द्विशीर्षाणं त्रिपादं सप्तहस्तं त्रिधाबद्धं वृषभं कञ्चन पश्यामः, यः पुनः पुना रौति ॥ इति ॥

अतः प्रकृतमन्त्रे शुध्यादिदातारः सोमादयः उपकारिणस्तस्याः इति जायात्वमुपचर्यते । तत्तद्दत्तार्थसंस्कृता ह्येता भवन्तीति संस्कारविशिष्टतया जाता इति जायाशब्दो यौगिक इत्यपि वक्तुं शक्यम् ॥

अत एव याज्ञवल्क्यादिवचनं—

'सोमः शौचं ददावासां गन्धर्वश्च शुभां गिरम् ।
पावकः सर्वमेध्यत्वं मेध्या वै योषितो ह्यतः' ॥ इति ॥

तन्न मात्रयापि पूर्वपक्षिणां साधकोऽयं मन्त्रः । ईदृक्षेषु च मन्त्रेषु एवमेव मीमांसकैरर्थस्य वर्णनात् । मीमांसयैव वेदार्थो निर्णेतव्य ॥ इति ॥

आहुश्च—

'धर्मे प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना ।
इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ॥ इति ॥

तस्मात् सिद्धं न किमपि वेदवाक्यं पूर्वपक्षिणां साधकमस्तीति ॥

पूर्वपक्ष्यभिमतस्मृत्यादिप्रमाणखण्डनम्.

एवमेव स्मृत्यादिवचनान्यपि असाधकानि पूर्वपक्षिणाम् ।

I 'नष्टे मृते प्रव्रजिते' इत्यादिवचनं वाग्दत्ताविषयम् । अत एव पताविति प्रयोगः गौण एवायं पतिशब्द इति द्योतयति । अन्यथा हि पत्यावित्येव प्रयुञ्जीत । यत्पुनर्मनुवचनामिति उक्तं, तद्वञ्चनार्थमेव, पराशरवचनं ह्येतत् । अत एव स्वोक्तमस्य मनुवचनत्वं विस्मृत्यान्ते पूर्वपक्षिणा पुनर्भुवापि प्रथमविवाहसंस्कृताऽभेदः पराशरसम्मतः इति उपसंहृतः पूर्वपक्षः । स्यादेतत् पाराशर्यमेव स्मरणं विमृशामः । कियदवधिकमिदमत्राभिनिविशत इति ॥

एवमत्र पाराशर्यं स्मरणमवतार्यते—

'श्रुता मे मानवा धर्माः वासिष्ठाः काश्यपास्तथा ।
गर्गेया गौतमीयाश्च तथा चौशनसा स्मृताः ॥
अत्रेर्विष्णोश्च संवर्तात् दक्षादङ्गिरसस्तथा ।
शातातपाच्च हारीतात् याज्ञवल्क्यात्तथैव च ॥
आपस्तम्बकृता धर्माः शङ्खस्य लिखितस्य च ।
कात्यायनकृताश्चैव तथा प्राचेतसान्मुनेः ॥
श्रुता ह्येते भवत्प्रोक्ताः श्रुत्यर्था मे न विस्मृताः ।
अस्मिन् मन्वन्तरे धर्माः कृतत्रेतादिके तथा ।
सर्वे धर्माः कृते जाताः सर्वे नष्टाः कलौ युगे ॥
चातुर्वर्ण्यसमाचारं किञ्चित् साधारणं वदे' ति ॥

अत्र मन्वादिकीर्तनं तदुक्तार्थानां सुदृढाङ्गीकारप्रयोजनं विना केनान्येन प्रयोजनवत् स्यात्? किञ्चान्यत्, दर्शयति पराशरो मनौ महिमातिशयम्—

'न कश्चित् वेदकर्ता च वेदं स्मृत्वा चतुर्मुखः ।

तथैव धर्मान् स्मरति मनुः कल्पान्तरेऽन्तरे ॥ इति ।

अतश्च स्फुटितः सामस्त्येन तदुक्तार्थाङ्गीकारः । ततश्च तत्तदृषिकीर्तितानां धर्माणां कलियुगे सङ्कोचनेन सर्वसाधारणधर्मनिर्णयार्थ एव पाराशर्यस्मरणं, न तदुक्तं खण्डयित्वा धर्माननन्यथायितुमिति विमर्शशीलिनः सुधियो विदाङ्कुर्वन्तु । मानवमभिप्रायं पुनरनुपदमेव प्रकाशयिष्यामः ॥

II 'यदि सा बालविधवा' इत्यादिब्रह्मपुराणवचनं अस्मत्प्रदर्शितं तत्पुराणवचनमेवोपरुन्धे इति, त्रैवर्णिकव्यतिरिक्तविषयं, युगान्तरविषयं चावतिष्ठते अत एव वृद्धमनुः—

'शूद्राणामेव धर्मोऽयं पत्यौ प्रेतेऽन्यसंश्रयः ।
लोभात् मूढैरविद्वद्भिः क्षत्रियैरपि चर्यते ॥ इति ।
अकार्यमेतद्विप्राणां विधवा यन्नियुज्यते ।
उद्यते वा मृते पत्यौ देवरेण विशेषतः ॥' इति चाह ।

III एतेनैव प्रकारेण प्रजापतिवचनमपि प्रत्याख्यातम् ॥

IV एवमाग्नेयपुराणवचनमपि वाग्दत्तापरमेव । तद्धि वेदं धर्मप्रमाणमिति सुदृढमङ्गीकरोतीति विमर्शरसिकाः तत्र प्रमाणम् । अतस्तत्र वेदविरुद्धार्थं कथयति भगवान् द्वैपायन इति कथमिदं प्रामाणिकाः विश्वसेयुः ?

V यत्पुनर्बोधायनवचनं 'निसृष्टो वा हतो वापीत्यादि' दर्शितं, तदपि वञ्चनार्थमेव । 'निसृष्टायां हुते वापी' त्येव सा स्मृतिः विश्वरूपाचार्यैः व्याख्याता । 'अपि निसृष्टायां--वाचा अद्भिर्वा दत्तायां ॥ अपि हुते—होमे कृते । न तु परिणीतायां । 'यस्य भर्ता म्रियेत सः । सा चेदक्षतयोनिः स्यात् गतप्रत्यागता सती' इत्यवशेषः इति । अत्रेदमवधेयम्—'एकैकस्मिन्नृतौ दोषं पातकं मनुरब्रवीत्' इत्यादिना अनेकस्थलेषु 'मनुरब्रवीत् मनुरब्रवीत्' इति मनुं प्रमाणयति बोधायनः ।

अतो मनुरीत्यैव बोधयति विशेषांश्च कांश्चन दर्शयतीति स्फुटतरमिदम्। मनुना च—

'न विवाहविधावम्ति विधवावेदनं क्वचित्' इति उक्तम्। क्वचिदपि=वेदे स्मृतिपुराणादिषु वा विवाहविधिप्रकरणे विधवाविवाहो नास्तीति वदता च स्पष्टोपदेशः कृत.॥ सत्येवं कथं नाम मनूक्त-सकलशास्त्रार्थतत्वमतिक्रम्य विधवाविवाहपरतया बोधायनवचनस्य व्याख्यानं कुर्वन् उपादेयवचनो भवेत् विमर्शशीलिनाम्?

किञ्च सर्वे स्मर्तारो महर्षयः सर्वं धर्मं न बोधयन्ति। कांश्चिद्धि धर्मान् अन्यतः सिद्धाननूद्य विशेषाः तत्सम्बद्धाः अभिधीयन्ते। केचन पुनः नो एव विधीयन्ते। नैतावता अविधीयानाः अन्यत्र विधीयमानाः न सन्त्येव॥

१ तथाहि, बृहस्पतिः—दानादीन्येव विदधाति न विवाहम्॥

२ संवर्तः—कन्यादानफलं वदति, विवाहन्तु अन्यत्र विहितमनुवदति॥

३ आपस्तम्बोऽपि—स्वस्मृतौ गृहिधर्मान् विदधाति न विवाहं, यथोपनयनमविधायैव अन्यत्र विहितमनूद्य ब्रह्मचारिधर्मान् वदति तद्वत्।

४ कात्यायनोऽपि—अविधायैव विवाहमनेकान् धर्मान् विदधाति। प्रसङ्गात् पातिव्रत्यञ्च दर्शयति वैधव्यनिरसनेन—

निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यर्त्विजं तथा।
प्रवसेत् कार्यवान् विप्रः वृथैव न चिरं क्वचित्॥
मनसा नैत्यकं कर्म प्रवसन्नप्यतन्द्रितः।
उपविश्य शुचिः सर्वं यथाकालमनुव्रजेत्॥
पत्न्या चाप्यवियोगिन्या शुश्रूष्योऽग्निर्विनीतया।
सौभाग्यवित्तावैधव्यकामया भर्तृभक्तया॥ इत्यादिना॥

तथा 'यत्र व्याहृतिभिर्होमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत्। चतस्रस्तत्र विज्ञेयाः स्त्रीपाणिग्रहणे यथा' इति विवाहञ्चान्यतः सिद्धं दृष्टान्ततयानुवदति ॥

५ यमोऽपि—धर्मविशेषानेव विदधाति न विवाहम्। अन्यतः सिद्धे विवाहे—

'स्वगोत्रात् भ्रश्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे' इति विशेषमेव कीर्तयन् सप्तपद्याः पूर्वं पतिमरणे पितृगोत्रत्वात् विवाहं तदनन्तरञ्च पतिगोत्रत्वात् पितुर्दानानधिकारञ्च मन्यते ॥

६ व्यासस्तु—विवाह्यकन्यालक्षणे 'अनन्यपूर्विकां लघ्वी' इति विशेषं वदन् विधवाविवाहं निषेधति ॥ स्पष्टञ्चाह—

'मृतं भर्तारमादाय ब्राह्मणी वह्निमाविशेत्।
जीवन्ती चेत् त्यक्तकोशा तपसा शोषयेत्तनुम्' ॥ इति ॥

७ शङ्खः—ब्रह्मणस्यानेका भार्याः दर्शयति, न ब्राह्मण्याः पतीननेकान्, ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्यविवाहानेव धर्म्यान् वदति, विवाहम्पुनरन्यतः सिद्धमनुवदतीति कथमस्य विधवाविवाहः सम्मत उन्नीयेत? 'अनन्यपूर्वां' इति लक्षणं ज्ञातृभिः ॥

८ शातातपः—प्रायश्चित्तान्येव त्रिविधमन्त्रकर्मविशेषैः वदन् परमवैदिकः निषेधानां अनवशेषं परिज्ञाता न विधवाविवाहमनुमन्यते ॥

९ लिखितोऽपि—इष्टापूर्तादिधर्मानेव वदति। प्रसङ्गात्तु 'स्वगोत्रात् भ्रश्यते नारी उद्वाहात् सप्तमे पदे' इति वदन् उक्तपूर्वरीत्या विधवाविवाहं निषेधति, स्पष्टञ्चान्यतः सिद्धं विवाहमनुवदन् ॥

१० दक्षोऽपि—पत्नीमुख्यो गृहस्थाश्रम इति वदन् अन्यतः सिद्धं विवाहमनुवदति। 'सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः सर्ववेदविदां वरः' इति दक्षविशेषणात् न श्रुत्यादिविरुद्धाभिप्रायः सम्भवतीति स्पष्टम्। आह्निकादिकृत्यान्येवैष उपदिशति न विवाहम् ॥

११ गौतमः—'गृहस्थः सदृशीं भार्यां विन्देत अनन्यपूर्वा' मित्यादिना विधवाविवाहं निषेधत्येव। अतोऽस्य विधवाविवाहे कथं सम्मतिः स्यात्? ॥

१२ वसिष्ठस्तु स्वोक्तार्थे प्रमाणतया अथाप्युदाहरन्ति—

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्।
याजनाध्यापनात् यौनात् अन्नपानासनादपि' ॥

इत्यादिना अनेकत्र मनुवचनं प्रमाणतया गृह्णाति। अतोऽस्य मनूक्तार्थोतिक्रमो दुर्वचनः। अतश्च 'अद्भिर्वाचा च दत्तायाः म्रियेतादौ वरोयदि न च मन्त्रोपनीता स्यात् कुमारी पितुरेव सा' इत्यादिवासिष्ठश्लोकव्याख्यानं विश्वरूपाचार्यैः कृतं 'आदाविति वचनात् विवाहात् पूर्वमपि अद्भिर्वाचा च दानं सम्भवति, तथाविधे पितृस्वत्वस्यानपगमात् पित्रान्यस्मै दानं युज्यते। तदेव स्पष्टयति 'न च मन्त्रोपनीतेति' पदेन' ॥ इति समीचीनम्। एतेन 'नष्टे मृते प्रव्रजिते' इत्येवञ्जातीयकानि सर्वत्र विद्यमानानि वचनानि व्याख्यतानि ॥ तस्मात् 'निसृष्टो वा हतो वा' इत्यादिपञ्चमप्रमाणोपन्यासः पूर्वपक्षिकृतः वञ्चनार्थमेवेति, कथमपि तत्पक्षस्यासाधक इति च स्फुटम् ॥

VI 'अक्षता पुनः संस्कृता पुनर्भू' रिति विष्णुयाज्ञवल्क्यादिवचनमपि पुनर्भूत्वे कारणविशेषं गमयति, न पुनर्विवाहं कर्तव्यत्वेन बोधयति। यदि कीर्तनमात्रं कर्तव्यताबोधकं स्यात्, तर्हि पैशाचादिविवाहाः सुरापानादयश्च कर्तव्यत्वेन विहिता आपद्येरन्। इत्येवं सर्वेषामपि निषिद्धानां कर्तव्यत्वापत्त्या नैकविधानि निषेधशास्त्राणि व्यर्थान्यापद्येरन्निति अत्यन्तमेवाव्यवस्था प्राप्नुयात् ॥

VII एवं 'पाणिग्राहे मृते कन्या केवलं मन्त्रसंस्कृता। सा चेत् अक्षतयोनिः स्यात् पुनः संस्कारमर्हति' इति वसिष्ठवचनमपि मनो-

नेहितसर्वमन्वादिवचनाः विश्वरूपाचार्याः एवं व्याख्यान्ति। अस्यार्थः– 'ग्रामधर्मेण पूर्वमपि विवाहात् पाणिग्रहणं, तस्मिन् पाणिग्राहे मृते मन्त्रसंस्कृता केवलं, न पाणिग्रहणं सप्तपदी वा वृत्तम्। तर्हि पुनः संस्कारमर्हति, तदेव दर्शयति सा चेदक्षतयोनिः स्यात्' इति पितृगोत्रक्षत्यभावाभिप्रायेण। एतादृशावस्थायामन्येन भर्त्रा पुनर्विवाह संस्कारमर्हतीति। सर्वथा परिणीतायाः पुनः परिणयनाभावः। तदुक्तं– 'न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं क्वचित् इति' इति। अस्यानन्तरं एतत्समानार्थकतया पूर्वोक्तं बोधायनवचनमपि कीर्तयन्ति विश्वरूपाचार्याः तथाच बोधायनः 'निसृष्टायां हुते वापि यस्यै भर्ता म्रियेत सः। सा चेदक्षतयोनिः स्यात् गतप्रत्यागता सती। पौनर्भवेन विधिना पुनस्संस्कारमर्हति' इति। अतश्चैवमत्र निर्गलितोर्थः यदि पितृगोत्रसम्बन्धो नापैति सर्वथा पुनस्संस्कार्या विवाहस्यासिद्धत्वात्, वाग्दानेन, जलदानेन, होमेन ग्राम्यधर्मपाणिग्रहणेन वा विवाहानिष्पत्तेः पुनर्विवाहाप्रसक्तेरिति ॥

VIII 'या च क्लीबमुन्मत्तं' इत्यादिवासिष्ठवचनमपि पुनर्भूस्वरूपकीर्तनपरं, न पुनरेवञ्जातीयकस्य धर्म्यत्वेन कर्तव्यताबोधनपरं पूर्वोक्तयुक्तेरिति न किञ्चिदेतत्। किं बहुना एवं विवाहं विदधाति वसिष्ठः 'सदृशी' मिति पदेन शास्त्रान्तरोक्तापेक्षितांशोपसंहारद्वारा 'असमानार्षामस्पृष्टमथुनां—यवीयसीं सदृशीं भार्यां विन्देत्' इति। 'स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम्। सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च। एतन्मैथुनमष्टाङ्ग' मिति लक्षणमैथुनहीनामिति रेखायुक्तस्यार्थः। अतो न कथमपि वसिष्ठस्य पुनर्विवाहे शास्त्रीयत्वसम्मतिः शक्या। अपि तु तदभावे एवेति विमर्शशीलिनो विदाङ्कुर्वन्तु ॥

१३ अङ्गिरास्तु—प्रायश्चित्तमेव विदधाति न विवाहं, परन्तु आपस्तम्बं 'तद्द्विजेभ्यो न दातव्यं आपस्तम्बोऽब्रवीन्मुनि' रिति अनेकत्र प्रमाणयति । ततश्च दत्तां गुप्तां इत्यादिना गृह्यसूत्रे वर्जनीयत्वेन दत्तायाः कीर्तनात् दत्तायाः पुनर्दानाभावः आपस्तम्बसम्मतः अङ्गिरसाप्यङ्गीकृत इति नाङ्गिरोमहर्षेरपि विधवाविवाहः सम्मत इति तत्स्मृतिपर्यालोचनया निर्गलितार्थः ॥

१४ उशनो महर्षिः —जातिवृत्तमेव कीर्तयति। वर्णाश्रमधर्मान् सर्वानन्यतः सिद्धाननुवदति इति अस्माकमेवानुकूल इति न विधवाविवाहस्य धर्म्यत्वं तत्सम्मतमिति सुस्पष्टम् ॥

१५ हारीतोऽपि—गृहीतवेदाध्ययनः श्रुतशास्त्रार्थतत्वंवित् । कन्यामुद्वहेत्' इति वदन् शास्त्रसम्मतसकृद्दाने दृष्टिमस्योपदिशति। स्मरन्ति हि 'सकृदंशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते । सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सतां सकृत्' इति । तत्र विधवाविवाहोऽस्यापि सम्मत इति सिद्धम् । शास्त्रार्थोपसंहारावसरे च तत्तत्प्रमाणसिद्धान् स्वस्वधर्मान् अनुतिष्ठेयुरिति 'तस्मात् स्वधर्मं कुर्वीत द्विजो नित्यमनापदी' ति चैवञ्जातीयकैर्वदन् स्पष्टमेव शास्त्रान्तरं सम्मन्यत इत्यवगच्छामः ॥

१६ विष्णुना तु—विवाहोऽन्यत्र विहितोऽनूदितः । अन्येऽनेके धर्मा विहिताः । अन्ते परं 'यदत्राविदितं किञ्चित् तदन्येभ्यो गामप्यथ' इत्युपसहारात् शास्त्रान्तरसिद्ध एव विवाहेऽस्य तात्पर्यं न विधवाविवाह इति स्फुटम् ॥

१७ अत्रिरपि—'यन्मे पृच्छथ संशयम् । तत्सर्वं सम्प्रवक्ष्यामि यथादृष्टं यथाश्रुतं' इति वेदप्रामाण्यं कीर्तयन् वेदोक्तविवाह एव दार्ढ्यं

नव्यन्यायचरितम्

१. समुन्मेषः.

बौद्धदार्शनिकानां क्रिस्तद्वितीयशताब्दीमारभ्यैव समभ्युदय इति चरित्रचिन्तकास्समामनन्ति । तत्र सौगतविपश्चिन्नागार्जुनस्त-दैवाविर्भूय माध्यमिकमतं विशेषतः प्रचारयामास । सौत्रान्तिकमतस्य प्रधानप्रवर्तकः कुमारलब्धाचार्यः । सोऽपि हि नागार्जुनसमसामयिकः कनिक्षस्य समये सुगतानां तृतीया परिषत्प्रचचाल । तस्याः परिषदो वसुबन्धुस्सभापतिरासीत् । स एव 'महाविभाषा सूत्रं' प्रणिनाय । एतदेव चीनदेशीयात्रिपिटकमध्येऽन्तर्भुक्तम् । वैभाषिकमतस्य विकासः तृतीयशताब्द्यामारब्धः । तदा आर्यदेवस्यान्तेवासी भदन्तधर्मत्रातः, भदन्तघोषाकः, भदन्तबुद्धदेवः, भदन्तवासुमित्रप्रभृतयो वैभाषिकमतस्य जीवातवस्संवृत्ताः ॥

अयमार्यदेवस्सिंहलथेरादेवानातिरिक्तश्चेत्स तृतीयशताब्द्यामेवा-वर्तत । भदन्तवसुमित्रः कनिक्षकुमारहुविक्षसमकालिकः । हुविक्षस्तु १५०तमे क्रिस्ताब्दे सिंहासनमारुरोह । तस्माद्वैभाषिकनयः द्वितीय-तृतीयशताब्द्यामभिवृद्धिं गमित इति निश्चप्रचम् । तुरीयशताब्द्यां चरमभागे योगाचारप्रसारः समभवत् । तदैव हि वसुबन्धोस्तत्सहोदरा-सङ्गस्य चाविर्भावस्समजनि । पञ्चमशताब्द्यां बुद्धघोषचन्द्रकीर्तिप्रमाण-समुच्चयकारदिङ्नागप्रमुखा उदभवन् । षष्टशताब्द्याश्चरमे सप्तमश-ताब्द्या आदिमे भागे च दार्शनिकगुणप्रभाचार्यः समासीत् । स च हर्षवर्धनस्योपदेष्टा, एकशतप्रबन्धप्रणेता चेतीतिवृत्तं विद्यते । सप्त-मशताब्द्यामेव स्थिरमति–सङ्घदास–बुद्धदास–धर्मपाल–शीलभद्र–जय-

सेन--चन्द्रगोमिन--गुणमति--वसुमित्र--यशोमित्र--भव्य--रविगुप्त--बुद्ध-पालित--धर्मकीर्तिप्रमुखास्सौगतविद्वद्वराः प्रादुरासुः ॥

सर्वेप्येते आस्तिकदर्शनसमुन्मूलनाय तज्जीवातुभूतां श्रुतिममानीकर्तुमयतन्त । तत्र च लङ्कावतारसूत्रप्रणेता (300 A.D.) षड्दर्शनान्यपि निराकर्तुमारेभे । एवं दिङ्नागनामा प्रसिद्धविपश्चिन्न्यायभाष्य वात्स्यायनविरचितं 'प्रमाणसमुच्चया' ख्यनिबन्धे निराकार्षीत् । वस्तुतो द्वितीयशताब्दीमारभ्य बौद्धधर्माणामवनतावपि तद्दर्शनानां समुन्नतिरेव समधिकं दृश्यते । तदात्वे हि वैदिकधर्मस्य सनातनस्यापि समुन्मूलनाशङ्का आस्तिकविपश्चितां हृदयकुहरे प्रादुरभूत् । तन्निराकरणायास्तिकनिकरः स्वीयं जीवनमपि पणीचकार । तेषु कुहचिन्मीमांसकमूर्धन्या वेदामानतामसहिष्णवस्तत्प्रामाण्यरक्षायै प्राग्वेदानामपौरुषेयतां वर्णानां च नित्यतां साधयितुं प्रावर्तन्त । कुत्रचिच्च नैय्यायिकवैशेषिका वेदानां पौरुषेयतां वर्णानामनित्यतामभ्युपगम्यापि विभिन्नां सरणिमाश्रित्य मीमांसकेप्सितं साधयितुं प्रारेभिरे । तदा तदसहिष्णवः प्राभाकरप्रमुखा नैय्यायिकवैशेषिकपदार्थतत्त्वखण्डने प्रवृत्ता गृहकलहे व्यापृता अभूवन् । तदानीं च ये नैय्यायिकवैशेषिकमतयोस्सामञ्जस्यमास्थाय पदार्थतत्त्वस्थापनपूर्वकं मीमांसकमतोपरि प्रतिद्वन्द्वितां समाचरन्, तेषां प्रयत्नेन नव्यन्यायनिचयस्योत्पत्तिः, तेषां निकट एव नव्यन्याय अधमर्णः । एतच्च चिन्तामणिनिबन्धगतमङ्गलपद्येन ज्ञातुं पार्यते । तत्र 'गुरुभिर्ज्ञात्वा गुरूणां मत' मिति विद्यते । 'गुरूणां' इत्यस्य प्रभाकराणामित्यर्थः । एवं पदार्थसङ्ख्यानिर्णयकाले मीमांसकसम्मत 'शक्तिसादृश्या' दीनामतिरिक्तत्वनिराकरणेनेदं निरूढं भवति ॥

तथाचेत्थं फलति । नव्यन्यायस्य जनकः न्यायप्रबन्धः, जननी च कणाददृष्टिः । यदा ह्यवैदिकमतानि वैदिकधर्ममतोपरि अतिभीषणं

क्रियासमभिहारेण निपेतुः, यस्मिंश्च समये आस्तिकदर्शनानि अन्योन्यं बाह्वास्फोटनपूर्वकं रिपुदमने प्रवृत्तास्तदैव नव्यन्यायस्य जनिः। पितृमातृप्रभृतिनिजजनास्तदा अरिविदळने व्यस्ता इति सद्योजाततनयस्य न किमप्युत्सवमकार्षुः। तस्मादेव चास्योत्पत्युदन्तं न केऽप्यज्ञासिषु। तथापि नव्यन्यायबालक एकाकी कस्मिंश्चिन्निभृतस्थानेऽवर्धत। क्रमशो यदास्तिकदर्शनानि शत्रुदमने समर्थान्यभूवन्, तदा नव्यन्यायो व्योमशिवस्य (700 A. D.) सप्तपदार्थ्यां स्वीयं बाल्यरूपं प्राचकाशत्। तदनु चोदयनस्य (1000A. D.) लक्षणावल्यां निजतारुण्यं प्रकटीचकार। तदात्वे जना अमुं वैशेषिक इति जननीनाम्नैवाजह्रुः। तदसहमानः पुरुषपुङ्गवोऽयं स्वनाम्नैव धन्यं बुभूषुः गङ्गेशस्य (1200 A. D.) तत्त्वचिन्तामणिनामकमहानिबन्धे स्वीयप्रौढावस्थां प्रादुष्चकार। तदा तत्फलेनायं निजजनकनाम्नैवोपपदेन संयोज्य "नव्यन्याय" इति नामधेयेन प्रथां भेजे। अथ चेदृशोपाधिपरीतोऽयं निजारातिजातं निजबाहुबलप्रदर्शनेन भीतं चकार। निजजनांश्च निजविभवसन्दर्शनेन विमुग्धानकरोत्॥

वस्तुतस्तदारभ्यैव मैथिलस्य तार्किककुलपुङ्गवगङ्गेशस्य वैभवं जना अज्ञासिषुः। तदनु वङ्गे रघुनाथशिरोमणिरनुपमां (1400 A.D.) दीधितिनामधेयां मणेर्व्याख्यां विरचय्यामरस्संवृत्तः। अथ मथुरानाथस्तदेन्तवासी (1600 A.D.) मणेर्दीधितेश्च रहस्यनाम्नीं टीकामकरोत्। ततश्च दीधितेर्जगदीशो गदाधरश्च (1600 A.D.) टीकां कृत्वा मानवमनीषायाश्शेषसीमां प्रदर्शयामासतुः॥

मिथिलाजनपदेऽपि नव्यन्यायजनिदेशे गङ्गेशसूनुर्वर्धमानः (1200 A.D.) तत्पुत्रोयज्ञपतिश्च (1300 A.D.) पितृपितामहप्रबन्धस्य व्याख्यां चक्रतुः। तदनु जयदेवमिश्रापरनामधेयः (1300 A.D.) पक्षधरमिश्रो मणेरुपरि "आलोक" नाम्नीमसमानव्याख्यांचकार। तदुपर्यपि

महेशठक्कुरस्य दर्पणाभिधाना टीका चकास्ति । एवं मिथिलायां पण्डितमण्डली गङ्गेशप्रबन्धस्य टीकाप्रटीकाप्रभृतिं प्रणिनाय । वङ्गदेशे जगदीशगदाधराभ्यामेव न निबद्धमभून्न्यायशास्त्रम् । किन्तुभवानन्दसिद्धान्तवागीश-वासुदेवसार्वभौमप्रभृतीनां प्रबन्धा अद्यापि नयनगोचरतां भजन्ते । व्यतीत्य चैतान्कति वा प्रबन्धाः करालकालकबलग्रस्तास्तान्के वा गणयितुमीशते ॥

वङ्ग–मिथिलानुकारं भारते बहुत्र चिन्तामणिलाभे समधिकं प्रयत्नः पण्डितानां प्रदृष्टः। तत्र श्रीमन्मुम्मडीकृष्णराजसार्वभौमपरिपालिते कर्नाट जनपदे बहवो विद्वांसः चिन्तामणिदीधितिव्याख्यायां व्यापृता बभूवुः । तत्र महीशूरनरपालनियोगेन काशीतिम्मण्णाचार्यनामा (1900 A.D.) (ग्रन्थकारस्य प्रपितामहः) विपश्चिदुत्तंसो मणिदीधितिजागदीश्यदीनां समालोचानपूर्वकं "अभिनवकाशिका" ख्यां नूतनपरिष्कारनिकरनिगूढां व्याख्यां चकार । पुस्तकमेतदिदानीमपि सरस्वतीभण्डारकोशागारे ५६तम सङ्ख्याकं विराजते। एवं तिरुपतिश्रीनिवासाचार्याः गूळीबालाचार्याः व्याघ्रपुरीश्रीपत्याचार्या मन्नारीकृष्णाचार्याः अनन्ताचार्याः पण्डितप्रकाण्डाः कर्नाटकसार्वभोमादेशेन बहून्प्रबन्धान्प्रणिन्युः । तत्र कुणिगल्रामशास्त्रिणः पण्डितमणयश्शतकोटिनामानं ग्रन्थं विरचितवन्तः । स च वाराणस्यां मुद्रितः, तदुपर्यपि खण्डनमण्डनात्मका बहवो निबन्धाः प्रचेरुः । अनेनैव तेषां पाण्डित्यप्रकर्षः कियानिति ज्ञायते॥

दक्षिणभारतेपि कृष्णताताचार्यविग्रहंदेशिकाचार्यविजयराघवाचार्यप्रभृतयस्सूरिशेखरा नैकविधप्रबन्धप्रणयनेन गङ्गेशस्य महिमानं प्रचारयामासुः ॥

महाराष्ट्रजनपदेपि, विपश्चिन्मणय धर्मराजाध्वरीन्द्रा भट्टत्र्यम्बकशास्त्रिण अन्ये च बहवः बहून्ग्रन्थान्निर्माय देशगौरवं ररक्षुः ॥

अथ क्रमशो नव्यन्यायमतमवलम्ब्य बालबोधोपयोगिन अनेके प्रबन्धाः भाषापरिच्छेद—मुक्तावली - तर्कसङ्ग्रह—पदार्थदीपिका—तर्क-कौमुदी—तर्कप्रकाश—शितिकण्टी—दिनकरीयप्रमुखाः प्रादुरभूवन् । वस्तुतस्तदा नव्यन्यायाविर्भावेन दार्शनिके जगति अभिनवयुगस्याविर्भावस्समभूत् । अद्यापि नव्यन्यायालोकेनैव साङ्ख्ययोग-व्याकरणालङ्कार-मीमांसावेदान्तप्रभृतीनि शास्त्राणि रचितानि पठितानि च दृश्यन्ते । किम्बहुना? न्यायवैशेषिकदर्शने अपि नव्यालोकेन समुज्वलतरे अभूताम् * ॥

२. आदिप्रवर्तकः.

केचिदत्रैवमाहुः—सौगतविपश्चिद्धर्मकीर्तिरेव नव्यन्यायस्य मार्गोपदेशकः, यतस्तत्प्रणीतन्यायबिन्दुसाजात्यं चिन्तामणिनिबन्धे प्रमाणमात्रनिरूपणेन ज्ञातुं पार्य्यते । स च धर्मकीर्तिः कुमारिलभ्रातुष्पुत्रस्तत्समकालीनस्तत्प्रातिवादी चासीत् । तस्मात्स ७मशताब्दीयः । तदैव नव्यन्यायः प्रादुरास । तदनु गङ्गेशः (1200 A.D.) तदीयामेव प्रणालीं प्रपन्नस्तत्वचिन्तामणिं प्रणिनायेति ॥

नैतन्मनोज्ञमाभाति प्राज्ञानाम् । चिन्तामणौ हि गङ्गेशः प्रमाणमात्रं न न्यरूपयत् । येन न्यायबिन्दुसाजात्यं भजेत चिन्तामणिः । किन्तु मणिग्रन्थे उपमानखण्डे प्रमेयानपि सुष्ठु निरूपयामास । अत एव तत्र शक्तिसादृश्यादीनमतिरिक्तत्वशङ्कानिराकरणे सङ्गच्छेते । अतः

* विशेषजिज्ञासुभिर्निम्नीनिर्दिष्टाः प्रबन्धा अवलोकनीयाः । सतीशचन्द्रविद्याभूषणस्य मनोमोहनचक्रवर्त्तिनश्च प्रबन्धौ, राजेन्द्रलालमित्रमहाशयस्य हरप्रसादशास्त्रिणश्च पुस्तकविवरणं, वङ्गीयएष्याटिक्सभायाः पुस्तकसूची, इण्डियाकार्यालयीयपुस्तकसूचिका इण्डियन्एण्टिकोर्यारि, एष्याटिक्मासिकपत्रिका चेत्येवमादयः.

प्रमाणमात्रनिरूपणपरन्यायबिन्दुसाजात्यं कथं संघटेतेति वाचकास्समालोचयन्तु ॥

अपरे तु भासर्वज्ञोपज्ञन्यायसार एव नव्यन्यायसरणिज्ञापकः । भासर्वज्ञस्तु क्रुस्तीयनवमशताब्द्यां ग्रन्थकारजीवनं यापयामासेति तां रीतिमेव समाश्रितवान्मणिकार इति वदन्ति । तदपि प्रोक्तकारणान्न समीचीनतां बिभर्ति ॥

वस्तुतस्त्वेवम्प्रतिभात्यस्माकं । व्योमशिवाचार्यसप्तपदार्थ्येव नव्यन्यायस्यादिमो निबन्धः । स एव ह्यादौ न्यायवैशेषिकमतयोस्सामरस्यमास्थाय प्राभाकरविजयार्थं अभिनवामेव कांचित्सरणिं प्रपन्नः सप्तपदार्थीनामकं प्रबन्धं निर्ममे । अत एव नव्यन्याये कदाचिन्नयायमताश्रयणं, कदाचिच्च वैशेषिकमताश्रयणं च क्वचिद्दृश्यते । तस्मादेव नवीनन्यायशास्त्रं वैशेषिकं वा न्यायशास्त्रं वा न भवितुमर्हति । किन्तु नवीन एव कश्चन शास्त्रविशेषः । अत एव भारते नवीनप्राचीनन्यायशास्त्रयोः पृथक्पृथगेवाध्ययनं परीक्षा च तत्र तत्र कलाशालासु दृश्यते । वस्तुतो नव्यन्यायशास्त्रं भाषाविज्ञानशास्त्रमिव निखिलशास्त्रोपकारकं विराजते । अत एव नव्यशास्त्रीया अवच्छेदकावच्छिन्नादिभाषा सर्वशास्त्रेषूपयुक्ता भवति । नैतच्च षट्दर्शनशास्त्रेषु कुत्राप्यन्तर्भवति । अत एव चेतरदार्शनिका न्यायदर्शनखण्डनकाले न्यायसूत्रभाष्यवार्त्तिकटीकापरिशुद्ध्यादिगतान्यथाख्यातिवादादीनेवोपाददति —तस्मान्नयायादिविलक्षणं नव्यन्यायशास्त्रं, तस्यादिमः प्रवर्तको व्योमशिव इति सिद्ध्यति । तदीयप्रबन्धस्य नव्यतां 'सप्तपदार्थी' ति नामधेयमेव ज्ञापयति । वैशेषिकस्तु षट्पदार्थवादीति पुराणादिप्रतनप्रबन्धेभ्योऽवगच्छामः । साङ्ख्यसूत्रे*

*'न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत्' (सां. सू. १-२५).

कणादः षट्पदार्थवादीति स्पष्टमुक्तम् । वेदान्तदर्शन*भाष्ये श्रीमच्छङ्कराचार्या अपि वैशेषिकष्षट्पदार्थवादीति स्फुटमभ्यधुः ॥

तस्मात्सप्तपदार्थीति नामकरणमेव व्योमशिवप्रबन्धस्य वैशेषिकतां निवारयति । यदि सप्तपदार्थवादित्वं नव्यन्यायलक्षणं, तर्हि गङ्गेशप्रणीततत्त्वचिन्तामणौ प्रमाणमात्रनिरूपके प्रोक्तलक्षणाभावान्नव्यता न स्यादित्यपि भ्रमविजृम्भितम् । मणिकारस्सप्तपदार्थानङ्गीकरोत्येव, न चेदयमुपमानचिन्तामणौ शक्तिसादृश्यादीनामतिरिक्तत्वं नैव खण्डयेत् । एतच्च सिद्धान्तमुक्तावल्यां विश्वनाथः विस्पष्टमूचिवान् ॥

तदनु गङ्गेशः चिन्तामणौ प्रमाणचतुष्टयं विशेषतः विवृण्वन्नपि ईश्वरानुमानप्रकरणे एकस्मिन्नेव प्रमेयनिरूपणोद्देश्यं निखिलमपि निरूपयामास ॥

तस्मात्सप्तपदार्थप्रमाणचतुष्टयाभ्युपगमपूर्वकं न्यायवैशेषिकयोरन्यतरमतमवलम्ब्य प्रवर्तमानं भारतीयानां शास्त्रमेव नव्यन्यायशास्त्रमित्युच्यते । नैतच्च तर्कशास्त्रं, न वा जैनबौद्धाविष्कृतं भारतवेषभूषामण्डितं शास्त्रम् ॥

जैनानां मध्येपि पदार्थतत्त्व—प्रमाणतत्त्वोभयप्रतिपादकप्रबन्धानां विद्यमानतया तत्सम्पत्तिरयं नव्यन्याय इति कुतो न प्रतिपत्तव्यम्? न प्रतिपत्तव्यम्, यतस्तदीयपदार्थतत्त्वनिरूपणमन्यविधं, नव्यन्यायपदार्थतत्त्वनिरूपणमन्यरूपम् । यथा हि प्राक्प्रतिष्ठितसाम्राज्यप्रतिरोधनाय प्रवर्तमानानां वैरिणां नवीना शक्तिरस्त्रशस्त्रादौ पूर्वप्रतिष्ठित-

*'अपि च वैशेषिकाः तन्त्रार्थभूतान् षट्पदार्थान् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाख्यानत्यन्तभिन्नान् भिन्नलक्षणान् अभ्युपगच्छन्ति' (शां. भा. २०२ पृ. काशीसं) । 'न च वैशेषिकैः कल्पितेभ्यः षड्भ्यः पदार्थेभ्य अन्ये अधिकाः शतं सहस्रं वार्था न कल्पितव्या इति निवारको हेतुरस्ति' (२१० पृ).

राज्यानुकारेणोद्भवति, तद्वदेव प्राक्प्रवर्तितकणादाद्युदीरितपदार्थसार्था-नवलोक्य, तदनुकारं जैनसौगतविपश्चितः स्वीयदर्शनानि, तर्कशास्त्राणि च रचयामासुः। आस्तिकास्तु प्राचीनान्येव स्वीयोपकरणानि किञ्चि-न्नवीकृत्योद्भावयामासुः। तान्येव नवीनन्यायशास्त्राणीत्युच्यन्ते। येषां हि किञ्चिदस्ति तदेव ते समये नूतनीकुर्वन्ति, येषान्तु किमपि नास्ति त एवानुकुर्वन्तीति नैसर्गिको नियमः। तस्मान्नव्यन्यायोद्भावनकार्यं अहिन्दूनामुपरि आरोपयन्ति ये, तेषां युक्तेर्दृढता नास्माकं निकटे समीचीना प्रतिभातीति महामतिराजेन्द्रघोषमहाशयोऽभिप्रैति। तस्मा-ज्जैनानां प्रबन्धानालोक्य नायं नव्यनयो निर्मित इति सिद्धम्। इतः परं नव्यनयोत्पत्तिसमयं निरूपयामः॥

३. उत्पत्तिकालः

नव्यन्यायस्यादिप्रवर्तको व्योमशिव इति प्रागवादिष्म। इदानीं तत्कालनिरूपणे नव्यनयकालो ज्ञायत इति व्योमशिववेलानिर्धारणाय प्रयत्यते। व्योमशिव उदयनादपि प्राचीन इति उदयनवचनेनैव निश्ची-यते। अयञ्च विषयो विजयानासंस्कृतपुस्तकावल्यन्तर्गतसत्वपदार्थीभूमि-कायां स्फुटीकृतः। *उदयनसमयस्तु ९८४ क्रिस्ताब्द इति अनुपद-मेव गङ्गेशकालनिर्णयप्रसङ्गे व्यवस्थाप्यते। तस्माद्व्योमशिवः ९८४ कृष्टाब्दतः प्राक्तन इति सिध्यति। यदि च राजशेखरगिरामादरणीयत्वे न्यायकन्दलीकारश्रीधरादपि पूर्ववर्ती भवति व्योमशिवः। श्रीधरस्तु †

* ‘तर्काम्बराङ्कप्रमितेष्वतीतेषु शकान्ततः।
वर्षेषूदयनश्चक्रे सुबोधां लक्षणावलीम्॥’ (लक्षणावली).

† ‘त्र्यधिकदशोत्तरनवशतशाकाब्दे न्यायकन्दली रचिता’ (न्या. कं. ३३१).

श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशालीयोदन्तसन्दोहः.

वत्सरे चास्मिन्वरणीयपीठमलङ्कुर्वाणाः केचन राजकीयाधिकारिणस्समाययुरेतां पाठशालाम्—

तत्र माननीया राजकीयधर्मशाखामुख्याधिकारिणः एन्. माधवरावमहोदयास्समागम्यागमादिकक्ष्याः पर्यवेक्षयन् । तदनु शालीयाधिकारिभिस्सभाजितास्सप्रमोदं प्रतस्थिरे ॥

*　　*　　*　　*

अन्यदा च द्वितीयां मन्त्रिस्थानीमलङ्कुर्वाणा राजा
एस्. पि. राजगोपालाचार्यमहाशया महापाठशालामिमां समागत्य सादरसम्भाषणादिना निखिलानपि पर्यतोषयन् ॥

*　　*　　*　　*

अत्रान्तरे अतर्कितोपनतेनैवास्मद्भागधेयेन प्रधानामात्यपदवीमधिकुर्वाणाः सर्. मिर्जा इस्माइल्महोदयास्समन्दहासं तत्र सन्यदधुः । तदीयमधुरमूर्तिसन्दर्शनेन समुत्तेजितानन्दसन्दोहतुन्दिलास्सर्वेपि सभाजयामासुरमात्यसमाजाधिपतीन् । अभिरूपमिदं कार्यं निसर्गत एव गीर्वाणवाणीप्रणयिनाम् ॥

*　　*　　*　　*

अस्मिन्वत्सरे द्वितीयज्यौतिषमहासम्मेलनमस्मन्महाराजसंस्कृतकलाशालायामेव समुचितजननिकरैर्निरवर्ति ॥

*　　*　　*　　*

अहो! महदिदं विषादनिदानं, यत्कर्णाटकसार्वभौमस्य माता करुणेव मूर्तिमती समेषामेतज्जनपदनिवासिनां सौभाग्यमनवरतमर्थयन्ती महानुभावा रमणीमणिः गीर्वाणवाणीप्रणयिनी वाणीविलास सि.ऐ.इ. महाराज्ञी अकाण्ड एवास्मान्विहाय यशश्शरीरेणैव प्राणितीति । उदन्तमेतंनिवेदयितुं नितरां निर्विण्णा भवामः । तदर्थं स्वीयविषादावेदनाय काचन परिषत्कलाशालाधिकारिभिरस्यां शालायां निरवर्ति । तत्र च शालासमिति महाध्यक्षा एम्. रामरावमहोदयाः, आंग्लकलाशाला संस्कृतमुख्याध्यापकाः डि. श्रीनिवासाचार्यमहाशयाः, राजकविभूषणाः लिङ्गराजमहाभागाः अन्ये च लौकिकप्रवराः शालीयोपाध्यायाश्छात्राश्च समाजग्मुरेनां परिषदम् । तत्र श्रीमन्तः लिङ्गराजमहाशयास्सर्वानुनयेन सभाध्यक्षपदमध्यतिष्ठन् । तदनु महामातृश्रीगुणगणानुवर्णनपूर्वकं प्राच्यपाश्चात्यविपश्चितस्तादृशमहाराज्ञीवियोगजनितं विषादमाविष्चक्रुः । अन्ते च सर्वेप्युत्थाय किञ्चित्कालं जोषभावमास्थिताश्चरमे महानुभावायास्तस्याः परलोके निश्चलां शान्तिं सन्तनोतूमाकान्त इति साश्रुनयनाः अभ्यर्थयामासुः ॥

अपरेद्युः प्रातः परलोकं गताया वाणीविलासमहाराज्ञ्या आत्मनः शान्त्यर्थं भगवतः शालीयगजाननस्य महारुद्राभिषेचनं सायं नीराजनं च निरवर्ति ॥

विद्यार्थिसङ्घः.

अयि! भोः! महाशयाः,

प्रायस्तत्रभवतां भवतां श्रुतिपथमवतीर्ण एव स्यादयं विषयः—यदस्यां सरस्वतीप्रासादपाठशालायां कश्चन विद्यार्थिसङ्घः महता उत्साहेन स्वकार्यकलापं निर्वर्तयन् प्रतिवर्षं वर्धिष्णुरेव वर्तत इति । सङ्घे चास्मिन् महापाठशालाध्यापकाः पण्डिता एव बहुमत्या एकैकशः अध्यक्षतया स्वीक्रियन्ते । स च प्रतिमासं गीर्वाणकर्णाटकोभयभाषामयीं स्वयशः पताकामिव. बुधहृदयेन्दीवरोल्लासिकां चन्द्रिकामिव चन्द्रिकां नाम हस्तलिखितां पत्रिकां प्रकाशयति । अस्माच्च पदे पदे विद्यार्थिनां निरर्गळवाग्धोरणिसम्पादिकाः चर्चाः प्रचलन्ति । एवं लब्धप्रतिष्ठाः बहवः पण्डिता अपि विद्यार्थिनां ज्ञानाभिवृद्धये अनर्घान् विषयानधिकृत्य भाषणानि कुर्वन्ति । तत्र अस्मिन्वत्सरे एतावत्पर्यन्तं द्वादश अमूल्याः उपन्यासाः एकं नाटकपठनं च निरवर्तयन्निति विज्ञापयितुं प्रमोदामहे । एवं विद्यार्थिभिः द्वे चर्चे प्रचलिते । एवं उपन्यासादिसौकर्यसम्पादनेन सङ्घविषये महदुपकुर्वतां लौकिकवैदिकमहाशयानां एतच्छालाधिकारिणां च सङ्घोऽयं स्वकृतज्ञतां प्रकाशयति ॥

के. सीतारामु,
कार्यदर्शी.

संवत्सरान्ते निवेदनम्.

भो! भो! अमरभारतीरसिकाः,

ग्राहकमहाशयैस्सादरातिशयं पोपुष्यमाणा चेयं पत्रिकाद्य दशमहायनं निरापदं समुत्तीर्णा एकादशसंवत्सरे कृतपदा विराजते । निरपराधमधुरवयस्येवेयं ससागरमेखलामखिलामपीलां पर्यटन्ती तत्तत्सम्मतगुणगणैस्तांस्तानावर्जयन्तीत्येतत्प्रमोदनिदानमस्माकम् । क्वचिदियं हि चतुरवनितेवानितरसाधारणसरस्वतीभिस्साहितीरसविदां हृदयमाहरति । क्वचिच्चातिविरागिणीव रागिणामैहिकरतिं निराकरोति । क्वचित्तु सकलकलाकोविदेव पक्षपातविधुरा विषयनिकरं परामृशन्ती, विमर्शकधौरेयाणामपि शिरांसि चालयति । क्वचिदतिजरतीव अज्ञातप्रतनतत्त्वान्याविष्कुर्वती, बुधजनानपि ग्राहयति । क्वचिन्नैकदर्शनसरणिषु निपुणं सञ्चरन्ती, दार्शनिकनिचयानां मनांसि विकासयति । क्वचिदश्रुतपूर्वं रमणीयं विषयनिकरं समुपन्यस्यन्ती, उपदेशकुशलानपि जिगीषति । क्वचित्कमनीयाभिः कथाभिर्विनेयानां मनांसि विनोदयति । क्वचिन्निखिलजनजेगीयमानगुरुगाथाभिर्भावुकानां चेतांसि प्रसादयति । कुत्रचिदहिंसातत्त्वं समुपदिशति। कुहचिद्दयातत्त्वं समीक्षते । क्वचित्प्राचीनग्रीकिपश्चित्संवादसचिवा त्रिपाद्विचारं गोचरयति । क्वचित्समुचितदर्शनादिनिचयनिदर्शनैर्नैय्यायिकवैशेषिकानपि योगस्थान्यां स्थापयति । क्वचिच्च मुरारिनिरूपिताङ्गत्वपरिष्करणेन मींमांसकसमयं परिस्फुटयति ॥

एवमादिगुणगणान्गुणैकलोलुपैरनेकैरनेकधा गीतानत्र निवेदयितुं नितरां प्रमोदामहे । एवमेवेयं विचित्रचारित्रा परजेगीयमानगुणगण-

मण्डिता पत्रिका धरित्र्यां चिराय निरन्तरायं सञ्चरत्विति चराचरगुरु-
मनवरतमभ्यर्थयामः ॥

महाभागाः,

अतर्कितोपनतमुद्रणप्रतिबन्धकसन्दोहसम्पात–इदम्पत्रिकासम्पा-
दकपरिवर्तनाद्यनेकान्तरायसन्तानान्तरिता वयं यथाकालमेतां पत्रिकां
ग्राहककरसरोरुहेषु समर्पयितुं न प्राभूमेति निवेदयितुं नितरां विषी-
दामः । इतः परं परस्ताद्यथैवं न भवेत्तथा वयमवहिता भविष्यामः ॥

अपरञ्चात्रावेदनीयमस्ति—यदस्मिन्वत्सरे केचन पत्रिकासम्पा
दकमहाभागाः पत्रिकामेनां निजपत्रिकासु सादरं समालोचितवन्तः ।
तेन भृशं संवर्धितोत्साहा वयं गुणैकलोलुपेभ्यस्तेभ्यो महाशयेभ्यो बहू-
न्धन्यवादान्समर्पयामः ॥

श्रीः

श्रीमन्महाराज संस्कृत महापाठशाला पत्रिका

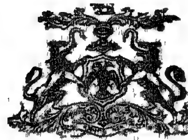
(त्रैमासिकी)

सम्पुटम् ११] अक्टोबर् १९३५ [सञ्चिका ४

सम्पादकः

एस्. बि. कृष्णमूर्ति, एम्. ए.

श्रीमन्महाराज संस्कृत महापाठशालाध्यक्षः

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशालापत्रिका

विषयसूचना

स म्पा द की य स मि तिः

१. श्रीमन्तः वि. सुब्रह्मण्यार्याः, बि.ए.,
विश्रान्त मैसूरु विश्वविद्यालयाधिकारिणः (रेजिस्ट्रार्)

२. श्रीमन्तः अर्थशास्त्रविशारदाः विद्यालङ्काराः महामहोपाध्यायाः डाक्टर् आर्. शामशास्त्रिणः, बि.ए., पिएच्.डि., एं.आर्.ए.एस्., विश्रान्त मैसूरु प्राच्यकोशागाराध्यक्षाः शासनविमर्शशाखाध्यक्षाश्च

३. श्रीमन्तः प्रोफेसर् डि. श्रीनिवासाचार्याः, एं.ए., मैसूरु महाराजाकालेज् संस्कृत प्रधानोपाध्यायाः

४. पण्डितरत्नं धर्माधिकारिणः ब्र. श्री. काशी शेषवेङ्कटाचलशास्त्रिणः

५. महामहोपाध्यायाः पण्डितरत्नं ब्र.श्री. लक्ष्मीपुरं श्रीनिवासाचार्याः, विश्रान्तमहापाठशालाविशिष्टाद्वैतवेदान्तप्रधानोपाध्यायाः

६. महाविद्वांसः ब्र. श्री. क. गोपालकृष्णशास्त्रिणः, महापाठशालासाहित्यप्रधानोपाध्यायाः

७. महाविद्वांसः ब्र. श्री. करूरु शेषाचार्याः, महापाठशाला ज्यौतिषप्रधानोपाध्यायाः

८. श्रीमन्तः एस्. बि. कृष्णमूर्तयः, एं.ए., महापाठशालाध्यक्षाः (सम्पादकाश्च)

विज्ञप्तिः

भो भो महाशयाः ! सहृदयाः ! सप्रश्रयमिदमिदानीं विज्ञाप यामः–संस्कृतविद्याभिमानिनः पुरुषप्रवराः यं कंचन विषयमधि-कृत्य संस्कृतभाषामयं अनतिसंक्षिप्तविस्तरं उपक्रमोपसंहारपरि-कर्मितं कस्याप्यनुद्वेगकरं अचर्चितपूर्वं कालदेशदशानुगुणं प्रपञ्चोप-कारकरं धर्माद्यविरुद्धं "जीर्णमङ्गे सुभाषितम्" इति निर्वेदस्य "वीरा वाचैव केवलम्" इत्यपवादस्य वा प्रशमकरं प्रस्पष्टमुख विलासमुपन्यासं विलिख्य यदि प्रेषयेयुर्महान्तः, तेभ्यो महद्भ्यः समर्प्य अनन्तान् धन्यवादान् पत्रिकायामस्यां तमुपन्यासं पार-यामः प्रकाशयितुम् ॥

यदीच्छति वशीकर्तुं जगदेकेन कर्मणा ।
परापवादसस्येभ्यो गाश्चरन्तीर्निवारयेत् ॥
न हीदृशं संवननं त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
दया मैत्री च भूतेषु दानं च मधुरा च वाक् ॥

संपादकस्य.

मूल्यप्रकारः

१. अस्याः पत्रिकायाः वार्षिकम् अग्रिमं मूल्यं सार्धैकरूप्यकं प्रापणव्ययपृथक्कृतम्. (भारतमण्डले.)
२. विद्यार्थिनां पुनः एकरूप्यकम्. प्रापणव्ययपृथक्कृतम्.
३. विभिन्नदेशे सपादरूप्यद्वयम् (3s.) प्रापणभृतिः पृथक्.

पत्रिकाप्राप्तिस्थानम्,

संपादकः,

श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशाला, मैसूरु.

सधन्यवादमस्माभिरङ्गीकृता एताः विनिमयरूपाः पत्रिकाः

---

1. संस्कृतसाहित्यपरिषत्पत्रिका, श्रीनगरम्
2. संस्कृत साहित्यपरिषत्पत्रिका, कल्कत्ता.
3. उद्यानपत्रिका, तिरुवाडि.
4. सुप्रभातम्, काशी.
5. सूर्योदयः, काशी.
6. संस्कृतरत्नाकरः, जयपुरम्.
7. संस्कृतपद्यवाणी, कल्कत्ता.
8. मञ्जूषा, कल्कत्ता.
9. अच्युतः, काशी.
10. कल्याणम्, गोरखपुरम्.
11. मधुरवाणी, बेलगाम्.
12. देववाणी, कल्कता.
13. The Mythic Society Journal, Bangalore.
14. Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.
15. Review of Philosophy and Religion, Poona.
16. Journal of Oriental Research, Madras.
17. The Law College Magazine, Madras
18. The Literary and Educational Supplement to "The Hindu," Madras.
19. The Aryan Path, Bombay.
20. The Theosophical Movement, Bombay.
21. The Philosophical Quarterly, Calcutta.
22. Karnataka Historical Review, Dharwar.
23. Ardra, Ceylon.

24. "Yoga," Bulsar.
25. The Vaitarini, Chowdwar.
26. ಆಂಧ್ರ ಸಾಹಿತ್ಯಪರಿಷತ್ಪತ್ರಿಕಾ, ಕಾಕಿನಾಡ
27. ಭಾರತೀ, ಮದ್ರಾಸು,
28. ಸನಾತನಮತಪ್ರಚಾರಿಣೀ, ಭಟ್ಟಿವಲ್ಲಿ.
29. ಜಯಕರ್ಣಾಟಕ, ಧಾರವಾಡ.
30. ಸದ್ಬೋಧಚಂದ್ರಿಕೆ, ಆನಂದವನ.
31. ವಿಶ್ವಕರ್ಣಾಟಕ , ಬೆಂಗಳೂರು.
32. ತಾಯಿನಾಡು, ಬೆಂಗಳೂರು.
33. ಅಧ್ಯಾತ್ಮಪ್ರಕಾಶ, ಬೆಂಗಳೂರು.
34. ರಂಗಭೂಮಿ, ಬೆಂಗಳೂರು.
35. ಕರ್ಣಾಟಕ ಸಾಹಿತ್ಯಪರಿಷತ್ಪತ್ರಿಕೆ, ಬೆಂಗಳೂರು.
36. ಕಾದಂಬರೀಸಂಗ್ರಹ, ಚಾಮರಾಜನಗರ.
37. ಪ್ರಬುದ್ಧಕರ್ಣಾಟಕ, ಮೈಸೂರು.
38. ವಿವೇಕಾಭ್ಯುದಯ, ಮೈಸೂರು.
39. ಪೂರ್ಣಬೋಧ, ಮೈಸೂರು.
40. ಸಾಧ್ವೀ, ಮೈಸೂರು.

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशालापत्रिका

प्रतिमासत्रयं प्रकटीक्रियमाणा

“कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छत ँ समाः”

(ईशोपनिषत्)

सम्पुटम् ११] अक्टोवर् १९३५ [सञ्चिका ४

सु भा षि ता नि.

ते साधवो भुवनमण्डलमौलिभूता
ये साधुतां निरुपकारिषु दर्शयन्ति ।
आत्मप्रयोजनवशीकृतखिन्नदेहः
पूर्वोपकारिषु खलोऽपि हि सानुकम्पः ॥ १ ॥

सुजनाः परोपकारं शूराश्शस्त्रं धनं कृपणाः ।
कुलवल्यो मन्दाक्षं प्राणात्यय एव मुञ्चन्ति ॥ २ ॥

वाच्यतां समयोऽतीतः स्पष्टमग्रे भविष्यति ।
इति पाठयतां ग्रन्थे काठिन्यं कुत्र वर्तते ॥ ३ ॥

दुर्जनस्य विशिष्टत्वं परोपद्रवकारणम् ।
उपोषितस्य व्याघ्रस्य पारणं पशुमारणम् ॥ ४ ॥

शुनां च पिशुनानां च परवेश्मप्रवेशने ।
प्रयोजनं न पश्यामः पात्राणां दूषणादृते ॥ ५ ॥

अहो खलभुजङ्गस्य विचित्रोऽयं वधक्रमः ।
अन्यस्य दशति श्रोत्रमन्यः प्राणैर्वियुज्यते ॥ ६ ॥

निश्चित्य यः प्रक्रमते नान्तर्वसति कर्मणः ।
अवन्ध्यकाले वश्यात्मा स वै पण्डित उच्यते ॥ ७

यस्य कृत्यं न जानन्ति मन्त्रं वा मन्त्रितं परे ।
कृतमेवास्य जानन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ ८ ॥

यथाशक्ति चिकीर्षन्ति यथाशक्ति च कुर्वते ।
न किंचिदवमन्यन्ते नराः पण्डितबुद्धयः ॥ ९ ॥

आर्यकर्मणि रज्यन्ते भूतिकर्माणि कुर्वते ।
हितं च नाभ्यसूयन्ति पण्डिता भरतर्षभ ॥ १० ॥

सुलभाः पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिनः ।
अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ ११ ॥

अव्याहृतं व्याहृताच्छ्रेय आहुः
सत्यं वदेद्व्याहृतं तद्द्वितीयम् ।
प्रियं वदेद्व्याहृतं तत्तृतीयम्
धर्म्यं वदेद्व्याहृतं तच्चतुर्थम् ॥ १२ ॥

भूपः कूप इवाभाति नमज्जनसुखावहः ।
ददाति गुणसम्बन्धाद्यथापात्रानुरूपतः ॥ १३ ॥

पदस्थितस्य पद्मस्य मित्रे वरुणभास्करौ ।
पदच्युतस्य तस्यैव क्लेशदाहकरावुभौ ॥ १४ ॥

वनानि दहतो वह्नेः सखा भवति मारुतः ।
स एव दीपनाशाय कृशे कस्यास्ति गौरवम् ॥ १५ ॥

॥ जयति श्रीकृष्णभूपतिः ॥

श्रीकृष्णराजनवनीतसुधोपहारः

विष्णोः पूर्णावतारं विदुरिह मुनयस्सन्ततौ यत्र यस्मिन्
गीताशास्त्रावतारं जगुरिह विबुधास्तत्र सर्वाभिनन्द्ये ।
राज्ञां वंशे यदूनामविरळयशसा खण्डिताशाकटाहः
जातस्सोमप्रकाशः जयति नृपवरो नाल्वडीकृष्णराजः ॥ १ ॥

यद्वंशे भुवनत्रयीनुतनते नासात्त्वतानां जनिः
गीता व्यासमहर्षिणा यमधिकं मेने स्वधाम्नो हरिः ।
यस्मिन् विश्रुतविक्रमा नृपवराः देवांशतो जज्ञिरे
जातस्तत्र नृपोत्तमो विजयते कृष्णेन्द्रविद्वन्निधिः ॥ २ ॥

क्षोणीशूरतुरीयकृष्णधरणीपालः क्षमावासवः
सल्लक्षोज्ज्वलजीवरत्ननिचयप्रत्युप्तसिंहासने ।
वीरश्रीजयचामराजयुवभूपालादिभिर्मण्डितः
संविष्टस्सकलाः प्रजास्समदृशा संरक्षताद्विष्णुवत् ॥ ३ ॥

अमृतकिरणवंशाभिख्यसन्तानभूज-
प्रभवयदुकुलात्मक्षीरवाराशिचन्द्रः ।
प्रथितमहितवाणीसन्निधानार्यभूमि-
प्रभवनृपतिधर्मो वर्धतां कृष्णराजः ॥ ४ ॥

श्रीमत्कृष्णमहीपुरन्दरयशःपुञ्जांशुपञ्जीकृत-
ब्रह्माण्डस्थसमस्तकोशनिलयप्रत्यूढकोशच्छटाः ।

प्रापुः काममलेखतां श्रुतधराः कोशानपेक्षं बुधाः
स्वाध्यायाध्ययनादिवत्प्रवचनं छात्रेष्वहो तन्वते ॥ ५ ॥

लेखाः प्रापुरलेखतां क्षितिधराः कैलासतामब्धयः
क्षीराम्भोनिधितां शकुन्तनिवहाः कादम्बतां कुञ्जराः ।
जिष्णोर्वारणतां सितेतररुचस्सर्वास्सिताकारतां
कृष्णेन्दो ! यदुवीर ! तावकयशस्त्रैविक्रमप्रक्रमे ॥ ६ ॥

स्पर्शग्राह्यलिपिस्थितिर्धवलिमामात्रेण वर्णस्थितिः
वाङ्मात्रेण सितेतरास्थितिरपां क्षीरात्मनावस्थितिः ।
दर्शादर्शविशेषविस्मृतिरपि क्ष्मासुरूढाः ध्रुवं
कृष्णेन्दो ! तवशुक्लनिस्तुलयशःपुञ्जेन्दुजैत्रोत्सवे ॥ ७ ॥

कामी कोऽपि यशांसि ते न सहते कृष्णेन्द्र ! विद्वन्मणे !
को हेतुर्वद कोविद ! क्षितिपते हेतुः किलायं शृणु ।
कीर्त्या ते नृपते समस्तभुवने शुक्लीकृते कुन्तलान्
कामी कोऽपि विलोक्य यौवनगतान् निन्दत्यलं ते यशः ॥ ८ ॥

कृष्णेन्दो ! तव धर्मपालनकलालेशं विधिस्तोलनं
कर्तुं भूमितुलापुटे नृपवरान् सङ्ख्यातिगान् स्थापयन् ।
नाऽलन्तामवगम्य सर्वजनताक्षेमैकदत्तात्मनौ
सङ्ख्यातानधुनापि तत्र कलयन्नेवास्ति रूढभ्रमः ॥ ९ ॥

सा त्वां पातु सरस्वती नरपते ! सर्वाङ्गरक्ता कथं ?
शुक्लाङ्गी ननु सा ? पुरा खलु तथा ! कृष्णेन्द्र ! साद्यारुणा ।
कस्मात् ? तेऽद्य धरानुरागकिरणैश्शोणीकृता साधुना
कृष्णेन्दो ! तदुदीरिता ननु मया सर्वाङ्गरक्तेति सा ? ॥ १० ॥

ब्रह्मक्षत्राङ्गरूढैर्भुवनहितकृते सङ्गतैर्वैश्यशूद्रा-
श्चान्ये लोका यथार्हं स्वसुतसमदृशाधूतसाङ्कर्यदोषाः ।
नित्यं संरक्षणीया भुवनयुगशुभायेति शङ्कासवित्री
प्रज्ञामुद्राऽतिवेलं कुशलमुपहरेद्वाक्पतेः कृष्णगोप्त्रे ॥ ११ ॥

वाणीवागीशपूजानिरतमुनिकुलश्रीपदाम्भोजसेवा-
सन्तानप्राप्तलेखर्षभसमाविभवो मातृवाणीविलासी ।
विद्वत्सन्तानविद्यासदनसमुदयाभीष्टचिन्तामणिर्नः
श्रीकृष्णेन्द्रो धरित्रीमवतु सतनयस्सानुजो जिष्णुवद्धाम् ॥ १२ ॥

पद्यान्तरगार्भितं पद्यम्

श्रीचामुण्डामरार्थिव्रजाहितनयना कृष्णशक्तिस्वरूपा
राराजद्वीरहासप्रशमितमहिषा मांसला मान्यभावैः ।
राज्यश्रीधर्मधीदा यदुकुलमहिता भक्ततन्वादिहृद्य-
स्वप्रीता सत्यपद्यारतमवतु सदा स्वाश्रियं कृष्णराजम् ॥ १३ ॥

निगूढपद्यम्

श्रीचामराजतनय ! कृष्णराज ! रसामिमाम् ।
समाराधय, मन्वादिहृद्यपद्यामवस्वयम् ॥ १४ ॥

गर्भस्थस्वस्तिवचनपद्यम्.

श्रीमानेधि कृपालुरास्व विलसानुष्णाश्रियाराष्ट्रगान्
शाध्यन्यान् जय तेजसा लस भुवि स्वर्णार्णवर्षोऽस्तु ते [1] ।
हस्तिप्रेष्ठवरप्रदस्तव शुभं कुर्यान्निगूढात्र का-
प्याशीरस्ति लसन्ति तत्र नृपते कृष्णेन्द्र ! पूर्णाशिषः ॥ १५ ॥
(गर्भस्थस्वस्तिवचनम्—"**श्रीकृष्णराज ते स्वस्ति**" इति ॥)

अर्णः—वर्णः विद्यावर्ष इत्यथः

वाणीप्रासादविद्यासदनपरिलसद्भद्रपीठाधिरूढा
भव्यश्रीकोशशालायुगशुभनयना विश्वविद्याप्रतीका ।
नित्यं विद्वत्सवित्री विनतमुसलमप्याशुवागीशयन्ती
वाणी वाणीविलासप्रियसुतमवतान्नाल्वडीकृष्णराजम् ॥ १६ ॥

चिन्तारत्नं प्रजानां विबुधकुलमनःप्रार्थनाकामधेनुः
दीनानाथामरद्रुः सुजनतनुबलं भूमिभृन्नीतिसारः
सत्योद्धारार्हयन्त्रं किमपि वसुमतीजीवितं धर्मशौर्यं
श्रीकृष्णेन्द्रो धरित्रीमवतु सतनयस्सानुजो गां यथेन्द्रः ॥ १७ ॥

कर्णाटं सुगुणैश्शुभाङ्गरुचिभिर्नेत्राटमावर्जनैः
चित्ताटं स्वकथामृतैः कवयतां जिह्वाटमामोदतः ।
घ्राणाटं शुभकर्मणां स्वयशसा विश्वाटमाज्ञाबलैः
सर्वाषाटमवैमि कृष्णनृपतिं तीर्थाटदिग्दर्शिनम् ॥ १८ ॥

यस्याभूच्चातुरी क्ष्माततविमलयशश्चेलकृत्ये तुरीड्या
यच्चेलं भारतीज्यासमुदमविरतं सर्वतः पर्यधत्त ।
सोऽयं श्रीमान् तुरीयो लसति समधिकं सर्वतो जिष्णुकल्पः
रत्नोप्ते भद्रपीठे यदुकुलमहिते विश्रुते कृष्णराजः ॥ १९ ॥

सात्वतपदाब्जभृङ्गः सात्वतभक्तान्ववायजलधीन्दुः ।
सात्वतसमानकीर्तिः सात्वतवत्कृष्णभूपतिर्जयति ॥ २० ॥

मुक्ताहारमनोहरं सुविलसन्मन्त्रं सदैवाञ्चितं
युक्ताहारपरायणं निरुपमश्रीकोशदत्तेक्षणम् ।
तत्तन्त्ररहस्यदत्तनयनं श्रीकृष्णभूपालकं
राजर्षिं विबुधास्स्मरन्ति भुवने यत्तत्प्रतीमः परम् ॥ २१ ॥

नित्यं तीर्थोपसेवी समरसहृदयः दीर्घघण्टानिनादे
नित्यं बद्धावधानः करिमुखविभवः मध्यबद्धोड्डियाणः ।
प्रत्यग्रूपाक्षमालः शरदि धृतकरः सर्वपर्वप्रतीक्षः
राजर्षिः कोऽपि जीयाद्विनतशरणदो नाल्वडीकृष्णराजः ॥ २२ ॥

स्वर्णप्रदं भविकविग्रहदत्तदृष्टिं
भद्राक्षवर्तनपरं महिताक्षराशम् ।
यात्राप्रियं स्वकरणप्रगृहीतचापं
राजर्षिमाहुरिह नाल्वडिकृष्णराजम् ॥ २३ ॥

कुशासनपरिग्रहं बहुसुवर्णमुद्राञ्चितं
कुशासनविलोपकं विहितशासनोन्मेषिणम् ।
बलिष्ठरिपुमर्दिनं विहितधर्मसंरक्षकं
नृपर्षिमभिदध्महे समुदमार्यकृष्णप्रभुम् ॥ २४ ॥

योगीन्द्रादृतराजयोगनिरतं वर्णाश्रमोदञ्चकं
धर्मब्रह्मविदं तपःपरिणतं निष्कामकर्मस्थितम् ।
नानादर्शनमर्मदर्शिमुनिभिस्संप्राप्तसद्दर्शनं
त्वां राजर्षिमुपेत्य नन्दति परं कृष्णक्षितीन्द्र ! क्षमा ॥ २५ ॥

अक्रूरप्रियदर्शनस्सविजयो धर्मप्रियस्सात्वतः
गीताभिज्ञमनोहरो नकुलदृक् सत्वेक्षणो गोपतिः ।
विद्वद्वैदिकपुत्रवर्धनपरो गोवर्धनार्चाप्रियः
भामाढ्यः किल कृष्णभूपतिरयं जागर्ति कृष्णः परः ॥ २६ ॥

अक्रूरसौम्यदृष्टिं नकुलैकाक्षं च शुभगुणैकाक्षम् ।
सत्यादरं श्रियाढ्यं कृष्णेन्द्रं कृष्णमेव जानीमः ॥ २७ ॥

चातुर्यस्थैर्यधैर्यप्रमुखशुभगुणैर्लोककर्णान्तरेऽटन्
दानेऽटन् कर्णतुल्यो लसति भुवि यथार्थाह्वकर्णाटभूपः ।
सोऽयं कृष्णक्षितीन्द्रस्तनययुवमहीवल्लभाद्यैर्जनानां
नेत्रप्रान्ते मुदाटन्नजनि पुनरहो लोचनाटक्षितीन्द्रः ॥ २८ ॥

धराशूरावासात्क्षितिविबुधरक्षाप्रणयना-
द्धरासारावासादपिच महिषाख्याऽसुरपदात् ।
धृताभिख्याभेदे सुरपुरसमे भूसुरपुरे
महीं रक्षन्नास्तामनिशमपि कृष्णक्षितिपतिः ॥ २९ ॥

सर्वामात्यगुणाकरं मिहिरजं दीनेषु विश्राणने
भूपालप्रियमद्वितीयधिषणं राजप्रजावत्सलम् ।
विख्यातं मिरजाप्रभुं सचिवयन्नार्याग्रणीरद्यनः
कृष्णेन्द्रस्सकलाःप्रजास्समदृशा पुष्णाति पुत्रानिव ॥ ३० ॥

मान्यं सर्वसहोदराग्रिमशुभाभिख्यानुरूपक्रियं
तम्बूचाट्टिमहाशयं शुभगुणप्रेक्षं समप्रेक्षणम्
तन्वन्नद्यनिजान्तरङ्गसचिवं श्रीकृष्णभूवल्लभः
स्वावासं कमलानिवाससदनं विभ्राजयन्नेधते ॥ ३१ ॥

राज्यश्रीप्रभवः धनेशविभवः शुक्लातपत्राञ्चितः
कृष्णेन्दुर्जयति प्रमोदभरितो धीरः प्रजानांपतिः ।
सत्याङ्गाङ्गिरसप्रवर्धनपरो धीश्रीमुखाढ्योभव
न्यस्ताक्षश्च युवा प्रशस्तपदवीधाता स्वतन्त्रेश्वरः ॥ ३२ ॥

धर्मात्मा बहुधान्यवर्धनपरः क्लेशप्रमाथ्यङ्गिनां
धर्मस्थापक विक्रमः वृषपरः चित्रस्वभानूज्ज्वलः ।

दैन्योत्तारणपार्थिवो व्ययपरः पात्रे गुणैस्सर्वजित्
धर्मध्वंसिषु सर्वधारिरवनीतानां विरोधी परम् ॥ ३३ ॥

धूतान्तर्विकृतिः खरारिमहितः श्रीनन्दनेक्षाबलात्
प्राप्तद्विड्विजयः जयध्वज पतिः दुर्मन्मथेदुर्मुखः ।
हेमालम्बिपदो विलम्बितभुजश्चेतोविकारिष्वरिः
संपूर्णोदितशार्वरीसखमुखः क्लेशाम्बुराशिप्लवः ॥ ३४ ॥

लोकानां शुभकृत्सभावसुमती शोभाकृदार्यद्विषां
क्रोधी विश्वगुणैकवीक्षणविधौ विख्यातविश्वावसुः ।
काप्यप्राप्तपराभवः प्लवगहृत्सत्कीलकं सौम्यवाक्
सत्साधारणसंश्रयो नयतनुद्वेष्टुर्विरोधैककृत् ॥ ३५ ॥

वृत्त्यर्थं परिधाविकोविदगणाभीष्टैकचिन्तामणिः
दत्तोद्बोधवचाः प्रमादिषुधरानन्दैकजन्मालयः ।
बुद्ध्याराक्षसभावशोधकसमोनव्योनलः पिङ्गळः
कान्त्या सिंहशुभासनस्य सहसोद्यत्कालयुक्तयाश्रितः ॥ ३६ ॥

सिद्धार्थिव्रजकामधुक्कुवचसां रौद्रीकलास्पर्शनः
तत्तद्दुर्मतिदुर्मदापहरणः यात्रोल्लसद्दुन्दुभिः ।
रक्तोद्गारिनिबर्हणोऽरिसुहृदोः रक्तेक्षणः क्रोधनः
स्थानेष्वक्षयसंपदां स्थिरपदं षष्ठ्याब्धिलीढाब्दभाः ॥ ३७ ॥

पद्यान्तरगर्भितपद्यानि—(४)

आर्यश्रीयुत राष्ट्ररोचन! महाभाग्य! स्वपुण्यानत-
त्राणाऽर्थप्रद! राज्यबन्धुर! यशोलक्ष्मीसमृद्ध! प्रभो!

श्रेयःकाम्य! भवन्तु भद्रततयो—भद्राङ्ग! ते सर्वदा-
विष्णोः क्षेमवरप्रसादसुखदाश्छ्रीकृष्णराजस्य ते ॥ ३८ ॥

निगूढपद्यम्

"आयुरारोग्यपुत्रार्थराज्यबन्धुसमृद्धयः ।
भवन्तु ते सदा विष्णोः" प्रसादात् कृष्णराज ते ॥ ३९ ॥

राधाकान्तयदुक्षमापतिकुलोत्तंस प्रभो भोजभू-
कान्त स्वप्रतिबिम्बसप्रभ धराकाम्य प्रियक्ष्मासुर! ।
धर्माधार धरोपमक्षम नरोत्तंसप्रिय त्वत्समः
कृष्णेन्द्रः कृपया तवात्र विजयीभूयात्सुभद्रेशवत् ॥ ४० ॥

निगूढपद्यम्

राधाकान्त कुलोत्तंस! भोजभूकान्तसप्रभ! ।
धरासुरधरोत्तंस कृष्णेन्द्र विजयीभव ॥ ४१ ॥

श्रीमान् कृत्यविदुष्णरश्मिसमभाः विद्वत्प्रभुस्सारवाक्
सत्यस्थोर्थमतोवनीपकहितो भूमण्डलाऽलंकृतिः ।
तीर्थावासपदं समंप्रकृतिभिर्नित्यं नृपालप्रियः
रक्षन्नेव समेधतां भुविधरां श्रीनाल्वडीकृष्णराट् ॥ ४२ ॥

निगूढपद्यम्.

श्रीकृष्णविभुरत्यर्थमवनीमण्डलंकृती ।
समं प्रकृतिभिर्नित्यं पालयन्नेधतां भुवि ॥ ४२ ॥

विद्वन्मण्डललोल सत्कविनुताऽनल्पप्रद श्रीतताऽऽ-
चारोन्मेषदशाक्ष भूप सुकरप्रेष्ठेक्षण प्रज्ञ भोः ।

का व्य जि ज्ञा सा

अथातः काव्यजिज्ञासा—

कस्यायं सङ्ग्रहोऽथेति? यत्कारणं मङ्गलाद्यनेकार्थाख्यानोऽथ-शब्दो नामेति तदुच्यते—योऽर्हति तदाख्यान इति। यद्येवं तर्हि वक्तव्यं, कैषा सरणिः? ययाऽऽर्हन्त्यवध्रियतां, यावता न वृत्तं किञ्चिदुपलभामहे इति। अत्राह—नैवमत्राभिनिवेष्टव्यं यत् वृत्तस्योपलम्भन एवैवञ्जातीयिकाऽवधृतिरायतत इति, यतः खलु वर्तिष्यमाण-मनुरुन्धानैरप्यवध्रियत एवैषोऽर्थ इति। वर्तिष्यते च काव्यजिज्ञासेति विचाराख्यानः शब्दः उपलम्भने चैवञ्जातीयकस्य, तत्रैव काव्याख्याने ऽर्थे सन्दिग्धे इत्यवधर्तुमलं, विचारो हि सन्देहेन व्याप्त इति। नो खलु लेशतोऽप्यनवगच्छन् सन्देग्धुमीष्टे, नोतराञ्च सुस्पष्टमवगच्छन्। तदिहैष सन्देहः कल्प्यमानः सामान्यावगत्या व्याप्त इति। व्यापिनी सामान्यावगतिरपीष्टेऽत्रावस्थातुम्। द्वितन्त्रा चैषावगतिः स्यात्। यथा व्युत्पन्नो देवदत्तः स्वतः पठति काव्यमवगच्छति चार्थमिति। यथा च यज्ञदत्तो देशिकोपदिष्टमवगच्छतीति। सेयं सरणिः, अनयावध्रियता-मानन्तर्यस्यैवार्थस्यार्हन्तीति तस्यैवायं सङ्ग्रहोऽथशब्दो नामेति॥

हेत्वभिधानोऽतश्शब्दो वृत्तमपदिशन्, यत एतच्छब्दवृत्तोऽत इति तसिलन्तः सार्वनामिकः उक्तपूर्वात् सन्देहात् इत्यर्थाभिधानः। सन्देहात्मा विनश्यतीति च द्वैपायनीया शासना तदिहैवञ्जातीयकं सन्देहं निवर्तयितुमेषा विचारणेति स्फुटितम्। किम्पुनस्तत्काव्यम्? कश्च वा संशयः? कथञ्चापगमः? तत्राह—**यत्र प्रतिज्ञोपरोधः॥**

द्वयमिह पर्यनुयोगस्य निरुणद्धि, किम्पुनस्तत्काव्यम्? कश्च वा संशय इति। यत्र हि काव्ये कविः प्रतिज्ञामुपरुणद्धि, तदेव काव्यमिह प्रेक्षावत्प्रतिपित्सागोचर इति। त्यजतीति यावदुक्तं भवति, तावदुक्तं भवति उपरुणद्धीति। यदाहि प्रतिज्ञातमर्थमाचष्टे देवदत्तः, तदा प्रतिज्ञामुपरुन्ध इति, यदा तु न, तदा प्रतिज्ञामुपरुन्ध इति चाभिव्याहार इति प्रतिज्ञातार्थसन्न्यासः स्फुटितः। नचैतन्न्याय्यमस्य कवेः, यत्कारणं महामहिमैष कवी राजा कवीनामिति विश्रुणमः। तत्किमेष सन्न्यास्येव प्रतिज्ञातस्यार्थस्य? उताहो नेति विचिकित्सा। अतोऽसन्दिग्धं प्रेक्षावत्प्रतिपित्सागोचर इदं काव्यं, यदुत, अथवा कृत-वाग्द्वारे वंशेऽस्मिन् पूर्वसूरिभिः। मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः इतिचैवमुपक्रमकम्। ननूपवर्णितविकर्तनान्वयाः पूर्वे सूरय एष चेति, अश्रद्धेयं वो वचो यत् प्रतिज्ञोपरोध इति, इति चेत्, न॥

कृणुतोकवादात्–पूर्वसूरिभिरिति पूज्यनिर्देशो बहुवचनः। स च कृणुतोकप्रख्यानः। ननु वल्मीकतोकवादः एषः पूर्वसूरिभिरिति। नैतदेवम्, न हि वल्मीकस्य तोकः सम्भवतीति। तत्किमेष वाद उन्मत्तजल्पितं, वाल्मिकीयं रामायणमिति? तत्राचष्टामहे कृणुरेव वल्मीकाभिधान इति। कथमिदमवगम्यताम्? स्कान्द्या ख्यात्येति पर्यवस्यति। तथाह्यर्थावगतिः। पम्पायाः कूलमनुवसन् शङ्खाख्यानर्षी रचिततपश्चरन् कदापि व्याधबद्धो व्याधापहृतछत्रपादुकादिसर्वस्वो धर्मतप्ते जातघृणतद्व्याधोपहृतपादुको दैवात् व्याधनाथितव्याधजन्मान्तरपुण्यपापादिनिखिलवृत्तान्त आचष्टास्मा अनुग्रहमनीषो धर्मजन्मनी॥

'शाकलनगरास्थानश्रोत्रियः श्रीमान् वत्सान्वयजन्मा स्तम्बाभिधानः बहुवारनारीपरिवारितः त्यक्तात्मधर्मा धर्मनिन्दकः नैकविधरुजाकबलितो दैवोपचारं पल्ह्युपचरितसवेश्यः अनुभूयमानदारिद्र्यपरकाष्ठो

धूत्कृत्यवेश्यात्यक्तो राजयक्ष्मार्तोतिवेलदूयमानात्ममनोनाथिताखिलात्म-दुष्कृत्यक्षमापणः अतिसाधुतत्पत्नीनिवेदितभवान्तरात्तपापमात्रोपादानक-तद्दुःखः साधुतत्पत्नीकृतमृतचितारोहणोऽनुभूतादभ्रनरकभवान्तरोऽवाप्त-व्याधजन्मासीति ॥

सुदीर्घकालं निरन्तरं सत्कुर्वन्नासेवस्वेमान् धर्मान् -

यात्रिकमनुजानुपचर फलमूलैः धर्मकालसौलभ्यैः ।
कुटिभिः प्रपयाहर्निशमयि रे वच्म्यन्यतत्वं ते ॥
अवधेहि सोम्य सततं जप रे श्रीराम रामेति ।

मोचकमखिलात्पापात् आत्मानन्दाप्तिहेतुमनुराजम् ॥ इति च ॥

तदन्वनुष्ठितैतदादिष्टसर्वधर्मावाप्तमरणधर्मा चाजायत कृणुतोकः । यथाह भगवान् द्वैपायनः—

प्रातः स्नात्वा दिवारात्रं जपन् रामाभिधं मनुम् ।
व्याधजन्मनि नामासौ वल्मीकस्य सुतोऽभवत् ॥

कृणुर्नाम ऋषिः कश्चित् तस्मिन्नेव सरोवरे ।
तपो वै दुस्तरं तेपे बाह्यव्यापारवर्जितः ॥

वल्मीकमभवत्तत्र तस्य कालेन भूयसा ।
वल्मीक इति तं प्राहुरतो वै मुनिपुङ्गवम् ॥

पश्चात्तपोविरामान्ते कृष्णौ स्मृतिपथं गते ।
स्त्रियोऽनुस्मरतो राजन् स्खलितश्चेन्द्रियं मुनेः ॥

जग्राह शैलुषी काचित् तस्यां जज्ञे वनेचरः ।
वाल्मीकिरिति विख्यातो भुवनेषु महायशाः ॥

यो वै रामकथां दिव्यां स्वैः प्रबन्धैर्मनोहरैः ।
लोके प्रख्यापयामास कर्मबन्धनिबर्हणीम् ॥ इति ॥

अत्राह—सत्यं कृणुतोकवादः पूर्वसूरिभिरिति नैव त्वेष प्रतिज्ञामुपरुणाद्धि, तत् असम्बद्धमेवोपन्यस्तं कृणुतोकवादात् तत्सिद्धिरिति तदुच्यते ॥

अद्धा असम्बद्धमुपन्यस्तं स्यात्, यदि दिव्यां कर्मबन्धनिबर्हणीं इति कथां विशिंषन्तमंशं न पर्यालोचयेम, इह हीदमेवादितो विमर्ष्टव्यं भवति, किन्निबन्धनोऽयमस्याः कथायाः दिव्यतावादः? कर्मबन्धनिबर्हणतावादो वेति? न खलु कथा नाम कथात्वादेव तादृगुभयविधावस्थातुमीष्टे, यतो नैवं पश्याम इति । वयन्तु पश्यामः श्रौतीयमिति तादृगुभयविधतावाद इति ॥

ननु नैवैवमाह श्रुतिः—राम आसीत्कौसल्यामाता त्रिभ्राता लक्ष्मणसखः सीताजानिः पौलस्त्यार्दन इति चैवमादि—तत्कुतस्त्यास्याः श्रौतता? तदभावे च कुतस्तरां तादृगुभयविधता? तदभावे च कुतस्तमां प्रतिज्ञोपरोधः? तत्रोच्यते ॥

कृणुतोकवादात्—

वदत्यसावाभाणकः कृणुतोकं विशिष्टवेषवेषितं ।
वेदवेद्ये परे पुंसिजाते दशरथात्मजे ।
वेदः प्राचेतसादासीत् साक्षाद्रामायणात्मना ॥ इति ॥

वदन्ति च भट्टपादा वेदप्रस्थानाभ्याससंस्कारसंस्कृतमतयो हि वाल्मीकिद्वैपायनप्रभृतयः तच्छायान्येवात्मवाक्यानि रचयन्तीति ॥

लिङ्गदर्शनाच्च—

लिङ्गं खल्वपि दर्शयन्ति । किं लिङ्गं भवति? आहुः—

यथा रुमायां लवणाकरेषु मेरौ यथा वोज्वलरुक्मभूमौ ।
यज्जायते तन्मयमेव तत्स्यात् तथा भवेच्छास्त्रविदात्मतुष्टिः ॥
एवञ्च विद्वद्वचनाद्विनिर्गतं प्रसिद्धरूपं कविभिर्निरूपितं ।

सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ।। इति ।।

असन्देहपदानि पुनः सर्वात्मना प्रमाणानीति प्रदर्शितम् ।

अवश्यञ्चैवमेवतत्प्रतिपत्तव्यम् । किं कारणम्?

कृणुतोकवादात्—

कृणुताकं वदति ब्रह्मा अप्रार्थितोपनतः विवर्णयिषितनारदोपदिष्टसर्वगुणसमष्टिरूपपरमपुरुषं ।।

"धर्मात्मनो गुणवतो लोके रामस्य धीमतः ।
वृत्तं कथय वीरस्य यथा ते नारदात् श्रुतम् । इति ।।

इह धर्मात्मा गुणवान् धीमान् वीर इति चतुरो विशेषान् वदन् चतुर्मुखत्वमात्मनोऽसफलयत् । अतोऽन्योऽप्येवं वर्णयन् आत्मनो मुखं सफलयदिति स्फुटितम् । एवं ।।

"रहस्यं च प्रकाशं च यद्वृत्तं तस्य धीमतः ।
रामस्य सह सौमित्रे राक्षासानाञ्च सर्वशः ।।
वैदेह्याश्चैव यद्वृत्तं प्रकाशं यदि वा रहः ।
तच्चाप्यविदितं सर्वं विदितं ते भविष्यति ।। इति ।।

अनेन चावगतं वरदानमस्मै । तथा ।

न ते वागनृता काव्ये काचिदत्र भविष्यति ।। इति ।।

अनेन असदर्थादिग्रथननिबन्धनाः काव्यदोषाः परास्ताः, येन काव्यत्वनिबन्धना अनुपादेयताशङ्क्येत ततश्च यथार्थनिर्देशात् स्मृतितास्य ग्रन्थस्य द्योतिता न केवलं दोषाभावः गुणाश्चात्र भवन्तीत्याह—

कुरु रामकथां पुण्यां श्लोकबद्धां मनोहराम् ।
यावत् स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च महीतले ।।
यावद्रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति ।
यावद्रामायणकथा त्वत्कृताप्रचरिष्यति ।।

तावदूर्ध्वमदश्च त्वं मल्लोकेषु निवत्स्यसि ।
इत्युक्त्वा भगवान् ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत ॥ इति ॥

अत्र पुनस्सर्वकामावाप्तिमाचष्ट पद्मजः । अष्टगुणात्मोपासनाया-मायत्ववत एतत्फलं तज्जातीयायां वा कथाहि छन्दोगा आमनन्ति ।

य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान् यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाति इति ॥

तादृक्फलवत्ताचात्र कीर्त्यमाना, कथां कथयितुः कथानायक-निविष्टबुद्धेस्तादृगुपासनानिर्वृत्तिं गमयति ॥

अत्रोच्यते—स्यादेतत्सर्वमेवमेव, यद्येष यथोपदेशं वर्णयेत् कथं पुनरिदमवगच्छामः यथोपदेशं वर्णयतीति ॥

कृणुतोकवादात्—इति ब्रूमः ।

वदति हि कृणुतोको यथोपदेशमेवात्मनः प्रवृत्तिम् ॥

श्रुत्वा वस्तु समग्रं तत् धर्मात्मा धर्मसंहिताम् ।
व्यक्तमन्वेषते भूयो यद्वृत्तं तस्य धीमतः ॥
उपस्पृश्योदकं सम्यङ्मुनिः स्थित्वा कृताञ्जलिः ।
प्राचीनाग्रेषु दर्भेषु धर्मेणान्वेषते गतिम् ॥

शुचितेह कीर्त्यमाना वैदिककर्मतां कर्मणः क्रियमाणस्य गमयति ।

पुरायत्तत्र निर्वृत्तं पाणावामलकं यथा ।
तत्सर्वं तत्त्वतो दृष्ट्वा धर्मेण स महाद्युतिः ॥
अभिरामस्य रामस्य चरितं कर्तुमुद्यतः ।

अनेन योगमहिम्ना अज्ञाताखिलार्थावगतिः कीर्त्यमाना धार्मि-कप्रवरतां गमयति स्पष्टमेव यथोपशमाचरणं प्रतिमः ॥

कामार्थगुणसंयुक्तं धर्मार्थगुणविस्तरम् ।
समुद्रमिव रत्नाढ्यं सर्वश्रुतिमनोहरम् ॥
स यथाकथितं पूर्वं नारदेन महर्षिणा ।
रघुवंशस्य चरितं चकार भगवानृषिः ॥ इति ॥

यत आह यतस्तराञ्च धर्मज्ञतामाख्याति रामस्य तदनुष्ठातृतां अन्वतो धर्मरूपतां च, अतो मन्यामहे धर्माख्यानोऽयं प्रबन्धः इति। तथाहि को नु धर्मज्ञः कृतज्ञः, इति पृच्छति रक्षिता स्वस्य धर्मस्येति ज्ञानाधीनानुष्ठानेन प्रतिवक्ति कीर्तयति च धर्मकण्ठको मारीचो धर्मस्वरूपं रामचन्द्रं आरण्यकाण्डे ॥

यस्मिन्न चलते धर्मः यो धर्मं नातिवर्तते ।

इति धर्मानतिवर्तिनमाह शुको युद्धकाण्डे—

चातुर्वर्ण्यं च लोकेस्मिन् स्वे स्वे धर्मे नियोक्ष्यति । अनुष्ठापयितृत्वञ्चैवमादिना नारद उत्तरवाक्ये वक्ति-

विद्धि मामृषिभिस्तुल्यं केवलं धर्ममास्थितम् ।

इति स्वयमेव रामोऽयोध्याकाण्डे तदनुष्ठातृतां वदति ।

सशपथं च लक्ष्मणः धर्मस्वरूपं आख्याति युद्धकाण्डे—

धर्मात्मा सत्यसन्धश्च रामो दाशरथिर्यदि ।
पौरुषे चाप्रतिद्वन्द्वः शरैनं जहि रावणिं । इति ।

किं बहुना ब्रह्मैवाचष्टे धर्मस्वरूपमेनं 'लोकानां त्वं परो धर्म' इति ॥

उपपत्तेश्च—

उपपत्तिश्चेह पश्यामः । यथाह भगवान् द्वैपायनः श्रीकृष्णसूक्तिं—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥ इति ।

अखिला अपि ह्यवताराः श्रीपरमेश्वरस्य धर्मान् स्थापयितुं अधर्मांश्चापहन्तुमिति हि शास्त्रमर्यादेति ॥

तत्सिद्धं कृणुतोकं प्रति ब्रह्मवचनात्, कृणुतोकस्यात्मवचनैश्च धर्मप्रधानकोऽयं प्रबन्ध इति ॥

कतमः पुनरत्र सर्वेषु धर्मेषु विशिष्टः प्रतिपादितः स्यादिति मीमांसा ॥

ननु राज्ञां राजधर्माः तदितरेषाञ्च तत्तद्धर्माः प्रतीताः तथाहि-
स्वकर्मनिरता नित्यं ब्राह्मणा विजितेन्द्रियाः ।
दानाध्ययनशीलाश्च संयताश्च प्रतिग्रहे ॥
न नास्तिको नानृतको न कश्चिदबहुश्रुतः ।
नासूयको न चाशक्तो नाविद्वान् वर्तते तदा ॥
दीर्घायुषो नरास्सर्वे धर्मं सत्यञ्च संश्रिताः ।
वर्णेष्वग्र्यचतुर्थेषु देवतातिथिपूजकाः ॥
क्षत्रं ब्रह्ममुखन्त्वासीत् वैश्याः क्षत्रमनुव्रताः ।
शूद्राः स्वधर्मनिरताः त्रीन् वर्णानुपचारिणः ॥

इति चैवमाद्यत्र प्रतिपाद्यते । ततस्तत्तद्धर्मानुष्ठानं तस्य तस्य प्रशस्तमिहाभिसन्धत्ते महर्षिरिति अवगच्छामः ॥

इदन्तावत् स्थूलदृष्टिवेद्यं, सूक्ष्मेक्षिकाश्रीयतामिति प्रवर्तते । एवन्तर्हीदमेवं गृह्यतां, यतः पद्यात् आरभ्यते । ननु—
तपस्स्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदां वरम् ।
नारदं परिपप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम् ॥

(अनुवर्तते)

श्रीरामस्तवतारावलीभूमिका

पारं भवाख्यजलधेर्भुवनैकसारं
स्वैरं कृतोरुविधवेदपथप्रचारम् ।
आरञ्जितामरजनं सुखचिच्छरीरं
धीरं स्मरामि हृदि सत्यवतीकुमारम् ॥

प्रबन्धस्यैतस्य प्रबन्धारो निखिलवेदोद्धरणचणहयवदनमनुमनन-समेधितविशालधिषणाः महामहोपाध्याय—पण्डितशिरोमणिप्रमुखोपाधि-प्रवेकधारिणः सुगृहीतनामधेयाः काशी तिम्मणाचार्या अनन्तपुरजिल्ला-न्तर्गतपेनुकोण्डपुटभेदने नभोनगाङ्गभू (१६७०) मिते शालीवाहनशके प्रभवेऽब्दे आश्विने मासि सितगरुति दशम्यां विष्णुभे ललाटन्तपे भगवति मयूखमलिनि निखिलनिगमागमपारदृश्वनः रामचन्द्रनाम्नो बुधाग्रण्याः सहधर्मिण्यां जानकीनाम्न्यामेते प्रादुःषन्ति स्म । ततो विधिहतकेन तनीयस्येव वयसि दिवमारोपिते स्वपितर्यासप्तदशवत्सरेभ्यो मूढनिर्वि-शेषमवर्तिषत । तदनु महामहोपाध्यायेत्याद्यनेकबिरुदालङ्कृतकृष्णंभट्टान्ते-वासिनां विट्ठलेशोपाध्यायसतीर्थ्यानामात्मपितृव्यानां वाराणसीवास्त-व्यानां रमणाचार्याणामधिसंनिधि जनन्या नीतास्तत्र विंशतिवर्षाणि यावदधिजग्मुरामूलं सकलामपि न्यायशास्त्रपद्याम् । ततः कदाचित्पुण्य-पत्तने प्रचलितायां विद्वन्महासभायां रमणाचार्यैः स्वप्रातिनिध्येन प्रेषिताः कृष्णंभट्टानपि स्वप्रतिभाबलेन प्रतोष्य तेभ्यो राङ्कववस्त्रयुगलं ऊर्णवसन-मप्येकमलभन्त । अथ काशीतो नदीस्वर्णपुरी (होळेहोन्नूरु) मधिजग्मुषामुत्तरादिमठाधीशानां सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेत्याद्यनेकगुणमणिभूषि-तानां श्री. श्री. सत्यधर्मतीर्थवरेण्यानामनुग्रहेण सर्वामध्यात्मविद्यां

द्वादशभिर्वत्सरैः परिजगृहुः । ततो गुरुवरप्रसादलब्धां सीतारामसूर्तिं पूजयन्तो जैत्रयात्रायै प्रस्थिता नवद्वीपे (नदीया) सर्वानपि विदुषोऽवधूय गादाधरीनिबन्धानैकधा खण्डयाञ्चक्रुः । एवं सर्वजगद्विस्मरप्रभावाः महीशूरराजधान्यां सम्मानिताः राजाधिराजश्रीमन्मुम्मडिकृष्णराजसार्वभौमसभायामपि सर्वमान्यान् अनेकान् ग्रन्थान्व्यधिषत । ततो वाराणसेयगणेशशास्त्रिसमधिगतन्यायशास्त्राः रजतपीठ (उडिपि) पुरवासिनः श्रीकृष्णापुरमठाधीशाः सकलकर्मन्दिवृन्दवन्दितपदारविन्दद्वन्द्वाः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रत्वादिविशेषणविलासिनः श्री. श्री. १०८ विद्याधीशसंयमीन्द्राः द्वादशवत्सरपर्यन्तमेभ्यो वेदान्तमवायन् । ततो नभोङ्गनगभू (१७६०) मिते दुर्मुखवत्सरे जन्मादिने दिवः परममूर्ध्वसीमानं मिमाने सहस्रघृणौ श्रीमन्तं सीतारामाराध्येमं स्तवं भक्तिपरवशेन मनसा समुदीरयन्तो भगवच्चरणशरणमयासिषुः । एतेषां वंशे वैदुष्यं अद्यापि नो खिलीभवतीति मोदामो वयं निवेदितुम् ॥

इति सहृदयदासः,

विद्वान् लक्ष्मीनारायणोपाध्यायः.

अथ श्रीरामस्तवतारावळी

नमस्तुभ्यं देव! प्रणतजनकारुण्यजलधे
विधेहि स्वीये मय्यविदुषि दयालेशमनिशम् ।
क्षमस्व स्वामिन्मे सकलमपराधं रघुपते
न सन्त्याज्यो राज्ये पितृभिरपराध्यन्नपि शिशुः ॥ १ ॥

पिता मे माता मे गुरुरपि च मे बन्धुरपि मे
सखा मे स्वामी मे सकलमपि मे त्वं रघुपते! ।
त्वदन्यं नो जाने तव चरण[1]पाथोजशपथ-
स्त्वमन्तस्साक्षी सन्नखिलमपि जानासि भगवन् ॥ २ ॥

भवन्तं गायन्ति, स्फुटमकुटिलार्थोपानिषदो
जगत्सर्वं व्याप्य स्थितमनिशमन्तर्बहिरपि ।
अपि स्थूलः स्थूलेष्वणुरणुषु भूत्वा विहरत-
स्तव ध्यातुं को वा जगति महिमानं प्रभवति ॥ ३ ॥

कु[2]तस्त्वं का[3]दृक् त्वं कत[4]म इति वा नाध्यवसितं
[2]कुतःकी[3]दृक्को[4]ऽहं तदपि न मया साधु विदितम् ।

हयास्यास्याङ्गणलसल्लास्यनिर्माणपाण्डिता ।
रमणी द्रुहिणस्याद्य ननर्तु मम मानसे ॥

[1] चरणौ पाथोजे इव चरणपाथोजे, तयोः शपथं यस्य सः । पाथोजे कमले ॥ २ ॥ [2] कस्मादागतः. [3] कीदृशमहिमा [4] किंस्वरूपः.

तथाऽपि त्वां चेतः कलयितुमलं नाथ यतते
विचित्रा ते शक्तिस्स्वयमविष[1]यः कर्षसि मनः ॥ ४ ॥

दुरूहो यस्तर्कैर्दृढमविषयो वाङ्मनसयो
र्गुणस्ते सर्वेषां हरति हृदयं चञ्चलमपि ।
यया शक्त्या यच्च श्रयति वपुरेत[2]त्तदुभ[3]यं
स[4] वा सा[5] वा तद्वा[6] सकलभुवनश्लाघनपदम् ॥ ५ ॥

समर्थो [7]यत्रासौ नियत[8]विषयो नेन्द्रियगणो
यथा[9]कामा यस्मात्प्रकरणसमा[10] नूनमनुमा ।
अथाऽम्नायः स्वव्याहत[11]वचनभावेन विषमो
गुणस्तोमो न स्यादमितगुण शक्योऽध्यवसितुम् ॥ ६ ॥

यदा[12]म्नाया नित्यं निजगदुरणीयांसमणुतो
महीयांसं च त्वां परममहतोऽनन्य[13]विषयाः ।
अन[14]श्नन्तं च त्वामखिलजगदत्ता[15]रमदितिं
जनः को जानीयाज्जगति हृदयं वेदवचसाम् ॥ ७ ॥

---

[1] अविषय इत्यतः प्राक् मनस इति शेषः ॥ ४ ॥ [2] एतत् हृदयं. [3] तदुभयं वाङ्मनसे. [4] गुणः. [5] शक्तिः. [6] वपुः ॥ ५ ॥ [7] गुणस्तोमे. [8] रूपादिकृप्तविषयबोधकः. [9] इच्छानुसारिणी. [10] साध्याभावसाधकहेत्वंतररूपः सत्प्रातिपक्षः प्रकरणसाम्यं, तेन युता. [11] "अणोरणीयान् महतो महीयान्" इत्यादिना वेदे स्वोक्तिविरोधस्य ब्रह्ममीमांसासहायं विना दुष्परिहरत्वादितिभावः ॥ ६ ॥ [12] आम्नायवैषम्यमेवेदानीं प्रकटीकरोति । यदाम्नाया इति. [13] नन्वनयोः श्रुत्योर्विभिन्नविषयतया कथं विरोध इत्याशङ्क्याहुः अनन्यविषया इति "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" इत्यादिना वेदसामान्यस्य विष्ण्वेकपरतायाः सिद्धत्वादिति भावः. [14] अनश्नन्तामिति "अनश्नन्नन्यः" इति श्रुतिः. [15] "जगदिति" अद्यतेऽत्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते, इति श्रुतिः. ॥ ७ ॥

अपि द्रष्टव्यं[1] त्वामभिदधति चाद्रे[2]श्यमिति वा
अपि श्रोतव्यं त्वां श्रवणवचना[3]नामविषयम् ।
अपीमे दुर्ज्ञेया नियतममिता नाथ निगमा
निरस्ता दूरे तद्गहनतरतत्त्वार्थकलना ॥ ८ ॥

प्रमाणैरक्षा[4]द्यैस्त्रिभिरपि न ते जातु भगवन्
जनोऽप्यन्तर्वा[5]णिः प्रभवति गुणानध्यवसितुम् ।
अक[6]ल्पः केनाऽहं जगति जडकल्पः प्रभविता-
स्म्यतस्ते चारुश्रीचरणकरुणैवेह शरणम् ॥ ९ ॥

भवा[7]नेव स्वामिन्ननघ वृणुते यं करुणया
परं तेनैव त्वं गुणनिलय लभ्यस्सुकृतिना ।
स[8] एव द्रष्टा ते तनुमतनुचित्सत्सुखमयीं
ततः[9] कः संसारः क्व च परिभवानामवसरः ॥ १० ॥

प्रगाढं भिद्यन्ते प्रचुरहृदयग्रन्थितिमिरा-
ण्यथापि च्छिद्यन्तेऽखिलविषयरागाः खलु दृढाः ।
क्षणेन क्षीयन्ते कृतविषमदोषाश्च भवति
स्वबि[10]म्बे संदृष्टे शशितरणि[11]दृष्टे भगवति ॥ ११ ॥

---

1 "अपीति" आत्मावा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः इति श्रुतिः. 2 अद्रेश्यमिति यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमिति श्रुतिः. 3 श्रवणेति यच्छ्रोत्रेण न श्रुणोति, यद्वाचानभ्युदितं, इति च श्रुती ॥ ८ ॥ 4 अक्षाद्यैः प्रत्यक्षानुमानागमैः 5 अन्तर्वाणिः—विद्वान्. 6 अकल्पः—असमर्थः ॥ ९ ॥ 7 यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः इति श्रुतिः. 8 सः सुकृती. 9 ततः त्वद्दर्शनानन्तरं ॥ १० ॥ 10 स्वबिम्बे जीवबिम्बरूपे त्वयि. 11 दृष्टं दृष्टिः नेत्रमिति यावत् ॥ ११ ॥

अतस्ते नो यावद्भवति करुणा काऽपि भगव-
न्न तावद्रूपं ते वपुषि परिपश्यन्ति कवयः ।
न यावत्पश्यन्ति श्रवणमननध्याननिपुणा
न तावद्ब[1]न्धोऽयं प्रणतजनब[2]न्धो! विगलति ॥ १२ ॥

अथाम्ना[3]तं यद्यत्तव खलु दयासाधनतया
विरक्तिर्भक्तिश्चेत्यखिलमविनाभावि दयया ।
इति द्रागन्योन्याश्रयिणि करुणासाधनधने
न जाने श्रीजाने कृतिषु कुरुषे केन करुणाम ॥ १३ ॥

स्वभा[4]वात्संसक्तो विषयसमुदायेषु च दृढं
विमूढोऽयं लोकः कथमिह विरज्येत सहसा ।
असान्निध्यं यावद्भवति विषयाणां तनुभृतो
विरागो वा तावत्तदनु विवशोऽयं ननु जनः ॥ १४ ॥

बलादेके कर्षन्त्यपि निपुणमापातमधुराः
वयःकान्ताकालद्रविणगुणकर्मप्रभृतयः ।
तदा[5]यत्तं चित्तं भृशमिह यदा[6]यत्तमखिलं
पराधीनो जन्तुः किमपि न विधातुं प्रभवति ॥ १५ ॥

---

[1]बन्धः संसारः. [2]प्रणतजनबन्धो संबोधनमेतत्. [3]अथेति भगवद्दया-मन्तरा भक्तिवैराग्यशमदमादिकं नोत्पद्यते, दया च भक्त्याद्यधीनेत्यन्योन्याश्रयेण भक्त्यादिषु दयासाधनेष्वेकस्याप्यसिद्धौ कृतिषु त्वद्दया कथं घटतामिति भावः ॥ १३ ॥
[4]निसर्गादेव विषयासक्तस्याज्ञानिनस्तत्र विरक्तिर्नस्यादित्यत्रार्थान्तरं न्यस्यन्ति । असान्निध्यमिति । विषयासंनिधावभाववैराग्यं सर्वेषामपि कथञ्चित्स्यात् । तत्संनिधौ तु सर्वोऽपि विषयपराधीन इति भावः । तदनु विषयसांनिध्यदशायाम् ॥ १४ ॥
[5]तदायत्तं वयःकान्ताद्यधीनं. [6]यदायत्तं चित्तपराधीनं ॥ १५ ॥

वतैवं संसारे विकलसकलोपायकतया
    प्रमृष्टे विज्ञाने प्रचरति च मोहान्धतमसे ।
दधाने वैमुख्यं त्वयि पुनरकस्मादिव विभो!
    जनोऽयं दीनः कं व्रजतु जगतीनाथ! शरणम् ॥ १६ ॥

[1]यमुग्रं ब्रह्माणं यमृषिमपि कर्तुं स्पृहयते
    तमुग्रं ब्रह्माणं तमृषिमपि या नाम कुरुते ।
स्वयं यस्तादृश्याऽप्युदधि निजयोनिर्निजगदे
    स च त्वं सा चेयं रघुतिलक यस्याः पतिरसि ॥ १७ ॥

युवामेवंभूताद्भुतभुवननिर्माणनिपुणौ
    शरण्यौ भूतानामनिशमनियद्भूतमहिमौ ।
मनागप्यन्यः कस्तनुभृदतिवर्तेत मनसाऽ-
    प्यचिन्त्या यच्छक्तिर्नियमयति नित्यं विधिर्मापि ॥ १८ ॥

यदी[2]हा सर्गोऽयं भवति यदुपेक्षैव विलया
    यदन्वीक्षा[3] मोक्षो यदव[4]मतिरेवान्धतमसम् ।
यदादौ यन्मध्ये विलसति यदन्ते च जगतां
    तदेव त्वं देवोत्तम! किमपि तत्त्वं परमसि ॥ १९ ॥

[5] विजिज्ञास्यश्च त्वं विजितविषयैः सद्गुणतया
    गुणानां सर्वेषां त्वमसि शरणं शास्त्रविदितम् ।

---

[1] सः, सा, इत्यनयोरुत्तरश्लोकस्थेन युवां, इत्यनेन सम्बन्धः, "यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधां" इति । "अहं सुवे पितरमस्य मूर्धन् मम योनिरप्स्वान्तः समुद्रे" इति च श्रुती ॥ १७ ॥ [2] ईहा इच्छा, अत्र निमित्तनैमित्तिकयो-रभेदोपचारेण ईहानिमित्त- सर्ग इत्यर्थे ईहा सर्ग इति प्रयोगः । एवमग्रेप्यनुसंधेयं । [3] अन्वीक्षा मननं. [4] अवमतिः द्वेषः ॥ १९ ॥ [5] समग्रशास्त्रार्थं सङ्क्षिपव

त्वमेवाम्नायानां हृदयमभिधेयं च परमं
त्वमेवानन्दात्मा नियमयसि यच्चेष्टयसि च ॥ २० ॥

त्वमन्तस्त्वं प्राणस्त्वमखिलमतस्त्वं निखिल-
भुक् त्वमग्निस्त्वं द्युभ्वाद्ययनमथ भूमाक्षरमपि ।
त्वमव्यक्तं ज्योतिः प्रकृतिरसदादिस्त्वयि परे
विमुह्यन्त्यन्ये त्वां त्वयि कृतधियो यान्ति तव ये ॥ २१ ॥

[1]प्रसूते यद्वस्तु स्वत इव यतो यस्य च यदा
यथा यस्मिन् यस्मै यदिव यदिदं येन नियतम् ।
समासव्यासाभ्यां समविषमभाजां प्रकृतिभि-
र्नियन्ता सर्वेषां त्वमसि खलु तेषामविषमः ॥ २२ ॥

आदौ अध्यायपादपीठार्थं संगृह्णन्ति "विजिज्ञास्यश्चे" ति अध्यायशेषार्थं संक्षेपतोऽनुवदन्तः प्रथमतः समन्वयाध्यायार्थं वदन्ति "त्वमेवे" त्यादिना ॥ २० ॥ अविरोधाध्यायार्थं सूचयन्ति "त्वयि परे" इति. साधनाध्यायार्थं संगृह्णन्ति "कृतधिय" इति फलाध्यायार्थं ब्रुवते "त्वां" इति प्रतीति शेषः ॥ २१ ॥
[1] यद्वस्तु कार्यात्मकं घटादिकं । स्वत इवेत्यनेन जनकत्वं हर्यधीनमिति सूचितं । यतो यस्मात् कारणात्मकात् मूलप्रकृत्यादेः । यस्य यद्वस्तुसम्बन्धात् । यदा यस्मिन् काले । यथा येन प्रकारेण । यस्मिन् यमाश्रित्य यस्मै यमुद्दिश्य । यदिव यं दृष्टान्तीकृत्य । यदिदं सर्वं जगत् । येन राजादिना । नियतं तत्तत्कार्यजाते नियमितं । समविषमभाजां सत्वरजस्तमोरूपगुणानां साम्यावस्थावैषम्यावस्थाभ्यां युतानां सर्वेषां । प्रकृतिभिः तत्तद्वस्तूचितस्वभावैः । समासव्यासाभ्यां संक्षेपविस्तराभ्यां नियन्ता नियामकः । अतस्त्वं तेषां सर्वेषां कार्यकारण, सम्बन्ध, काल, प्रकारा, श्रयो, द्देश्य, दृष्टान्त, नियामकादीनां जगतां अविषमोऽसि वैषम्यनैर्घृण्यमन्तरा नियामकः खलु । सर्वत्रैकप्रकारेण तत्तद्योग्यतानुसारेण नियामकतया भवान् सर्वसम इति हृदयम् ॥ २२ ॥

अथैता[1]वानस्य स्फुरति महिमा ते गुणगणै-
रतोऽपि ज्यायांस्त्वं पुरुष न हि शक्यः कलयितुम् ।
परं रामेत्युच्चैर्नम इति च वागेव शरणं
क्व चाऽहं मन्दात्मा क्व च पुनरपारास्तव गुणाः ॥ २३ ॥

गणयितुमसौ दोषोद्रेको ममेह न शक्यते
लघुरपि गुणः कश्चिन्मृग्यो न चैव मयि प्रभो !
स्वयमव दयासिन्धो ! बन्धो ! भवाब्धिषु सीदतां
वरद शरणं भूयो भूयस्त्वमेव न मे परः ॥ २४ ॥

मोहावर्तभयानके परधनासक्तकामिनीकर्दमे
लोभक्रोधतिमिङ्गिले च विविधक्लेशोर्मिमालाकुले
दुर्वारेन्द्रियतीव्रवेगविषमे संसारपाथोनिधौ
सीदन्तं करुणानिधे ! रघुपते ! मामुद्धरैकाकिनम् ॥ २५ ॥

सोऽहं नूनं यदपि विमुखस्त्वत्सपर्यानुषङ्गा-
त्कामं कामैरहह निभृतोऽप्यंहसां संहतेश्च ।
त्वं तु स्वामिन्सहजसरलो वत्सलश्चित्सुखात्मा
लक्ष्मीनाथस्त्रिजगदविता मय्युपेक्षा कुतस्ते ॥ २६ ॥

दोषानेव वितर्कयद्भिरखिलैः स्नेहाद् दृढं वारितोऽ-
प्याबद्धाञ्जलये तवाहमिति सम्प्राप्ताय सद्यः प्रभुः ।
यः शत्रोरपि सोदराय विपुलं लङ्काधिपत्यं ददौ
तस्मिन्नेव मनो ममास्तु करुणास्निग्धप्रसन्नेक्षणे ॥ २७ ॥

[1] अथेति ॥ "एतावानस्य महिमा अतो ज्यायांश्च पूरुषः" इति श्रुतिः ॥ २३ ॥

कल्याणानां किमपि सदनं भाजनं सद्गुणानां
सूत्यागारं सकलतपसां लाभमाश्चर्यसिन्धुम् ।
प्राणं देव्याः प्रचुरकरुणामूर्तिमोजश्शरीरं
सर्वस्वं मे किमपि भुवनक्षेमधाम प्रपद्ये ॥ २८ ॥

वाचादक्षेण हि श्रीमच्छर्मणेयं समर्पिता ।
स्तवतारावली रामचन्द्रे दिशतु मङ्गलम् ॥ २९ ॥

तत्क्षम्यतामविदुषो मम यद्दुरुक्तं
भूयः प्रसीद पुरुषोत्तम! तावकोऽहम् ।
लोके व्यवस्यति जनस्सकलोऽपि वक्तुं
कस्तत्र वेद तव रूपनिरूपणानि ॥ ३० ॥

सर्वस्य नित्यानित्यस्य विविधस्य च कर्मणः ।
आदावन्ते च यो भाति स देवः स गुरुर्मम ॥ ३१ ॥

इति श्रीमच्छर्मोपाध्याय काशी तिम्मणाचार्य विरचिता
श्रीरामस्तवतारावली समाप्ता ॥
॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

सर्वस्येति ॥ नित्यस्याकाशादेः अनित्यस्य घटादेश्च सर्वस्य जगत विविधस्य नित्यनैमित्तिककाम्यभेदेन त्रिविधस्य कर्मणः आदौ कारयितृत्वेन अन्ते फलदातृत्वेन च यो भाति स देवः क्रीडादिगुणविशिष्टो भगवान् इष्टदेवता स एव मम गुरुः गुर्वन्तरवस्थित्या तत्त्वोपदेशकः ॥ ३१ ॥

नानार्थरचनारम्या रम्यकान्तिरदूषणा ।
स्तवतारावली भाति रामतारापतिप्रिया ॥
लक्ष्मीनारायणेनेयं ज्योतिर्विज्ञानवेदिना ।
स्तवतारावली रम्या प्रभयोद्भासिता मुहुः ॥

॥ श्रीः ॥

अखिलभारतीयप्राच्यविद्याविपश्चित्सम्मेलने पण्डित-परिषच्छाखास्वागतसङ्घाध्यक्षभाषणम्

अयि महाशयाः अवगतसकलकलापाः अशेषजनसम्भावनीयाः अभिजनविद्यासमुचिताः सदाचारशीलशालिनः महाभागाः पण्डितप्रवराः,

अस्माकं महाप्रभोः श्रीमन्महाराजस्य श्रीकृष्णराजवर्यस्य महोदाराश्रयावलम्बनेन निरतिशयप्रोत्साहनेन च अद्य अस्मिन्प्रदेशे समवेतां अखिलभारतीयप्राच्यविद्याविपश्चित्सम्मेलनसम्बन्धिपण्डितपरिषदं प्रति समाहूतानां तत्रभवतां स्वागतसंस्थाभ्यर्थनामङ्गीकृत्य शारीरपरिश्रमादिकं बहुदूरदेशागमननिबन्धनं च अपरिगणय्य अत्र सन्निहितवतां महतां भवतां सुखस्वागतं प्रशंसितुं स्वागतसङ्घप्रतिनिधिभूतोऽयं जनः समुद्वहति निरतिशयममन्दमानन्दम् ॥

तथैवास्य स्वागतसङ्घस्य प्रार्थनामतीवादरेण पुरस्कृत्य पण्डितपरिषत्सङ्घं शाखाध्यक्षपदवीं अलङ्कर्तुं सफलीकर्तुं च सङ्घसमुद्देशविशेषान् स्वीकृतसन्निधानानां तत्रभवतां मद्रास् प्रेसिडेन्सि कालेज् संस्कृतप्रधानोपाध्यायपदमधिष्ठितवतां महामहोपाध्यायविद्यावाचस्पतिप्रभृतिविविधबिरुदावलीविभूषितानां विपश्चिदपश्चिमानां एस्. कुप्पुस्वामिशास्त्रिवर्याणां सान्निध्याभिनन्दनं च समावेदयितुं सर्वेषां भवतां प्रातिनिध्येनापि एषोऽस्मि स्वीकृतक्षणः सम्प्राप्तनिरतिशयप्रमोदः ॥

सैषा खल्वखिलभारतीयप्राच्यविद्याविपश्चित्समितिः समवैतिस्म एकोनविंशत्युत्तरैकोनविंशतिशततमे(१९१९)वत्सरे पुण्यपत्तने अन्वर्थनाम्नि महाराष्ट्रनगरे। ततः तादृश्यः एव समितयः तत्र तत्र प्रसिद्धेषु नगरेषु संभूय समतीताः षट्संख्याकाः। अष्टमीमिमां समितिं धर्ममूर्तेरास्तिकमहाशयस्य राजर्षेरस्मत्प्रभुवर्यस्य सांवीक्षिकसन्निधानेन प्रख्याततमे विविधवैचित्र्यसमलङ्कृते विद्यावीचिसहस्रसम्भ्रममिलद्दुग्धार्णवाडम्बरे महीशूरनगरे प्रवर्तयितुं कृतः यत्नः अस्माकं परमः सौभाग्योदयः तत्रापि आदधाति पण्डितपरिषच्छाखानिर्माणं अतिशयितं सन्तोषमस्माकम् ॥

उद्देशविशेषाः.

१. तत्र प्रथमम् अस्मिन् भरतखण्डे विविधविद्याप्रवीणानां पण्डितानां परस्परसल्लापसौहार्दसम्भावनेन परिचयसौजन्यसम्पादनम्.

२. प्राच्यविद्वत्प्रमुखानां परस्परसाहाय्यकरणेन सर्वविद्याभिवर्धनप्रोत्साहनम्.

३. स्वस्वविद्यासंसेवनेन परिनिष्पन्नानां अपूर्वाणां अभिप्रायाणां परस्परसमावेदनेन मनोवैशद्यसम्पादनम्.

४. प्राच्यविद्याप्रचारप्रतिबन्धकानामपनोदनाय समुचितानामुपायानामन्वेषणम्.

५. प्राच्यविद्याधुरीणेषु प्रकाशमानानां भौतिकार्थिकसामाजिकदार्शनिकदृष्टीनां परस्परसौजन्यसम्पादनम्.

६. द्वीपान्तरीयविद्याभ्यासेषु परिदृश्यमानानां गुणांशानां परिग्रहेण सकलविद्याभ्यासक्रमसौलभ्यसम्पादनम्.

७. पण्डितानां प्रबन्धप्रणेतॄणामुत्साहजननेन शान्तिप्रधान-प्रबन्धाभिवर्धनम्.

महात्मानो भवन्तः अत्रागत्य अस्मदीयां अल्पामपि सपर्यां बहुधा बहुमान्य निसर्गसौहार्दप्रसादेन अनुगृह्णन्ति इति भृशमभिनन्दामि । एतदर्थं भवतां मुहुर्मुहुः धन्यवादानाकलय्य पुनरपि प्रार्थये महाशयान् श्रीमतः शास्त्रिवर्यान् अध्यक्षपदालङ्करणेन कर्तव्यकार्य-कलापपरिचिन्तनेन इमामनतिसुलभां सभां प्रचलयितुम् ॥

अये मान्याः सभ्याः दिशि दिशि लसत्कीर्तिसुभगाः
यदस्मासु प्रीत्या समुपगतवन्तः सद इदम् ।
तदत्यन्तं प्राप्ता वयमिह परानन्दलहरीं
कृतज्ञाः संवृत्ताः पुनरपि कृतज्ञाः पुनरपि ॥

इति शुभम् ॥

अध्यक्षमहाशयानां महामहोपाध्याय–विद्यावाचस्पत्यादिबिरुदालङ्कृतानां ब्र. श्री. एस्. कुप्पुस्वामिशास्त्रिवर्याणां उपक्रमभाषणम्.

अयि मान्या अखिलभारतीयप्राच्यविद्यासभापतयः, मान्याः सोदर्यः, महामान्यमहाराजबहुमानितवैपश्चितीका विपश्चितः,

अस्मिन्नष्टमेऽखिलभारतीयप्राच्यविद्यासम्मेळने संस्कृतशाखाध्यक्ष्यं मयाङ्गीकर्तव्यमिति यदाज्ञापितमध्यक्षैस्तच्छिरसि निधीयते मयेदानीम् अस्मिन्प्राच्यविद्यासम्मेळने विशेषतः संस्कृतशाखायां यदाध्यक्ष्यं मयि स्थापितं तन्महत्सुकृतफलमिति भावयामि । अयन्तु समयः, एवं संस्कृतभाषासेवां कर्तुं सुकृतवशात् संपन्नः इति यथाशक्ति तत्सेवां कर्तुं प्रयते ॥

यत्पूर्वतनसंस्कृतशाखाध्यक्षैर्मयि महत्त्वं प्रकटितं तदर्थवादरीत्या प्रस्तुतमिति वक्तुमुत्सहे । किञ्च यद्यपि तादृशं महत्त्वं मयि नास्त्येव । तथापि—

सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्याः
सम्भावनागुणमवेहि तमीश्वराणाम् ।
किं नाभविष्यदरुणस्तमसां विभेत्ता
तं चेत्सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत् ॥

इत्युक्त्यनुरोधेन यथारुणोऽन्धकारनिष्कासने स्वयमशक्तोऽपि भगवत उष्णरश्मेरनुग्रहाद्गाढान्धकारमपि निर्मूलयितुं शक्तो भवति तथैवाहमपि अत्रभवतां विद्वद्वराणां प्रोत्साहनेन यथाशक्ति संस्कृतभाषासेवां कर्तुं प्रभवेयमिति सुदृढं विश्वसिमि ॥

संस्कृतभाषाया महिमा न केनापि वर्णयितुं शक्यते । महामान्यामनितरसाधारणप्रभाववतीं संस्कृतभाषां तदभिज्ञान् पण्डितवरांश्च सभाजयितुं प्रवृत्ता अत्रत्याः—

नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभपूर्णो
मानं जनादविदुषः करुणो वृणीते ।
यद्यज्जनो भगवते विदधीत मानं
तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीः ॥

इति प्रह्लादकृतस्तोत्राभिप्रायेण आत्मानमेव मानयिष्यन्तीति सप्रमोदं वदामि ॥

कस्मिंश्चिद्वत्सरे इदमखिलभारतीयप्राच्यविद्यासम्मेळनं प्रयागक्षेत्रे प्रचलितमभूत् । अहमपि तत्रासम्; वाराणसीविद्वांसश्चासन् । एकस्मिन्दिने सन्ध्याकाले तत्रत्यैः कैश्चित् पण्डितैर्मां दृष्ट्वा साकूतमेवमुपक्षिप्तम् "अखिलभारतीयप्राच्यविद्यासम्मेळनस्यास्य कस्मिंश्चित् कोणे पण्डितशाखेति काचन शाखा स्थापितो दृश्यते । किमितराः शाखा अपण्डितानाम्? इयमेकैव शाखा पण्डितानामिति व्यञ्जनतया बोधयितुमियं रीतिः समाद्रियत? वयं निरुष्णीषा अतो वयमेव पण्डिताः किम्? अन्ये च सोष्णीषकञ्चुका अपण्डिताः किम्? किमर्थमयं विभागः? 'समबुद्धिर्विशिष्यते' इति हि खलु भगवद्धोषः, एवं स्थिते किमर्थमयं विभागः?" इति । तस्योपक्षेपस्योत्तरदाने प्रवृत्तोऽहं विमर्शकशाखेति काचन शाखा, पण्डितशाखेति काचन शाखेति एवं प्रकारेण बहुधा शाखा वर्तन्ते" इत्यादिकं प्रवक्तुं यदोद्युक्तोऽभूवम् तदा कश्चन तार्किकः "किं नाम पाण्डित्यं? किं नाम विमर्शकत्वम्" इत्येवं अन्वयुङ्क्त । तदानीं मयोक्तम्—

यद्यपि सर्वदेशकालानुगुण्येन पाण्डित्यस्य लक्षणं प्रतिपादयितुमसाध्यमेव तथापि पण्डितप्रकाण्डैः पाण्डित्यस्य लक्षणं यथा प्रतिपादितं तथा वर्णयितुं शक्यत एव । कालविशेषेण वा देशविशेषेण वा विपर्यासं अलब्ध्वा व्याजान्तरमवलम्ब्य परमार्थज्ञानमात्रमवलम्ब्य पंण्डितैः पाण्डित्यस्य स्वरूपमावेद्यत । जातिकुलवयोधनादिकमनपेक्ष्यैव परमार्थज्ञानमात्रेण सर्वे पण्डिताः पाण्डित्यधना अभवन् । भागवतैरपि " न शूद्रा भगवद्भक्ता विप्रा भागवताः स्मृताः " इत्यादिना जात्यादिकमवलम्ब्य भगवद्भक्ता विप्राः इति स्वसम्प्रदायः प्रतिपाद्यते । ते च पण्डितवीराः वैराग्यप्रधानाः प्रज्ञाधना धीराश्चाभवन् । पाणिनि—पतञ्जलि—व्यास—कालिदासप्रभृतिभिः पण्डितवर्यैः ये विषया उल्लिखितास्तानेव विषयान्विमर्शकाः अपीदानीमवलम्ब्य विचारार्थं प्रवर्तन्ते । तेषां पण्डितवर्याणां ज्ञानमेव बलमभूत् । नैव तेषां गृहारामादिकं वा रत्नकनकादिकं वा पुत्रमित्रादिकं वा धनमभूत् ॥

अध्यात्मज्ञानधनाः प्रायेण तदात्वे पण्डिताः—

' किं न तेन कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ।
योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ॥ "

इति वदता भगवता व्यासमहर्षिणाध्यात्मज्ञानाऽभाववतः निर्धनत्वं ज्ञानिनस्त्वर्थात् धन्यत्वं च प्रत्यपादि । तथा च परमार्थज्ञानमेव निरुपचरितपाण्डित्यस्य लक्षणामिति सिद्धम् । ब्रह्मचर्यं नैरपेक्ष्यं धैर्यं ज्ञानैकशरणतेत्यादयो येन पुरुषधौरेयेणावलम्ब्यन्ते स एव श्रेयोभागी पण्डितमान्यो नान्य इति सिद्धम् ॥

कस्मिंश्चित्समये कविसार्वभौमो राज्ञा केनचिद्दौत्ये नियोजितः अन्यस्य राज्ञः सकाशं जगाम । तदानीं स कविसार्वभौमो महाराजेन न यथार्हं सभाजितः । तदा राजसभायां महान्कोलाहलः समजनि ।

विद्वद्भिः प्रतिबोधितो महाराजः स्वन्यूनतां ज्ञात्वा कविसार्वभौमाय कालदेशानुगुणं यथोचितमासनं दातुं प्रावर्तत । तदानीं स कविसार्वभौमो महाराजसत्कारमप्यविगणय्य पण्डितानां धरणिरेव योग्यमासनमित्युक्त्वा भूमितले एवोपविवेशेति ज्ञायते । अत्रेदं काळिदासस्य पद्यमनुसन्धानपदवीमध्यास्ते—

इह निवसति मेरुः शेखरः क्ष्माधराणां
इह विनिहितभाराः सागराः सप्त चान्ये ।
इदमहिपतिभोगस्तम्भविभ्राजमानं
धरणितलमिहैव स्थानमस्माद्विधानाम् ॥

एवमेव विजयनगराधिपतेः प्रधानामात्यैर्विद्यारण्यैस्तत्रागमनार्थं प्रार्थिता वेदान्तदेशिकाचार्याः अपि अनितरसाधारणं धैर्यमवलम्ब्य शास्त्रार्थोपदेश एव यत्र कुत्रापि स्थित्वा कर्तव्य इति ज्ञात्वा वयमत्रैव स्थित्वा भगवन्तमेव सेवितुं निश्चिनुमह इति अवदन्निति श्रुणुमः । अस्मद्दौर्भाग्यवशादिदानीं तादृशा धीरा विरक्ता ज्ञानिनः पण्डितप्रवरा विरलाः ॥

इदानीं पण्डितशब्दस्तदर्थश्चाकुलीकृतौ दृश्येते । आन्तं तान्तीकृत्य पण्डितशब्दं 'पण्डिट्' इति विकृत्य प्रयुञ्जते जनाः । अर्थोऽप्यस्य शब्दस्य बहुधा ह्रस्वीकृत्य व्यवह्रियते । न केवलं अस्मत्संस्कृतपण्डितानामेवेदृशं लघुत्वं दृश्यते किन्त्वाक्र्यालजीत्यादिविषये पण्डितानामप्येवमेव लघुता विभाव्यते । वस्तुतस्त्विदानीमपि बहुश्रुता गुणज्ञा यशस्विनो ज्ञानिनः पण्डिताः वर्तन्त एवेत्यत्र न कोऽपि सन्देहः ॥

विमर्शकत्वं कीदृशमित्यस्योत्तरं देयमिदानीम् । 'स्वसमानाधिकरणसंस्कृताद्यनिष्णातकत्वम्' तदिति केषाञ्चिदभिप्रायः । नैतत्

समीचीनम् । बहवो विमर्शका विषयान्विचार्य सम्यक् शोधयित्वा वस्तुस्वरूपपरिज्ञानाय प्रयतन्ते । विमर्शका नोद्धताः । निर्णीतान्विषयान् सर्वानप्यन्येभ्यः प्रकाशयन्ति । शब्दमर्थञ्च सम्यक् विचार्य निर्णयं कुर्वते । प्रपञ्चस्य स्वरूपं तत्त्वं च विचार्य निर्णेतुं प्रवर्तन्ते ॥

इयं विचारपद्धतिरस्मत्पूर्वजैरप्याहृताऽऽसीत् । प्रमाणप्रमेयादिव्यवस्थाविषये विचारः कर्तव्यः । तत्र संशयो मूलमिति भगवताक्षपादेन संशयस्य स्वरूपमुपयोगविशेषश्च प्रादर्शि । पाश्चात्यो डेकार्ट् महाशयश्च सर्वत्र संशयः कर्तव्यः, यद्यपि स संशयोऽधिष्ठानावशेषो भवतीत्यभ्यधत्त ॥

एतावता विचारेण विमर्शनस्य कर्तव्यत्वं प्राप्नोति । तच्च विमर्शनं संशयमात्रपर्यवसितं निष्फलं भवति । निर्णयपर्यवसायि च तत् सप्रयोजनं भवति । व्यायामेन शरीरदार्ढ्यं यथा संपाद्यते तथा विमर्शनेन मानसं दार्ढ्यं संपादयितुं शक्यते । तस्माद्विमर्शनाख्यसंस्कारसंस्कृतं मनः परमार्थवस्तुस्वरूपपरिज्ञाने समर्थं भवति । तच्च विमर्शनं पांडित्ये सर्वथा समायतते, इत्यतः पण्डितसरणिमुपजीवति विमर्शनसरणिः । पण्डितसरणिश्च विमर्शनसरणिमवलम्बेत, अन्यथा तत्त्वं न प्रकाशेत । एवं सति परस्परं भावयन्तो विमर्शकाः पण्डितवरेण्याश्च परं श्रेयः साधयेयुरिति सुदृढं प्रत्येमि । 'परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ' इति भगवतो वासुदेवस्योपदेशः सम्यगनुसंधीयताम् ॥

रचिते । समये चास्मिन्प्राचीनटीकाकारवात्स्यायनोपवर्षवृत्तिकारा (बोधायन) एवं शबरस्वामी आवर्तन्ते' ति ॥

III. सम्प्रतिनः अध्यापकः किथ् (Dr. A.B. Keith) महाशयो ऽलिखदेवम् *—'बौद्धनैय्यायिको दिङ्नागः वात्स्यायनभाष्यं आक्रम्य गुरुतरं निराचकार । तस्मादेव वात्स्यायनः ४०० क्रिस्ताब्द्याः प्रागेवाविर्बभूवेत्यत्र नास्ति कस्यापि विवादः । तत्परिचयस्तुविशेषतो न ज्ञायते । केवलं तदीयं नाम 'पक्षिल-स्वामी' त्यासीदिति ज्ञातुं शक्यते" इति ॥

IV. म. म. डाक्टरसतीशचन्द्रविद्याभूषणमहोदयस्त्वेवं वदति † अनुमानतः ३०० क्रिस्ताब्दमध्ये माध्यमिकलङ्कावतारसूत्राणि प्रणीता-

---

lived the old commentators--Vatsyayana, Upavarsha, the Vritti-kara (Bodhayana) and probably Savara-swamin (J.A.O.S. for 1.11 the dates of the Philosophical Sutras—Hermann Jacobi.)

* Vatsyayana was severely handled by the Buddhist Logician Ding-naga. It is reasonably safe therefore, to assign Vatsyayana to a period before A.D. 400. Of his personality we know nothing save that his name was Pakshila-svamin.

Indian Logic and Atomism--A.B. Keith PP. 27-28.

† Hence the earliest limit of this age is A.D. 300 when the Madhyamika-sutra and Lankavatara-sutra are supposed to have been composed. As Ding-naga lived about 500 A.D. and Vasubandhu about 480 A.D. Vatsyayana who preceded them could not have lived after the latter date. Taking the mean between the earliest and the latest dates we may approximately fix the date of Vatsyayana at about 400 A.D.

History of Indian Logic by Dr. S. C. Vidyabhushana p. 116.

नीति ज्ञायते । वात्स्यायनो निजभाष्ये माध्यमिकलङ्कावतारसूत्राणां समालोचनं चकार । तस्मात्स नागार्जुनानन्तरकालिकः । दिङ्नागः ५०० क्रिस्ताब्दे वसुबन्धुः ४८० क्रिस्ताब्दे चावर्तेताम् । दिङ्नागवसुबन्धू वात्स्यायनभाष्यं समालोचयामासतुः । तस्माद्दिङ्नागवसुबन्धुभ्यां प्राक्तनो भवति वात्स्यायनः । स कथमपि ४८० क्रिस्ताब्दसमनन्तरकालिको २०० क्रिस्ताब्दतः पूर्वतनो न भवत्येव । अनयोर्मध्यवर्तिनि कस्मिंश्चित्समये अनुमानतः ४०० क्रिस्ताब्दे समासेति वक्तुं शक्यते इति ॥

V. म. म. विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदीमहाशयस्तु न्यायवार्त्तिक भूमिकायां (७३) एवमवोचत्—शतपथब्राह्मणे बृहदारण्योपनिषदि पद्मपुराणे च वात्स्यायनस्य चर्चा समस्ति । तस्मान्न्यायभाष्यकारो वात्स्यायनश्चिरन्तनमुनिरित्यत्र न विगानम् । विशेषतश्च न्यायवार्त्तिक उद्योतकरो वात्स्यायनं 'अक्षपाद-प्रतिमः' (अक्षपादप्रतिभः) इत्युल्लिलेख । तस्मात्स न्यायसूत्रकारवच्चिरन्तनः । तत्कृतन्यायभाष्येपि न किमप्युपलभ्यते, येन तदर्वाचीनता सिध्यति इति ॥

VI. म. म. फणिभूषणाचार्यस्तु एवं निरूपयति—"वात्स्यायनवाचस्पतिमिश्रयोर्वचननिचयेन बौद्धदार्शनिकाभ्युदयानन्तरं वात्स्यायनो न्यायसूत्राण्युद्धृत्य भाष्यं प्रणिनायेति ज्ञायते" इति ॥

एतत्सर्वं समाकलने प्रधानतः मतचतुष्टये पर्यवस्यति—

I. काबेल—वेबरसाहेबस्य मते वात्स्यायनस्य कालः ६०० क्रि. श. ॥

II. Dr. जकबि किथ् विद्याभूषणानां मते ४०० क्रि. शताब्द्याः परवर्ती न भवति तस्य समयः ॥

III. म. म. विन्ध्येश्वरीप्रसादस्य मते चिरन्तनो मुनिर्वात्स्यायनः ॥

IV. म. म. फणिभूषणमहोदयस्य मते तु बुद्धसमसामयिको वात्स्यायन इति ॥

I. तत्र काबेलवेबरयोर्मतमश्रद्धेयमिति जेकबिकिथ्प्रभृतीनां वचनेनैव प्रतीयते । दिङ्नागो यदि षष्ठशताब्द्यां वर्तेत, तदा वात्स्यायनः षष्ठशताब्दीयो न कथमपि भवेदेव; दिङ्नागेन निजरचितप्रमाणसमुच्चयनामकनिबन्धे वात्स्यायनमतस्य निराकरणात् । यद्यस्मिन्समये वात्स्यायनो जीवेत्, तदा निश्चप्रचमेव दिङ्नागस्य मतं निराकुर्यादेव । तस्मादेतन्मतं नैव ग्राह्यम् ॥

II. Dr. जेकबि, किथ्, विद्याभूषणा अपि वात्स्यायनस्य समयं न सम्यङ्निर्धारितवन्तः; वात्स्यायनो ४ शताब्द्याः पश्चात्तनो नेत्यतन्मात्रं प्रकाशयन्ति । ४ शताब्द्याः पूर्वं कदा वर्ततेत्येतत्को वा वदेत्? न्यायभाष्ये यदा नागार्जुननामग्राहं माध्यमिकमतं न निराचष्टे, "प्रतीत्यसमुत्पाद" प्रभृतिपारिभाषिकशब्दानपि न प्रयुङ्क्ते, तदा बौद्धयुगपूर्ववर्ती स इत्यत्र कीदृश्यापत्तिः प्रादुर्भवति? माध्यमिकशून्यवादः बौद्धधर्मश्चातिचिरन्तन इत्येषः प्रबन्धान्तरे सम्यगस्माभिस्सुदृढमुपपादितः । तस्मादेतन्मतमपि अतीव दुर्बलम् ॥

III. म. म. विन्ध्येश्वरीमहाशयस्तु गोत्रप्रवर्तकमूलपुरुषं वात्स्यायनमेव न्यायभाष्यकारम्मत्वा तस्यातिचिरन्तनत्वं प्रतिपादितवान् । परन्तु स्वयमेव वात्स्यायनो नाम कश्चित्, तच्च नाम न गोत्रनिमित्तमिति लिखति (न्यायवार्तिक-भूमिका—७४ पृष्ठम्, एवं तत्रैव ८५ तमं पत्रमपि द्रष्टव्यम्) तस्माद्वात्स्यायनस्य चिरन्तनतावगमो दुरवगाह एव । यद्ययं चिरन्तनमुनिः तर्हि निजनिर्मितभाष्ये पूर्वतनानां बहूनां

नैय्यायिकानां दार्शनिकानां च मतं कथं निरा*कुर्यात्? तस्मादेतन्मतमपि न ग्राह्यमेव। परन्तु गोत्रप्रवर्तकमूलपूरुष इत्यत्र किञ्चिद्विचार्यमस्ति। वात्स्यायनोऽतिप्राचीनोऽपि शतपथब्राह्मणादिषुप्रथितोऽपि न्यायभाष्यकारो वात्स्यायनः गोत्रप्रवर्तकमूलपूरुषवात्स्यायनो न भवतीति स अक्षपादापेक्षया बहुपरवर्ती। "अक्षपादप्रतिमः" अथवा "अक्षपादप्रतिभो" भवेत्तर्हि अक्षपादसमसामयिकः स्यादित्यवगन्तुं न पार्यते। सोऽपि न्यायसूत्रकार इव न्यायप्रतिभासम्पन्नस्समासेति न्यायभाष्यं कर्तुं प्रबभूवेत्येव तेन सूच्यते। विशेषतो, न्यायभाष्ये स्पष्टं उल्लिखितानां दार्शनिकमतानां पर्यालोचनेन वात्स्यायनस्सूत्रकाराक्षपादाद्बहुपरवर्ती वेदव्यासादपि बहोः कालात्परमाविर्बभूवेति विज्ञायते। तस्माद्विवेदिमहाशयमतं किञ्चिद्विचारणीयमेव॥

IV. एवं म.म. फणिभूषणमतमपि साकल्येन ग्रहीतुं न शक्यते। बौद्धदार्शनिकाभ्युदयतः परं न्यायभाष्यं विरचितमित्यत्र न्यायभाष्ये किमपि प्रमाणं नोपलभ्यते। यदि तथैव भवेत्तर्हि वात्स्यायनो विशेषतः प्रमाणकाण्डविचारं कुरुते स्म। वात्स्यायनभाष्ये यानि मतानि उपलभ्यन्ते तेषु किमपि परवर्तिबौद्धानामित्येवं न ज्ञायते। परन्तु अस्पष्टनिर्देशात्तत्सर्वं प्राचीनमेवेति ज्ञायते॥

किञ्च वात्स्यायनः कुत्रापि नामग्रहणपूर्वं कस्यापि बौद्धमतस्य खण्डनं न कृतवान्। परन्तु प्राचीनबौद्धवादस्य खण्डनमेव चकारेति

* "अवयव-विपर्यास-वचनं न सूत्रार्थः" न्या. भा. १-२-९ 'कालातीत' सूत्रं॥

"दशावयवानेके नैय्यायिकास्सञ्चक्षते" न्या. भा. १ ९ अवयवसूत्रे॥

"अस्त्यन्यदपि द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायाः प्रमेयम्। तद्भेदेन चापरिसंख्येयम्। अस्य तु तत्त्वज्ञानादपवर्गो मिथ्याज्ञानात्संसार इति" इति न्या. भा. 'प्रमेय' सूत्रे इत्यादि.

चेतःप्रसादस्य शुद्धिपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	११	तेनैन	तेनैव
६	११	लम्भमान	लम्बमान
९	८	फलावनम्रान्	फलावनम्रैः
१४	१५	प्रन्तर	प्रान्तर
१५	७	कुसुमावसरो	कुसुमवसरो
१७	३	छत्रद्वय	चक्रद्वय
,,	१३	हरिशायमान	हरितायमान
१८	६	महाशालं	महानसं
,,	१५	भागदेय	भागधेय
१९	१६	मूतिमनिशं	मूर्तिमनिशं
,,	२०	क्षमं	क्षेमं
२०	१२	कुिट्टम	कुट्टिम
,,	१७	कोलख्य	कालेख्य
,,	१७	रक्षाघ्न	रक्षोघ्न
,,	१९	प्रीतश्रुन्मुखरीदङ्मण्डलं	प्रतिश्रुन्मुखरदिङ्मण्डलं
२१	१	सवाश्चर्य	सर्वाश्चर्य
,,	२	प्रसाद	प्रासाद
,,	३	करणान्	शरणान्
२२	७	कल्पानध्वरा	कल्पान्यध्वरा
२३	५	लकामृत	लकावृत
,,	१३	शतधर	शशधर
२५	१	दृष्टा	दृष्ट्वा
,,	११	जितकलि	बत कलि

SAN. M.

पृष्ठ	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२६	११	विदूषा	विदुषा
२७	७	आसेरे	आसारे
३१	१४	भिदाम्	भिधाम्
,,	१७	उदारकान्तस्य	उदारतां तस्य
,,	१८	वशीत्वम्	वशित्वम्

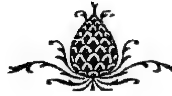
॥ श्रीः ॥

श्रीरामस्तवतारावळी

श्रीमच्छर्मोपाध्याय काशी तिम्मणाचार्य विरचिता

श्रीज्योतिर्वित्फणियाडी लक्ष्मीनारायणोपज्ञ
लघुप्रभया समुल्लसिता

मैसूरु
राजकीय शाखामुद्रालये सम्मुद्रिता
१९३६

पत्रिका–परिचयः

मधुरवाणी——एषा च गीर्वाणवाणीमयी पत्रिका बेलगांनगरतः नियतं प्रतिपक्षमाविर्भवन्ती मृदुमधुरभारतीमरन्दधारैस्सहृदयानां हृदयं आनन्दयति । अस्याश्च सम्पादकः नैकतंत्रप्रवेत्ता श्रीमान्गलगली रामाचार्यमहोदयः । सहसंपादकस्तु विद्वद्वरबुर्लीश्रीनिवासाचार्यमहाभागः । वार्षिकं मूल्यं एकरूप्यकं प्रापणव्ययः पृथक् ॥

ननु जानन्त्येव विबुधधौरेयाः यदद्यत्वे देशीयानामन्यभाषापोषणमानसतया सुरभाषायोषा करालकालसर्पसन्दष्टेव चिरंप्रमुषितचेतना विकलकरणा च निजविलासजालमाविष्कर्तुमसमर्थेति । पारिस्थितिमेतां दर्शंदर्शं दूयमानमानसाः केचन विपश्चिदपश्चिमाः चटुलेन भाषापीयूषवर्षणेन तदीयं हालाहलमपनोदयितुकामाः काश्चिद्वृत्तपत्रिकाः वंगादिजनपदेभ्यः प्राचकाशन् । तथैव कर्नाटकदेशेषु तादृशोदन्तप्रत्रिकाभावं परिवीक्ष्य तज्जनितमपमानमपनोदायितुं गीर्वाणवाणीप्रणयी संपादकमहाभागः मधुरवाणीनाम्नीं मधुरभारतीभासुरां पत्रिकां प्रवर्तयामास । पत्रिकाचेयं कविहृदयहारिभिः कविताजालैः, कमनीयाभिश्च कथाभिः विबुधवराशिरश्चालनचणैः प्रश्नप्रतिवचननिचयैश्च रसिकजनमनांसि नितरामावर्जयतीति निवेदयितुं प्रमोदामहे । सोत्साहं सश्रद्धं च संपादिता चैषा पत्रिका संपादकीयसमीहितसाधनपूर्वकं चिरं जीवतादित्याशास्महे ॥

प्रथम १
ग्रामप्रचारकवि

लोचनोल्लासस्य शुद्धिपत्रम्

(शोधकीयभूमिकायाम्)

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	२०	म	मे
४	२१	ग्रन्थान्थे	ग्रन्थान्ते
,,	२२		इति

(लोचनोल्लासे)

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	१	माशाशे	माशासे
,,	१४	यथा-लोक	यथालोक
२	२०	त्त्वंतदु	त्वं तदु
५	२२	दनुभवं	दनुभवतु
६	१९	प्रीत्ये	प्रीत्यै
७	२०	ललिता	लुलिता
,,	२२	६८	३८
९	१	भ्यर्थन इत	भ्यर्थनत इत
१०	१४	पर्यङ्के	पर्यङ्कं
११	१	दययन	दयन
,,	१५	विधायालं	विधूयालं
१७	१	ावभो	विभो

गतसञ्चिकासमस्यायाः पूरणोद्यमाः

देवानां विष्णुराद्यस्त्रिभुवनविनुतावश्विनौ रूपभाजाम्
पुत्राणामग्रगण्या दशरथतनया व्यासतुल्यो मुनीनाम् ।
मुक्तानां जन्ममृत्यू प्रशमितमदने चेन्द्रियाणां विकारा
अस्ति स्तः सन्ति सर्वैरपि खलु विदितं नास्ति न स्तो न सन्ति ॥ १ ॥

एका भार्या भुजबलजिता विश्ववन्द्या पवित्रा
पुत्रावस्त्रैर्विजयसहजैर्दिव्यरूपैरुपेतौ ।
रामस्यैव स्थगितरिपवो भ्रातरो भ्रातृनिष्ठा
अस्तिः स्तः सन्त्यथ दशशिरसो नास्ति न स्तो न सन्ति ॥ २ ॥

देवी लक्ष्मीरभिमतफला स्वैरसंचारशीला
हर्षोद्वेगौ प्रकृतिचपलौ तत्क्षणैकप्रगल्भौ ।
दायादाश्च स्वहितनिरता अर्थमात्रावसक्ता
अस्ति स्तः सन्त्यनुपदमहो नास्ति न स्तो न सन्ति ॥ ३ ॥

क्लीबो भर्ता विवशवनिता निर्धनं चैव मित्रम्
रागद्वेषौ लघुबलवतां शौर्यधैर्ये जितानाम् ।
दुर्भाग्याणां कृपणमनसां संपदो भोगशून्या
अस्ति स्तः सन्त्ययि ननु पुनर्नास्ति न स्तो न सन्ति ॥ ४ ॥

रामा रामा बहुमतगुणा नन्दिनी मानशीला
संपाद्विधे समयसुलभे पीडितानां जनानाम् ।
सन्मित्राणि व्यसनसुखयोरेकरूपाणि भाग्यात्
अस्ति स्तः सन्त्यकृतसुकृतौ नास्ति न स्तो न सन्ति ॥ ५ ॥

ग. ग. पाटील, मिरज.

समस्यापूरणम्

१. "मिथ्यावादिनमाममनन्ति सुधियः त्वां सत्यसन्धं कथम् ?"

२. "श्रीशारदाहृदयवासिहयास्यगीतः ।"

प्रथमसमस्या पूरणीया ।

द्वितीयसमस्यायां अन्तर्लापनिबन्धरीत्या पदयोगात् आद्यन्तवर्णयोगात् समस्यासमाष्टियोगाच्च यथारुचि प्रश्नान् गृणन्तः समस्यां पूरयत ॥

समस्याप्रवर्तकः,

स. श्रीनिवासदेशिकाचार्यः,

श्रीमन्हीशूरपुराधीशशारदाभाण्डागारप्रधानपाण्डितः.

श्रीः

श्रीमन्महाराज संस्कृत महापाठशाला पत्रिका

(त्रैमासिकी)

सम्पुटम् १२] १९३६ [सञ्चिके १-२

सम्पादकः

एस्. बि. कृष्णमूर्ति, एम्. ए.,

श्रीमन्महाराज संस्कृत महापाठशालाध्यक्षः.

मैसूरु

राजकीय शाखामुद्रालये सम्मुद्रिता

१९३६

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशालापत्रिका

विषयसूचना

———————

सम्पादकीयसमितिः

१. श्रीमन्तः अर्थशास्त्रविशारदाः विद्यालङ्काराः महामहोपाध्यायाः डाक्टर् आर्. शामशास्त्रिणः, बि.ए., पिएच्.डि., एं.आर्.ए.एस्., विश्रान्त मैसूरु प्राच्यकोशागाराध्यक्षाः शासनविमर्शशाखाध्यक्षाश्च

२. श्रीमन्तः प्रोफेसर् डि. श्रीनिवासाचार्याः, एं.ए., मैसूरु महाराजाकालेज् संस्कृत प्रधानोपाध्यायाः

३. पण्डितरत्नं धर्माधिकारिणः ब्र. श्री. काशी शेषवेङ्कटाचलशास्त्रिणः

४. महामहोपाध्यायाः पण्डितरत्नं ब्र.श्री. लक्ष्मीपुरं श्रीनिवासाचार्याः, विश्रान्तमहापाठशालाविशिष्टाद्वैतवेदान्तप्रधानोपाध्यायाः

५. महाविद्वांसः ब्र. श्री. क. गोपालकृष्णशास्त्रिणः, महाराजाकालेज् संस्कृतपण्डिताः

६. महाविद्वांसः ब्र. श्री. करूरु शेषाचार्याः, महापाठशाला ज्यौतिषप्रधानोपाध्यायाः

७. विद्वांसः ब्र. श्री. एस्. वेङ्कटाचार्याः, महापाठशाला साहित्यप्रधानोपाध्यायाः

८. श्रीमन्तः एस्. बि. कृष्णमूर्तयः, एं.ए., महापाठशालाध्यक्षाः (सम्पादकाश्च)

विज्ञप्तिः

भो भो महाशयाः! सहृदयाः! सप्रश्रयमिदमिदानीं विज्ञापयामः–संस्कृतविद्याभिमानिनः पुरुषप्रवराः यं कंचन विषयमधिकृत्य संस्कृतभाषामयं अनतिसंक्षिप्तविस्तरं उपक्रमोपसंहारपरिकर्मितं कस्याप्यनुद्वेगकरं अचर्वितपूर्वं कालदेशदशानुगुणं प्रपञ्चोपकारकरं धर्माद्यविरुद्धं "जीर्णमङ्गे सुभाषितम्" इति निर्वेदस्य "वीरा वाचैव केवलम्" इत्यपवादस्य वा प्रशमकरं प्रस्पष्टमुखविलासमुपन्यासं विलिख्य यदि प्रेषयेयुर्महान्तः, तेभ्यो महद्भ्यः समर्प्य अनन्तान् धन्यवादान् पत्रिकायामस्यां तमुपन्यासं पारयामः प्रकाशयितुम् ॥

यदीच्छति वशीकर्तुं जगदेकेन कर्मणा ।
परापवादसस्येभ्यो गाश्चरन्तीर्निवारयेत् ॥
न हीदृशं संवननं त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
दया मैत्री च भूतेषु दानं च मधुरा च वाक् ॥

संपादकस्य.

मूल्यप्रकारः

१. अस्याः पत्रिकायाः वार्षिकम् अग्रिमं मूल्यं सार्धैकरूप्यकं प्रापणव्ययपृथक्कृतम्. (भारतमण्डले.)
२. विद्यार्थिनां पुनः एकरूप्यकम्. प्रापणव्ययपृथक्कृतम्.
३. विभिन्नदेशे सपादरूप्यद्वयम् (3s.) प्रापणभृतिः पृथक्.

पत्रिकाप्राप्तिस्थानम्,

संपादकः,

श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशाला, मैसूरु.

सधन्यवादमस्माभिरङ्गीकृता एताः विनिमयरूपाः पत्रिकाः

1. संस्कृतसाहित्यपरिषत्पत्रिका, श्रीनगरम्
2. संस्कृत साहित्यपरिषत्पत्रिका, कल्कत्ता.
3. उद्यानपत्रिका, तिरुवाडि.
4. सुप्रभातम्, काशी.
5. सूर्योदयः, काशी.
6. संस्कृतरत्नाकरः, जयपुरम्.
7. संस्कृतपद्यवाणी, कल्कत्ता.
8. मञ्जूषा, कल्कत्ता.
9. अच्युतः, काशी.
10. कल्याणम्, गोरखपुरम्.
11. मधुरवाणी, बेलगाम्.
12. देववाणी, कल्कता.
13. The Mythic Society Journal, Bangalore.
14. Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.
15. Review of Philosophy and Religion, Poona.
16. Journal of Oriental Research, Madras.
17. The Law College Magazine, Madras.
18. Sunday Edition "The Hindu," Madras.
19. The Aryan Path, Bombay.
20. The Theosophical Movement, Bombay.
21. The Philosophical Quarterly, Calcutta.
22. Karnataka Historical Review, Dharwar
23. Ardra, Ceylon.

24. "Yoga," Bulsar.
25. The Vaitarini, Chowdwar.
26. ಆಂಧ್ರ ಸಾಹಿತ್ಯಪರಿಷತ್ಪತ್ರಿಕಾ, ಕಾಕಿನಾಡ.
27. ಭಾರತೀ, ಮದ್ರಾಸು,
28. ಸನಾತನಮತಪ್ರಚಾರಿಣೀ, ಭಟ್ಟವಲ್ಲಿ.
29. ಜಯಕರ್ಣಾಟಕ, ಧಾರವಾಡ.
30. ಸದ್ಬೋಧಚಂದ್ರಿಕೆ, ಆನಂದವನ.
31. ವಿಶ್ವಕರ್ಣಾಟಕ, ಬೆಂಗಳೂರು.
32. ತಾಯಿನಾಡು, ಬೆಂಗಳೂರು.
33. ಅಧ್ಯಾತ್ಮಪ್ರಕಾಶ, ಬೆಂಗಳೂರು.
34. ರಂಗಭೂಮಿ, ಬೆಂಗಳೂರು.
35. ಕರ್ಣಾಟಕ ಸಾಹಿತ್ಯಪರಿಷತ್ಪತ್ರಿಕೆ, ಬೆಂಗಳೂರು.
36. ಕಾದಂಬರೀಸಂಗ್ರಹ, ಚಾಮರಾಜನಗರ.
37. ಪ್ರಬುದ್ಧಕರ್ಣಾಟಕ, ಮೈಸೂರು.
38. ವಿವೇಕಾಭ್ಯುದಯ, ಮೈಸೂರು.
39. ಪೂರ್ಣಬೋಧ, ಮೈಸೂರು.
40. ಸಾಧ್ವೀ, ಮೈಸೂರು.
41. ಗರಿಕೆ, ಮೈಸೂರು.

स्वीकारः.

पूर्णा (पूना) पत्तने तावन्मीमांसाग्रन्थप्रकाशकसमित्या लोकोपकारबुद्ध्या परमादरेण प्रकाशिता मीमांसाप्रकाशाख्यमासिकपत्रिकायाः प्रथमसम्पुटस्य प्रथमासञ्चिका, तथैव 'पूना ओरियेण्टलिस्ट्' पत्रिकायाः प्रथमसम्पुटस्य प्रथमा सञ्चिका अचिरादेव अस्मद्धस्तगते भवतः, सप्रमोदङ्गीकृते च । तद्विमर्शः पुनः अस्मद्भावि सञ्चिकायां प्रकटीक्रियत इति सविनयं विज्ञाप्यते ॥

सम्पादकः

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशालापत्रिका

प्रतिमासत्रयं प्रकटीक्रियमाणा

"कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳ समाः"

(ईशोपनिषत्)

सम्पुटम् १२] १९३६ [सञ्चिके १-२

सुभाषितानि.

आदरेण यथा स्तौति धनवन्तं धनेच्छया ।
तथा चेद्विश्वकर्तारं को न मुच्येत बन्धनात् ॥ १ ॥

जलबिन्दुनिपातेन क्रमशः पूर्यते घटः ।
स हेतुः सर्वविद्यानां धर्मस्य च धनस्य च ॥ २ ॥

अगाधहृदया भूपाः कूपा इव दुरासदाः ।
घटका गुणिनो नो चेत् कथं लभ्येत जीवनम् ॥ ३ ॥

व्यालाश्रितोऽपि विफलोऽपि सकण्टकोऽपि
वक्रोऽपि पङ्कजनितोऽपि दुरासदोऽपि ।
गन्धेन बन्धुरसि केतक पुष्पजेन
ह्येको गुणः खलु निहन्ति समस्तदोषान् ॥ ४ ॥

अर्थभारवती वाणी पुष्पभारवती लता ।
शीलभारवती कान्ता भजते कामपि श्रियम् ॥ ५ ॥

धातृवत्सरारम्भमङ्गलाशासनम्.

मुनिजनगुहागेहा मोहापहा सितदेहभा-
जितसितपयोवाहा वाहानना प्रमदावहा ।
निगमसुरभिद्वेषा ह्यद्याऽनघा परदेवता
हरतु जगतामीतिं धात्राह्वये नवहायने ॥ १ ॥

खरंकरसुतातीरागारा स्मराकृतिभासुरा
रुचिरमुरलीघोराराावप्रहृष्टसुरासुरा ।
दिशतु जगतां भद्रं काचिद्विभागुणमेदुरा
निरवधिदयापूरा धातृप्रथे नववत्सरे ॥ २ ॥

अनाकुलमनामयं विपुलमायुरव्याहतां
श्रियं मुदमभङ्गुरां शुभगिरं च धर्म्यां मतिम् ।
कलां विनयसंयुतां हरिपदे च भक्तिं दृढां
वितीर्य जगतामवत्वतितरां कृपाब्धिर्हरिः ॥ ३ ॥

पूर्वं दुर्भिक्षदोऽब्दो मुहुरपि भयकृद्धातृनामोपयातः
किं किं वाऽग्रे भवेदित्यनुकलमुदितां देहिनां भीतिशङ्काम् ।
शीतांशुर्हर्तुकामः किल घनकृपया धातृवर्षस्य राजा
मन्त्री भूत्वा सखायं रविमवति भुवं सैन्यनाथं वितन्वन् ॥ ४ ॥

सेनाधाम्बुदपो रविर्धरणिजो धान्याधिपो भूपतिः
मन्त्रीन्दूरसपस्सितोऽरसपतिस्सस्याधिपश्चेन्दुजः ।
वर्षे धातृसमाह्वयेऽत्र तनुतां श्रीकृष्णभूमीशितुः
कर्णाटावनिपस्य कीर्तिमतुलामायुश्श्रियं चाधिकाम् ॥ ५ ॥

स्वगेहं चापाह्वं कतिचन दिनान्यत्र शरदि
  प्रयातः कीटर्क्षं सखिगृहमितो वक्रगतितः ।
मुहुस्तस्माच्चापं गुरुरुपगतो घोरसमितिं
  ब्रवीति क्ष्मेशानां शमयतु हरिस्तां घनघृणः ॥ ६ ॥

धात्रब्दे युग्ममासे रविहिमकरयोः प्रग्रहौ पञ्च वारा·
  स्तिग्मांशोर्भौमचान्द्रयोस्समरमथमिथस्सप्तमे सूरिभृग्वोः ।
वासो युग्मे च राशौ रविबुधभृगुजक्ष्माजकेतुग्रहाणां
  योगश्च स्युस्तदुत्थं भयमखिलवपुश्श्रीसहायो निरुन्धाम्॥७॥

इति धातृवत्सरोपक्रममङ्गलमेष शेषकविसूरिः ।
आशास्ते कृष्णनृपास्थानमहापण्डितप्रथोपेतः ॥ ८ ॥

आस्थानमहाविद्वान् **करूरुशेषाचार्यः**,
ज्योतिश्शास्त्रप्रधानोपाध्यायः,
श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशाला, महीशूरपुरी.

करुणरसतरङ्गिणी.

वन्दारुजनबृन्देभ्योऽप्यमन्दानन्ददायिनम् ।
बृन्दावनचरं वन्दे नन्दात्मजमरिन्दमम् ॥ १ ॥

तिलककलितफालालोलवालालिजालम्
ललितलुलितचेलं बाललीलाविलोलम् ।
परिमलसुममालं नीलभृन्नीलनीलं
सकलसुरभिपालं नौमि गोपालबालम् ॥ २ ॥

करुणो रसेषु जनचित्तमाद्रुतं
वितनोति मोदयति कर्षति क्षणात् ।
अत एव तन्मयकृतिं तनोम्यहं
यदुनन्दनस्य शिशुभावचेष्टिते ॥ ३ ॥

नक्षत्राण्यथवा समुद्रसिकताश्चेयत्य एवेत्यलं
लोके स्याद्वदितुं कदापिगणनाशक्तो मनुष्यः क्रमात् ।
काव्यानीह कृतानि पूर्वकविभिश्चेयन्ति भावस्त्विया-
नित्येवं गदितुं भवेत्किमु ततः कर्तव्यमन्यत्र हि ॥ ४ ॥

तथापि शुकवाणीव श्रीकृष्णचरिताञ्चिता ।
मम वाणी नवीनापि शोभतां भुवि सर्वतः ॥ ५ ॥

बाल्ये शौरिकृतां निशम्य विविधामामोदसंवर्धिनीं
चेष्टामद्भुतसाध्वसैकजननीं लोकप्रतीपां क्षणात् ।
चित्तं कस्य न याति तद्गतरसास्वादैकनिघ्नं मदं
तस्माल्लीनमिदं ममापि हृदयं मन्दस्य तस्यामभूत् ॥ ६ ॥

विष्णुचित्तकृतिभावनाबला-
    द्विष्णुचित्रचरितावलोकनात् ।
कृष्णपादकमलैकभक्तितः
    कृष्णचित्रचरितं तनोम्यहम् ॥ ७ ॥

यस्मिन्नाश्रितवात्सल्यं दर्शयामास माधवः ।
काळीयवृत्तं तद्वक्तुं मम जिह्वा प्रवर्तते ॥ ८ ॥

हस्ते निधाय मुरळीं धृतपीतवस्त्रो
    मायूरबर्हकृतमौळिमनोज्ञभूषः ।
गुञ्जावबद्धसरमण्डितकम्बुकण्ठः
    कृष्णो जगाम विपिनं सह गोपबालैः ॥ ९ ॥

किसलयकुसुमावृतैरुदग्रै-
    र्विटपिगणैर्विविधाण्डजन्मरावैः
हरिततरतृणस्थलैश्च रम्ये
    विपिनतटे सह तैश्चिरं सरेमे ॥ १० ॥

वियन्मध्यं भास्वत्यधिगतवति प्रोज्झिततृणः
    पिपासाक्रान्तैस्तैस्सुरभिनिकरो गोपतनयैः ।
विषज्वालातप्तं कृतनिवसतेस्तत्र फणिनो
    विना कृष्णं गत्वा तपनतनया तीर्थमापबत् ॥ ११ ॥

विकृतवक्त्रविलोचनतारकाः
    पुलिनदेशनिपातितविग्रहाः
मरणमापुरनुक्षणमेव ते
    ज्वलनपार्श्वगताश्शलभा इव ॥ १२ ॥

विचिन्वन्मुकुन्दोऽथ गोमित्रबृन्दं
वनान्ते स्ववेणुस्वनं श्रावयंश्च ।
मुहुः क्रन्दतो भ्रंशितस्य स्वयूथा-
द्दशामापमातङ्गपोतस्य दीनः ॥ १३ ॥

ततस्समासाद्य यमस्वसारं
तत्तीरसुप्तान्सुहृदो गतासून् ।
वर्षत्सुधौघैर्भगवान्कटाक्षैः
प्राबोधयत्स्वापविबोधितान्वा ॥ १४ ॥

शौरेस्सर्वे सविधमचिरादेत्य सन्तुष्टचित्ता-
स्स्थित्वा बालाः पटुतमभितस्स्तोतुमारेभिरे ते ।
कारुण्याब्धे क इह वद नस्त्वामृते रक्षकोऽन्यो
भूयस्तत्तद्विपदि सपदि त्वं ह्यरक्षः कुलं नः ॥ १५ ॥

स्तुत्वेत्थं कतिचिन्मुकुन्दचरणौ चक्रुश्शिरस्यर्भकाः
केचित्तत्तनुमालिलिङ्गुरचिराद्चुचुम्बुश्च केचिच्छिवम् ।
आजिघ्रुः कतिचिच्च मस्तकतले गावश्च हर्षाश्रुभि-
र्जिह्वाग्रेण तनुं विलिह्य शिषिचुः कृष्णस्य मेघद्युतेः ॥ १६ ॥

स्तुतोऽयं कालसर्पं तं जिघांसुर्नन्दनन्दनः ।
चिन्तयामास निश्चेष्टो निस्तरङ्ग इवाम्बुधिः ॥ १७ ॥

विचिन्त्य शौरिस्सहसा कदम्बं
तीरोत्थितं वृक्षमुदग्रकोटिम् ।
आरुह्य तस्मिन्सलिले पपात
तत्पुष्पगुच्छः किल पूर्णभृङ्गः ॥ १८ ॥

निपतति यदुनाथे क्षोभिताम्भस्सरस्तत्
क्षुभितगहनगर्भोद्गच्छदत्युग्रयादः ।
विविधशबलशाकापूर्णवह्निप्रतप्त-
क्वथितसलिलपूर्णस्थालिकावस्थमासीत् ॥ १९ ॥

क्रुद्धोऽथ कालीयफणी मुकुन्द-
मायान्तमाबध्य शरीरवल्या ।
फूत्कारनिस्सारितबुद्बुदाढ्या-
ज्जलादुदैत्क्ष्वेळ इवाम्बुराशेः ॥ २० ॥

आस्फोट्य विस्फुटपरिस्फुरितस्फटाग्रैः
कृष्णं कराळरदनैर्दशति स्म भोगी ।
सोऽप्युज्वलो रुधिरबिन्दुसमाचिताङ्गो
रम्येन्द्रगोपचितशाद्वलवद्रराज ॥ २१ ॥

कोपविघूर्णितभोगविभक्त-
प्रोच्चलदम्बुतरङ्गचिताङ्गम् ।
नन्दकिशोरमहो रुचिराभं
भोगवरेण दृढं स बबन्ध ॥ २२ ॥

भवबन्धविमोक्तापि नर्मणे भोगिभोगतः ।
सभारबन्धं बद्धोऽयं बालत्वमनुपालयन् ॥ २३ ॥

दृष्ट्वा द्राक्तदनुविचेष्टितं मुकुन्दं
सुप्तं तं पयसि निमीलितेक्षणाब्जम् ।
एवं ते रुरुदुरहो गतोऽसि शौरे
गोपेभ्यः कथय कथं निवेदयामः ॥ २४ ॥

ततो बाला रुदन्तस्ते व्रजं गत्वा विषाविले ।
ह्रदे कृष्णः पपातेति यशोदायै न्यवेदयन् ॥ २५ ॥

श्रुत्वा यशोदा तनयात्ययं द्रा-
क्त्यक्तान्यकार्याऽश्रुमुखीत्यरोदीत् ।
जाने विना राममसावरण्यं
गतो यदा मृत्युरनुप्रविष्टः ॥ २६ ॥

श्रुत्वैतत्प्रतिवेशिनी सरभसं तस्या विवेशालयं
किं रोदिष्यसि ते क वा प्रियसुतो ब्रूहीति पृच्छन्त्यमुम् ।
सर्वेऽप्येवमुपेत्य किन्विति जनास्सङ्घी बभूवुः क्षणा-
त्तेभ्यस्सर्वमसौ निगद्य निरगाद्यत्रावमग्नश्शिशुः ॥ २७ ॥

सीरपाणिमुखसर्वजनौघ-
श्शोकगद्गदगळो नु यशोदाम् ।
निर्जगाम चरितं व्रजसूनो-
श्चिन्तयन्विनिगदन्प्ररुदंश्च ॥ २८ ॥

ततस्सर्वे ह्रदं गत्वा क्लिन्नकुन्तलचन्द्रकम् ।
प्लवमानं विचेष्टं तं दृष्ट्वेत्थं रुरुदुश्शुचा ॥ २९ ॥

विषहते त्वयि नन्दकिशोर हा
विषहते कथमद्य जनोऽप्ययम् ।
व्रजति नो निखिले विषये स्पृहा
व्रजति नो यदि दीनजनान्भवान् ॥ ३० ॥

(अनुवर्तते)

प्रतिभाति । वाचस्पतिमिश्रास्तु बौद्धयुगादनन्तरवर्तिनः तस्मात्तेषा वचसि बौद्धदार्शनिकानां मतानि ग्रथितानि भवन्ति । तेन भाष्यकारस्य प्राचीनता नैव भज्यते । मिश्रमहोदयस्तु वार्त्तिकव्याख्यायां बौद्धमतान्युत्थाप्य निजव्याख्याकौशलं प्रकटीचकारेत्यत्र कानुपपत्तिश्चकास्ति ? 'क्षणिकवाद' 'नैरात्म्यवाद' प्रभृतयोऽतिप्राचीनेषु उपनिषद्भारतादिष्वपि उपलभ्यन्ते । 'दशावयववादः' बौद्धानां जैनानां वा यदि भवेत्तर्हि वात्स्यायनः 'नैय्यायिका' इति न निर्दिशेत् । नास्तिकादिनामैव गृह्णीयात् । तस्मात्तर्कवागीशमहोदयस्य मतमपि नातीवहृदयङ्गममिति प्रतिभाति ॥

न्यायशास्त्रप्रबन्धस्य समालोचनेनैवम्प्रतिभाति । न्यायसूत्रभाष्यकारः वात्स्यायनः, पक्षिलस्वामी, पक्षिलमुनिरिति नामभिः परिचित इति ज्ञायते ॥

न्यायभाष्यस्य * चरमे वात्स्यायननाम्न उल्लेखो दृश्यते ॥

उद्योतकरविरचितन्यायवार्तिकस्यान्तिमपद्येऽपि वात्स्यायननाम्न उल्लेखो † दृश्यते । एतेन भाष्यकारस्य मुख्यं प्रसिद्धं च नाम 'वात्स्यायने'ति सूच्यते ॥

न्यायवार्त्तिकटीकायां‡ः प्रारम्भे वाचस्पतिमिश्रा न्यायभाष्यकारं

---

* योऽक्षपादमृषिं न्यायःप्रत्यभाद्वदतां वरम् ।
तस्य वात्स्यायन इदं भाष्यजातमवर्तयत् ॥ न्या. भा.

† यदक्षपादप्रतिमो (प्रतिभो) भाष्यं वात्स्यायनो जगौ ।
अकारि महतस्तस्य भरद्वाजेन वार्त्तिकम् । न्या.वा.

‡ अथ भगवता, अक्षपादेन निःश्रेयसहेतौ शास्त्रे प्रणीते व्याख्याते च भगवता च पक्षिलस्वामिना किमपरमवशिष्यते यदर्थं वार्त्तिकारम्भः । न्या. वा. ता. टीका.

*'पक्षिलस्वामी' ति कीर्तयामासुः । विश्वविश्रुतकीर्तिर्माधवाचार्यस्सर्व-दर्शनसङ्ग्रहे अक्षपाददर्शने न्यायभाष्यकारं 'पक्षिलस्वामी' ति निर्दि-देश ॥

वरदराजः स्वरचित "तार्किकरक्षा'†भिधानप्रबन्धे "पक्षिल-मुनि" रिति भाष्यकारमाजुहाव । एतैः प्रमाणैर्वात्स्यायनः पक्षिल-स्वामीति एवं पक्षिलमुनिरिति नामभ्यां प्रसिद्ध इति ज्ञायते । एवञ्च वात्स्यायनः पक्षिलस्वामी पक्षिलमुनिरभिन्नाव्यक्तिः ॥

पक्षिलस्वामीति वा मुनिरिति वा अनुक्त्वाः केचन नैय्यायिकाः केवलं 'पक्षिल' इत्येवोचुः । एतेन 'पक्षिल' इत्येवं तदीयनाम, 'स्वामी' 'मुनि' रित्यादिकन्तु वात्स्यायनस्सन्यासीति उपनामैवेति ‡ ज्ञायते । अद्यत्वेऽपि श्रीधरस्वामीत्यादि नामधेयाः दृश्यन्ते ॥

तार्किकरक्षाटीकाकारो मल्लिनाथः§ प्रशस्तपाद-भाष्यटीकाकार-श्श्री‖धरश्च न्यायभाष्यकारं 'पक्षिल' नाम्नैव निरूपितवन्तौ ॥

सम्प्रति वात्स्यायनः पक्षिलो वा कस्मिन् काले धरामिमामल-ञ्चकारेति चिन्तनीयम् । एतद्देशीया अनेके पण्डिताः कौटिल्य एव न्यायभाष्यकार इति भणन्ति । तत्र युक्तयः—

---

* "पक्षिलस्वामिना च सेयमान्वीक्षकी विद्या प्रमाणादिभिः पदार्थविभज्य-माना" सर्वदर्शनसङ्ग्रहे, अक्षपादद.

† "अक्षचरण-पक्षिलमुनिप्रभृतयो वर्णयन्ति" तार्किकरक्षा ।

‡ "Svamin may imply his becoming an udasina, or it may have been merely an honorary title" Kusumanjali—Cowell, Preface—p. ix.

§ 'अक्षचरणपक्षिलौ सूत्रभाष्यकारौ' मल्लिनाथटीका ।

‖ यदिमौ परमास्तिकौ पक्षिलशबरस्वामिनौ नानुतिष्ठत इत्यसम्भावनमिदम्' न्यायकन्दली—श्रीधराचार्यः ।

I. हेमचन्द्रसूरि 'रभिधानचिन्तामणि' नामकप्रबन्धे वात्स्यायनस्य अष्टनामा*न्यभ्यधात् ॥

तने 'कौटिल्यार्थ–शास्त्र' प्रणेता चाणक्य एव न्यायसूत्रभाष्यकारो वात्स्यायन इति ज्ञायते, कौटिल्यचणकात्मजपक्षिलस्वामिविष्णुगुप्तेत्यादिनामभिः मौर्यचन्द्रगुप्तस्य सचिवो नन्दकुलान्तकः कुटिलमतिश्चाणक्य एवेति स्फुटं प्रतीतेः ॥

II. परन्तु कौटिल्यार्थशास्त्रस्य 'विद्या समुद्देश' प्रकरणे आन्वीक्षिकीप्रशंसायां चाणक्यो यत्पद्यमुदाहरत्तदेव किञ्चित्परिवर्तितं न्याय†भाष्ये दृश्यते। तेनैवं ज्ञातुं पार्यते यत्कौटिल्य एव न्यायभाष्ये अर्थशास्त्रोक्तपद्यस्य चतुर्थं चरणं परिवर्त्य उदाजहारेति। न्यायभाष्ये तु एतत्पद्यस्य चतुर्थचरणः 'विद्योद्देशे प्रकीर्तिते'ति। एतच्चतुर्थचरणद्वारा एवं ज्ञायते,—कौटिल्य एव न्यायभाष्ये 'अहं' विद्योद्देशे—मत्कृतार्थशास्त्रस्य विद्यासमुद्देशप्रकरण एतामान्वीक्षिकीमेवं प्रतिपादितवानित्युवाचेति ॥

III. किञ्च अर्थशास्त्रस्या‡न्ते कौटिल्यश्शास्त्रोद्धारं चकारेति वर्णितम्। तेनेत्थं ज्ञातुं पार्यते—कौटिल्य एव न्यायसूत्राण्युद्धृत्य, भाष्यं प्रणिनायेति ॥

---

* वात्स्यायनो मल्लनागः कौटिल्यश्चणकात्मजः।
द्रमिलः पक्षिलस्वामी विष्णुगुप्तोऽङ्गुलश्च सः।
अभिधानचिन्तामणि, मर्त्यकाण्डे, ५१८।

† 'सेयमान्वीक्षिकी प्रमाणादिभिर्विभजमाना—
प्रदीपस्सर्वविद्यानामुपायस्सर्वकर्मणाम्।
आश्रयस्सर्वधर्माणा विद्योद्देशे प्रकीर्तिता ॥' न्या. भा. १–१–१ सू.

‡ येन शस्त्रञ्च शास्त्रञ्च नन्दराजगता च भूः।
अमर्षेणोद्धृतान्याशु तेन शास्त्रमिदं कृतम् ॥ कौटिल्यार्थ शा. शेषे.

तन्मतसमालोचनम्.

अत्रेत्थमभिधीयते—

I. हेमचन्द्रश्लोकद्वारा कौटिल्य एव न्यायभाष्यकार इति निर्णेतुं न शक्यते। नाम्न ऐक्याद्व्यक्तेरैक्यं न सुसाधम्। न्यायभाष्यकारवत्कौटिल्यस्यापि वात्स्यायन इति पक्षिलस्वामीति च नामद्वयं सम्भवेत्। परन्तु तार्किकरक्षायां वरदराजस्य वचनेन मल्लिनाथीयतद्व्याख्यया च न्यायभाष्यकारवात्स्यायनस्य पक्षिल इति नामान्तरमस्तीत्यवसीयते। तस्मा 'त्स्वामी' ति तस्योपनामैवेति प्रतीयते। न्यायकन्दल्याः प्रारम्भे 'पक्षिल—शबरस्वामिना' विति श्रीधरोक्त्यापि प्रोक्त एवार्थः दृढीकृतो भवति। सत्येवं, वाचस्पतिमिश्रप्रमुखा स्वामीति उपनाम्नैव व्यवाजह्रुरिति ज्ञायते। यदि कौटिल्यस्य नामान्तरं 'पक्षिलस्वामी' ति, न्यायभाष्यकारस्य नामान्तरं पक्षिल इति च भवेत्, तर्हि एतन्नाम्ना न्यायभाष्यकारः कौटिल्य इति निर्णेतुं न शक्यते॥

II. 'प्रदीपः सर्वविद्यानां—' इत्यादिपद्यद्वारा न्यायभाष्यकार अर्थशास्त्रकारश्चैक एवेति निश्चेतुं न पार्यते। एकः प्रबन्धकारः केनचिदुद्देशेन ग्रन्थान्तरगतमपि पद्यं किञ्चित्परिवर्त्य उल्लिखेत्। किञ्च कौटिल्यो यदि न्यायभाष्यं विरचय्य पूर्वोक्तपद्यद्वारा अर्थशास्त्रे आन्वीक्षिक्याः कीर्तनमावश्यकमिति मनुते, तदैतत्पद्यस्य चतुर्थचरणे 'अर्थशास्त्रे प्रकीर्तिता' इत्येव कथयेत्। अर्थशास्त्रीयविद्यासमुद्देशप्रकरणं विद्योद्देशशब्दद्वारा अस्पष्टभावेन किमिति प्रकाशयेत्? यदि 'विद्योद्देश' इत्युक्त्यैव अर्थशास्त्रीयतत्प्रकरणं ज्ञायते, तर्हि कौटिल्यादन्योपि न्यायभाष्ये 'अर्थशास्त्रे एवं आन्वीक्षिक्याः प्रशंसा अस्ती' ति वक्तुं प्रभवेदेव। वस्तुतः भाष्यकारः प्रथमं 'सेयमान्वीक्षिकी' इत्यभिधाय,

निरूपितपद्यस्य चरमे चरणे 'विद्योद्देशे प्रकीर्तिता' इत्युक्त्या एवं ज्ञायते, यत् विद्योद्देशे—शास्त्रे त्रयीप्रभृतिचतुर्विधविद्यानां यत्र कीर्तनं, तत्रास्या आन्विक्षिक्या एवाभिधानं ; एषा आन्वीक्षिकीविद्यैव चतुर्विध-विद्यान्तर्गता चतुर्थी विद्या, इति । जयन्तभट्टोऽप्येवमेवाभिप्रैति । परन्तु तत्रोद्धृतपद्यस्य चतुर्थचरणे 'विद्योद्देशे परीक्षिते'ति पाठो दृश्यते । तद्दृष्ट्या च शास्त्रे चतुर्विधविद्यपरिगणनस्थले एषा आन्वीक्षिकी विद्या परीक्षिता—अवधीरिता अस्तीति । एषा न्यायावद्यैव चतुर्थी आन्वीक्षिकीति निश्चप्रचमिति तात्पर्यं ॥

किञ्च अर्थशास्त्रे साङ्ख्यस्यापि आन्वीक्षिक्यन्तर्गतता न्यरूपि । वात्स्यायनादयः तान्नाभिप्रयन्तीति तद्ग्रन्थसन्दोहैरवगम्यते । सत्येवं कौटिल्य एव कथं न्यायभाष्यकरो भवेत्?

किञ्च अर्थशास्त्रे आन्वीक्षकीति पाठो दृश्यते । स च समी-चीनश्चेत्तं न्यायभाष्यकाले किमर्थमुपेक्षतेत्यादिकं दूषणं दुर्वारं भवतीति ॥

III. अर्थशास्त्रस्य चरमे भागे विद्यमानशास्त्रशस्त्रनन्दराज्यो-द्धारवचनमात्रेण कौटिल्य एव न्यायभाष्यकार इति न सिध्यति । स हि नानाशास्त्रेभ्यो राजनीतिसमुच्चयं उद्दधार । तमेव शस्त्रनन्दराज्योद्धारेण साकमुदगिरत् । न पुनः न्यायसूत्रोद्धारमभिप्रेत्येति नायं निरवकाशो हेतुः । परन्त्वनेन पद्येन कौटिल्यः शास्त्रोद्धारादनन्तरं अर्थशास्त्रमरी-रचदित्येवावगम्यते ॥

किञ्च वात्स्यायनभाष्य—कौटिल्यार्थशास्त्रयोः समालोचने बौद्ध-युगेतिहाससमाकलने च प्रोक्तहेतवः कल्पनाप्रसूता एवेति ज्ञायते । यदि चाणक्य एव भाष्यकारस्तर्हि प्रसिद्धं चाणिक्यनाम परित्यज्य भाष्ये किमिति विभिन्नमभिधानमावहेत्? न्यायभाष्ये कुत्रापि भ्रमतोपि

चाणिक्यनाम न समापतितम् । तथा अर्थशास्त्रेपि वात्स्यायननामापि न श्रूयते । तस्मात्तदन्यो वात्स्यायनः । एवं कामसूत्रकारोऽपि न न्यायभाष्यकारः । कामसूत्रभाष्यकारो यशोधरः वात्स्यायनमल्लनागनामभ्यां सूत्रकारं स्तौति* । तन्नामसु पक्षिलस्वामिनाम न दृश्यते। न्यायसूत्रन्यायभाष्ययोश्शैल्यपि नैकविधा । किञ्च भाष्ये मङ्गलाचरणं न दृश्यते । कामसूत्रे तदृश्यते । तस्मात्कामसूत्रकारः न न्यायभाष्यप्रणेता इति ॥

एवं च न्यायभाष्ये वेदान्तप्रभृतिदर्शनानां विचारो वर्तते । तस्मात्कृष्णद्वैपायनाद्बहोः कालादनातरं बुद्धात्पूर्वमेव रचितं न्यायभाष्यम्। क्रिस्तपू. ७०० अब्दाः परं तन्निर्मितम् । क्रिस्तपू. २५०० अब्दादनन्तरं क्रि.पू. ७०० अब्दमध्ये एव न्यायभाष्यं निर्मम इत्येवाभिप्रैति नरेन्द्रचन्द्रः । ग्रन्थगौरवभिया नाधिकमभिधीयते । ततश्च योगशब्दः क्रि.पू. ७०० अब्दीय इति सिध्यति । तं समयमारभ्य योगशब्दः लाघवान्नैय्यायिकवैशेषिकबुबोधयिषया आरम्भवादरूप (परमाणुसयोग) यौगिकार्थमभिप्रेत्य प्रायोजि वात्स्यायनजैनबौद्धादिपण्डितैरिति सर्वमनवद्यम् ॥

परिशिष्टम्.

प्राचीनग्रीक्दर्शने योगवादः.

क्रिस्तपू. ६२५ अब्दमारभ्यैव ग्रीक्दर्शनस्य समुदयः। तत्रादिमो थेलिसनामा प्रथमं सलिलस्यैव मूलोपादानतामगादीत् । तदनु अनाक्सामिनिसनामा दार्शनिकः सलिलापेक्षयापि सूक्ष्मं गतिशीलं वायुं मूलोपादानं जगाद । तदनन्तरं जनोप्यानिसः इलियाटिक्शाखा-

---

* 'वात्स्यायन इति गोत्रनिमित्तासंज्ञा मल्लनाग इति सांस्कारिकी' ॥

प्रवर्तक ईश्वरमास्थाय तस्यैव जगत्कारणतां उररीचकार । पारमिनायिसभिधानः श्रीकुलोत्तंसः दार्शनिकेषु प्रसिद्धः । स तु जगत एवेश्वरत्वमङ्गीकृत्याद्वैतवादं प्रवर्तयांचक्रे—ईश्वरस्य परिवर्तनाभावात्तद्रूपजगतोऽपि तन्नास्तीति जगत्परिवर्तनं भ्रान्तिविलासितम् । जन्ममृत्यू न स्तः । वस्तु किमपि सीमानिर्दिष्टं न भवति । सर्वमपि जीवनसत्तारूपमिति तन्मतम्। ततश्च तदन्तेवासी जेनोनामा तर्कशास्त्रद्वाराविस्तारं (Extension) परिमाणं (Magnitude), गतिं (Motion), स्थानं च (Space) निराचकार । कस्यचिद्वस्तुनः परिमाणनिर्देशे हि तस्यैव बृहत्तमं क्षुद्रतममिति चाख्याद्वयं प्रदातव्यं । तद्वस्तु बृहत्तमं, कुतः, असङ्ख्यांशैर्विभाज्यत्वात् । क्षुद्रतमं, कुतः विस्तारहीनस्य अम्शस्य परिमाणमेव नास्तीति । गतिरपि धारणातिगा ; यद्विन्दुमादाय गतिरारभ्यते, तदारभ्य चरमबिन्दुपर्यन्तमपि कल्पिता रेखा बिन्दुसमष्टिरूपैव, नातिरिक्ता । बिन्दोः किल स्वतः परिमाणमेव नास्ति । सत्येयं तत्समष्टिरूपस्यापि तन्नास्तीति लोके परिमाणमेव दुर्लभम् । तदभावे गमनमभूदिति नास्ति । अत्र सद्योनिक्षिप्तेषुः निदर्शनं भवति । स शरः लक्ष्यं स्थानं एकं एकमिति बिन्दुसमष्टिमतीत्य गच्छति । बिन्दुरपि अतिसूक्ष्मबिन्दुसमष्टिरूप इति तस्य परिमाणाभावात् बिन्द्वतिक्रमणं तत्रैव स्थितिश्चैकमेव सञ्जातम् । तस्माच्छरस्य गमनं, निश्चलावस्थानामित्येकमेव । गतिस्तु दृष्टिभ्रमविषयीभूतैवेति तदभिप्रायः॥

तदनन्तरं ल्यूकीपास्शिष्यः आबूडेराभिजनः 'डिमाक्रिटास्' (470 B.C.) नामा आधुनातनजडवादिनां नेता बभूव । सः अनाकसामिनिस्, डैऔनिज्, अनाकस्मागौरास्प्रभृतीनां मतानि सम्यक् समालोचितवान् । अयमेव योगवादस्य (परमाणुसंयोग) प्रधानसेनानीः सृष्टेरुपकरणानि असङ्ख्याकानि, सूक्ष्मसूक्ष्मांशैर्विभक्तानि । तेषां सङ्कलनादेव सृष्टिः, तेषां वियोगादेव ध्वंसः । अणवः असङ्ख्याकाः, अवि-

भाज्याः, अथ च तेऽपि थागोरासोक्तगणितबिन्दुरूपा न भवन्ति। गणितबिन्दोः विस्तारो नास्ति। तत एव तदास्तित्वमपि दूरापास्तं। अणुनिचयस्य रासायनिकसम्बन्धतः साम्येऽपि परस्परं आकाशवैषम्यमस्त्येव। ते तु गतिशीलाः, परन्तु सा गतिः स्वाभाविकी। ते नियतिवशतः शक्तिसम्पन्नाः। गत्यङ्गीकारे च शून्यमभ्यङ्गीकरणीयमिति अवकाशस्यापि सिद्धिः। ततः कालस्येति प्रागुक्तवस्तुचतुष्टयमप्यावश्यकं भवति। एतच्छून्यमेव परवर्तिभिः प्लेटोप्रभृतिभिः आरिस्टाटिल्प्रभृतिभिश्च 'असदिति' 'सत्ताया अव्यक्तावस्थे'ति च गीयते। अयमेव डिमाक्रटिस् नैय्यायिकवैशेषिका इव योगवादमेव समास्थितः। ततः बहुपूर्वं भारते अयं योगवादः सार्वजनीनस्समासीत् ॥

अयं डिमाक्रटिस्प्रसूतो योगवादः ऐरोपीयदर्शनाभ्युदये नवजागरणे 'डेनीयेसेनार्ट्' (1606-1541 A.D.) लूबे अध्यापक 'इरास्यूस्पूटोनास्' (Erycius Putaenus 1637-1572 A.D.), सुप्रसिद्ध पिटरग्यसंडि (Peter-Gassendi 1646-1574 A.D.) प्रमुखैः कैश्चन दार्शनिकैरभिवृद्धिं गमितो विराजते। एते सर्वेऽपि आरिस्टाटिल्प्रवर्तितजडविज्ञाने अनास्थां स्थापयामासुः। सोऽयं योगवादः परमाणूनामपि अविभाज्या अंशाः सन्तीति अद्यत्वे विज्ञानद्वारा परिशोधितः। स च द्वैतवेदान्ते बहुकालात्पूर्वमेव श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यैः 'अविभागः पराणुता' (अनुव्याख्यानं) इति वदद्भिः सुव्यवस्थापितस्समुल्लसतीति शम् ॥

दोषानेव वितर्कयद्भिरखिलैः स्नेहाद् दृढं वारितो-
प्याबद्धाञ्जलये तवाहमिति सम्प्रापाय सद्यः प्रभुः।
यः शत्रोरपि सोदराय विपुलं लङ्काधिपत्यं ददौ
तस्मिन्नेव मनो ममास्तु करुणास्निग्धप्रसन्नेक्षणे ॥

श्रुतिप्रामाण्यविषयः.

अनुभवानुसारित्वादेव श्रुतेः प्रामाण्योपपत्तिः, नान्यथा । ननु स्वत एव प्रमाणं श्रुतिः । न, अभ्युपगमे च स्वतःप्रामाण्ये श्रुतिर्निर्दुष्टा श्रुतित्वादिति न्यायो भवितुमर्हति । तत्र च दृष्टान्ताभावात् । असाधारण्यव्यभिचारदोषप्रसङ्गः । सर्वज्ञेनेश्वरेणोक्तत्वात्प्रामाण्यमिति चेन्न । ईश्वरास्तित्वस्य श्रुतिप्रामाण्यापेक्षत्वात् ईश्वरास्तित्वश्रुतिप्रामाण्ययोः अन्योन्याश्रयदोषप्रसङ्गात् । अपौरुषेयत्वादिति चेन्न । अन्यत्रापौरुषेयानभ्युपगमात् हेतुसाध्ययोः अपौरुषेयत्वनिर्दुष्टत्वयोः साहचर्यदर्शनाभावात् व्याप्यत्वासिद्धिदोषप्रसङ्गात् ॥

कथं पुनरनुभवानुसारित्वमाम्नायस्य । उच्यते । प्रमाणप्रमेयादिव्यवहाराश्रयत्वात् प्रागेव प्रमाणप्रमेयव्यवहारात् सिद्धस्य आत्मनः प्रमाणमनपेक्ष्यैव सिद्धत्वम् तस्य च जाग्रत् स्वप्नसुषुप्त्यवस्थात्रयसाक्षित्वात् व्यभिचरतामवस्थात्रयाणां मिथ्यात्वं अव्यभिचरतः साक्षिणः सत्यत्वं च । अपि च मिथ्याभूतयोः स्वप्नजागरप्रपञ्चयोरधिष्ठानत्वेनात्मनस्तयोः प्रपञ्चयोर्जन्मस्थितिभङ्गकारणत्वं नाम ब्रह्मत्वम् । एवमहमवस्थात्रयसाक्षी जगतो जन्मस्थितिभङ्गकारणत्वं नाम ब्रह्मत्वम् । एवमहमवस्थात्रयसाक्षी जगतो जन्मस्थितिभङ्गकारणं ब्रह्मास्मीतिप्रतिपत्तिः सम्यक्ज्ञानं विद्या च । तदभावोऽविद्या । अविद्यैव दुःखस्य हेतुः । तस्या विद्याया बाध्यमानत्वात् समस्तदुःखोपमर्दनेन मोक्षो नाम आनन्दमयस्थितिप्राप्तिः विद्यया । एतज्ज्ञानस्य अनुभवावसानत्वात् प्रामाण्योपपत्तिः । अतश्च एतदर्थप्रतिपिपादयिषोः श्रुतेरपि प्रामाण्योपपत्तिः ॥

ननु अन्यदर्थप्रतिपादिका श्रुतिः, तर्हि विविधार्थप्रतिपिपादयिषोः श्रुतेरप्रामाण्यमेव प्रसज्येत । तत्र अर्थाभासनिराकरणसम्यगर्थनिर्धारणे किं प्रमाणम् । न तर्कः अप्रतिष्ठितत्वात्तस्य । किं तर्हि अनुभव एव । ननु अर्थान्तरस्यापि अनुभवावसानत्वम् । अत्रोच्यते । अनुभवान्तरं पूर्वोक्तानुभवाद्भिन्नं विरुद्धं वा । विरुद्धानुभवौ तु अनुपपन्नावेव । न हि अग्निः उष्णः शीतलश्च भवितुं शक्यते । भिन्नत्वे तु तत्त्वे विकल्पसम्भवः । न हि आत्मनः स्वतःसिद्धत्वं शक्यते केनचिन्निराकर्तुम्, यस्तु निराकर्ता तस्यैव आत्मत्वात् । अवस्थात्रयानुभवस्य सर्वजनीनत्वात् न तदनुभवजन्यनिर्धारणं शक्यते केनचिदपह्नोतुम् । एवं निर्धारितस्य तत्त्वस्य बाधकमनुभवान्तरमसम्भवमेव अपि च विकल्पासहिष्णुर्हि तत्वम् अनेकविधं भवितुं न शक्यते तस्मात् अनुभवान्तरं भ्रान्तिजन्यमेव सवितुर्गतिवत् । यद्यनुभवावसानत्वाभावमर्थान्तरस्य अतश्च श्रुतेरप्रामाण्यमेव प्रसज्येत । तस्मा यथोक्तानुभवानुसारित्वादेव श्रुतेः प्रामाण्यमिति ॥

चि. महादेवय्य.

श्रीकृष्णराजयशोवर्णनम्

दीर्घायुष्यमनामयं तनुबलं प्रज्ञाबलं धीबलं
सत्सन्तानफलं सुहृज्जनबलं भोगान् प्रियान् बान्धवान् ।
प्रख्यातिं गुरुदैवभक्तिविभवं सत्सङ्गतिं कांक्षित-
श्रीलाभं विजयं च कृष्णनृप ते दत्तां रमावल्लभः ॥ १ ॥

सा त्वां पातु सरस्वती भगवती सर्वाङ्गरक्ता कथं ?
शुक्लाभा ननु सा पुरा खलु तथा कृष्णेन्द्र साद्यारुणा ! ।
कस्मात् तेऽद्य धरानुरागकिरणैश्शोणीकृता साधुना
कृष्णेन्दो तदुदीरिता ननु मया सर्वाङ्गरक्तेति सा ॥ २ ॥

राजन् ! वर्णप्रपञ्चे स्पृशति सितरुचं त्वद्यशश्चन्द्रिकाभिः
चित्रो वर्णो रसज्ञामभजत विदुषां पिङ्गलो वत्सरोऽभूत् ।
किष्किन्धां प्राप नीलः रविरथमरुणः संश्रिता वाक्प्रपञ्चान्
अन्ये सङ्कीर्णवर्णाः सपदि कपिशताऽऽढ्योऽभवद्रामचन्द्रः ॥

कास्ते लक्ष्मण ! राघवः ? स्मृतिपथं नायाति वाऽक्ष्णोः कुतः ?
रामोऽहं किल ? भक्त ! विस्मृतिरियं का ? विस्मृतिः कस्य ते ?।
तत्किं पृच्छसि राघवं ? भवतु तत् त्वं दुग्धवर्णः कथं ?
मद्भक्तोत्तमकृष्णभूपतियशांस्यापृच्छ तत्कारणम् ॥ ४ ॥

कृष्णेन्दो ! तव निस्तुलाऽमितयशोराकासुधांशूदये
श्रीकृष्णो बलभद्रतां रघुपतिस्सौमित्रितां चापतुः ।
क्षीराब्ध्यादिषडर्णवा अपि ययुः क्षीराब्धितां निम्नगाः
सर्वा जाह्नवितां तथा तिथिगणो राकात्मतामप्यगात् ॥ ५ ॥

श्रीमन् कृष्णमहीन्द्र तावकयशः पुञ्जांशुपञ्चीकृत-
ब्रह्माण्डस्थसमस्तकोशनिचयप्रत्यूढकोशच्छटाः ।
प्रापुः काममलेखतां श्रुतधराः कोशानपेक्षं बुधा-
स्त्वाम्नायाध्ययनक्रमात्प्रवचनं छात्रेष्वहो तन्वते ॥ ६ ॥

स्पर्शग्राह्यलिपिस्थितिर्धवलिमामात्रेण वर्णस्थितिः
वाङ्मात्रेण सितेतरस्थितिरपां क्षीरात्मनावस्थितिः ।
दर्शादर्शविशेषविस्मृतिरपि क्षोण्यां प्ररूढाः प्रभो
कृष्णेन्दो तव विश्वविक्रमयशस्त्रैविक्रमप्रक्रमे ॥ ७ ॥

लेखाः प्रापुरलेखतां क्षितिधराः कैलासतामब्धयः
क्षीराम्भोनिधितां शकुन्तनिवहः कादम्बतां कुञ्जराः ।
जिष्णोर्वारणतां सितेतररुचस्सर्वास्सिताकारतां
कृष्णेन्दो किल तावकीनयशसस्त्रैविक्रमप्रक्रमे ॥ ८ ॥

कामी कोऽपि यशांसि ते न सहते श्रीकृष्णपृथ्वीपते !
को हेतुर्वद कोविद क्षितिपते हेतुः किलायं शृणु ।
स्वत्कीर्तीन्दुकरैरशेषभुवने शुक्लीकृते कुन्तलान्
कामी कोऽपि विलोक्य यौवतगतान्निन्दत्यलं ते यशः ॥ ९ ॥

अनुलोमविलोमपद्यम्.

ज्यां वाराहहरावाज्यां
तां ततां हि हितां ततास् ।
नोष्णेऽकृतान्तां कृष्णेनो
विभुरेककरे भुवि ॥ १० ॥

अन्वयक्रमः—वाराहहरौ, ततां, आज्यां, हितां, नोष्णेततां, अन्तां, ज्यां, विभुः, कृष्णेनः, भुवि, एककरे, अकृत, हि ॥

तात्पर्यार्थः---आदिवराहहरेः क्रोडाग्रे ततां, धनुर्धरात्वादासमन्ताज्जयानुषक्तां, अनुकूलस्वभावां, सौम्यस्वभावेषु विस्तृतां, अतिसुन्दरीं वसुधां, समर्थः कृष्णराजः, एकेन करेण, अनायासेन धृतवान् इति निर्गळिताभिप्रायः हीति प्रसिद्धौ ॥

पद्यान्तरगर्भितं आशीःपद्यम्.

श्रीमन् कृष्णधराधिराज कृतधीवाणीड्य भामण्डलाऽऽ-
निभ्रत्केतन भोः प्रधानविबुधोद्गीत स्वयंश्रीवृत!
वाणीवासपदेष्ट रत्नशिबिकाधार्य श्रयेः नाल्वडि-
श्रीकृष्णेन्द्र समेष्ट केवलरमाधीशाक्ष तास्ते श्रियः ॥ ११

गुप्तपद्यम्.

श्रीकृष्णराजवाणीभाण्डनिकेतप्रधानविबुधोऽयम् ।
श्रीवासदेशिकार्यः नाल्वडिकृष्णेन्द्रमेवमाशास्ते ॥ १२ ॥

राष्ट्रमङ्गलम्.

मोदन्तां सकलाः प्रजाः कृषिकला संवर्धतां लुप्यता-
मालस्यं भजतां वदान्यपदवीं भिक्षाशिनोऽप्यम्बुदाः ।
दत्तां वृष्टिमभीप्सितां विजयतां धर्मो गदः क्षीयतां
सर्वत्राऽऽयुरुपैधतां विजयतां श्रीनाल्वडीकृष्णराट् ॥ १३ ॥

ति. स. श्रीनिवासदेशिकाचार्यः,
श्रीमन्महाराजशारदाभाण्डागारप्रधानपण्डितः, मैसूरु.

वादभूमिः

अद्वैतविद्याचार्यैः श्रीमदप्पदीक्षितैः कुवलयानन्दाख्येऽलङ्कारग्रन्थे द्वितीयविनोक्त्यलङ्कारोदाहरणतया पद्यमिदमुपात्तम्—

'आविर्भूते शशिनि तमसा मुच्यमानेव रात्रिः
नैशस्यार्चिर्हुतभुज इव च्छिन्नभूयिष्ठधूमा ।
मोहेनान्तर्वरतनुरियं लक्ष्यते मुक्तकल्पा
गङ्गारोधः पतनकलुषा गृह्णतीव प्रसादम्' ॥ इति ॥

इदन्तु पद्यं प्रकृतोपयोगाय व्याख्यायते मया । काळिदासकृते विक्रमोर्वशीयनाटके प्रथमेऽङ्के पद्यमिदं विद्योतते ॥

तस्य चैतस्य प्रकरणमिदं—केशिनामानं दानवं विजित्य तदपहृतां साध्वसवशादपगतचेतनामूर्वशीं तस्यास्सख्या चित्रलेखया सह रथेन प्रत्याहरता राज्ञा पुरूरवसा क्रमादपगच्छन्मूर्छावस्थां तामवलोक्य चित्रलेखां प्रत्युच्यते 'आविर्भूत' इत्यादि ॥

एवमेव हि तत्र नाटके पद्यादस्मात्प्राक्तनी वाचः प्रक्रिया—

चित्रलेखा—'अम्महे कहं उस्ससिदमेत्त संभविद जीविदा अज्जवि एसा सण्णं णप्पाडिवज्जादि' । (सकरुणम्) 'हळा! उव्वसि! पज्जवत्थावेहि अत्ताणं अणच्चरावि अ पडिभासि'॥

राजा—(सहर्षं) 'चित्रलेखे! दिष्ट्या वर्धसे । प्रकृतिमापन्ना ते प्रियसखी, पश्य'॥

तथा च पद्यस्यास्य प्रकरणोचितोऽयमाशयः । बहुळपक्षक्षपातमसा प्रथमममिभूता, चन्द्रोदये सति यथा क्रमेण तेन मुच्यते ; यथा च रात्रौ

ज्वलतोज्वलनस्य ज्वाला धूमस्तोमेन मुच्यते, स्रोतःपातितकूला कलुषा च गङ्गा यथा कालुष्यात्क्रमान्मुच्यते, तथेयमूर्वशी मोहेन मूर्छया मुक्तकल्पा ईषन्नयूनमुक्ता न तु सम्यङ्मुक्ता । इति ॥

एवं स्थिते—कुवलयानन्दचन्द्रिकाकारेण पदवाक्यप्रमाणज्ञेन वैद्यनाथेन पद्यमिदमेवं व्याख्यातम् ॥

आविर्भूत इति मानवतीविषये नायकस्य परामर्शोऽयं—इयं वरतनुः अन्तः अन्तःकरणे मोहेन मानावेशेन मुक्तकल्पा ईषन्नयूनमुक्ता लक्ष्यते, केव? पूर्वं रोधसस्तटस्य पतनेन कलुषा अनन्तरं कालुष्यापगमात् प्रसादं नैर्मल्यं गृह्णती आश्रयन्ती गङ्गेव' इत्यादि—

अत्रेदं विचार्यते—कुवलयानन्दोदाहृतस्यास्य पद्यस्य 'मानवतीविषये नायकस्य परामर्शोऽयं' इति प्रकरणं विवृण्वता चन्द्रिकाकारेण स्वस्य विक्रमोर्वशीयनाटकप्रबंधानवलोकनं, स्वसंभावितप्रकारेण प्रकरणकल्पनं चेति दोषद्वयमिदं प्रकटीकृतं भवति ॥

तथाहि—अनेन व्याख्यात्रा विक्रमोर्वशीयं दृष्टं न वा, दृष्टं चेत् मानवतीविषये नायकस्य परामर्शोऽयं इति प्रकरणं न प्रदर्शयेतैव, अतएव न दृष्टमिति कल्पः सिद्धान्ततामवलम्बते ॥

किञ्च—मानवतीविषयकप्रकरणस्थमेतदेव पद्यमन्यत्र ग्रन्थे व्याख्यात्रा दृष्टं न वा, यदि दृष्टं तर्हि तद्ग्रंथनाम निर्दिष्टं भवेत् तदभावात्तदभावस्सिध्यति ततश्च परिशेषात्स्वोत्प्रेक्षापक्षमात्रमवशिष्यते ॥

तथा च—दृष्टस्य परित्यागः अदृष्टस्य कल्पनं चेति दूषणद्वयमापद्यते ॥

अपि च—मूर्छाप्रकरणानवबोधोऽयं व्याख्यातुरपरमपि दोषमुद्घाटयति ॥

तथा हि—'मोहेनान्तर्वरतनुः' इत्यत्र मोहेनेति पदस्य मानावेशेनेति या व्याख्या सा कथमुपपद्येत? मुहधातोः वैचित्त्यार्थकाऽङ्गावे घञि मोह इति पदं निष्पद्यते। वैचित्त्यं नाम विचित्तता, ज्ञानाभावः मूर्छेति यावत्। यां किल मूर्छां—'मूर्छा मरणायार्थसंपत्तिः' इति वेदान्तिनोऽप्याचक्षते ॥

मानशब्दस्तु 'मनु अवबोधने' इति धातोर्घञि निष्पद्यते। तदर्थस्तु चित्तौज्वल्यं। अमरसिंहोऽप्याह—'मानश्चित्तसमुन्नतिः' इति यं किल एवमालङ्कारिका लक्षयन्ति—'स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मान इत्यभिधीयते' इति ॥

तथा च—मोहेनेत्यस्य मानावेशेनेति व्यख्यानमनुचितमेव। मोहस्य चित्तवृत्त्यभावरूपत्वात् मानस्य उद्रिक्तचित्तवृत्तिरूपत्वाच्च। घटघटाभावयोरिव अत्यन्तविरुद्धत्वात्तयोः पर्यायत्वस्य सुतरामसंभवात्। इति ॥

पाठप्रवचनसमये भातं स्पष्टीकृतं तस्मात्।
दोषैकदृक्तया मां मा मन्यन्तां बुधास्सर्वे ॥ १ ॥

यद्यस्ति वाचि युक्तिर्मे मोदन्तां विबुधाः परम्।
यदि दोषः स्फुटीकुर्युः कुतूहल्यस्मि निर्भरः ॥ २ ॥

जग्गू वेङ्कटाचार्यः,
साहित्यालङ्कारः, साङ्ख्यवेदान्त-
विद्वान्, साङ्ख्यतीर्थः, आस्थानविद्वान्.

श्रीमन् कृष्णनृप श्रुतेक्षण दिशाधिष्ठातृमात्रोदित
ब्रह्मक्षत्रहित क्षमामव समामिन्द्रो यथा तां दिवम् ॥४३॥

निगूढपद्यम्.

विद्वत्कल्पतरो ! दक्ष ! भूसुरप्रेक्षण ! प्रभो !
श्रीकृष्णनृपते ! शाधि क्षमामिन्द्रो यथा दिवम् ॥४४॥

वर्णाधिरोहिणीपद्यम्. (३)

भू,दे,व,पा,द,ल,स,द,क्ष,त,मा,लि,का,ढ्य-
वर्णक्रमाऽऽहतियुतद्विपदक्रमेड्यः ।
भूदेवपादलसदक्षतमालिकाढ्यः
भूयादिहैव भुवि नाल्वडिकृष्णराजः ॥ ४५ ॥

मुक्ताऽमुक्तलिपिक्रमैः प्र,वि,ल,स,द्धी,वि,क्र,मा,र्थो,ल्ल,स-
च्चा,मा,ऽधी,श,प,दे,र्थ,दो,बुधनुतस्सर्वप्रजावत्सलः ।
विद्वद्भूसुरवेदलोकनयनस्सत्यैकसंजीवनः
भावज्ञश्च दुरूहभावरुचिरः श्रीकृष्णराड्वर्धताम्'' ॥ ४६ ॥

कीदृशस्तुर्यकृष्णेन्दुरिति प्रश्नोत्तराष्टकैः ।
गर्भितोऽत्रान्तिमः पादश्चा,मा,धी,श,प,दे,र्थ, दः ॥ ४७ ॥

राजन् ! वर्णप्रपञ्चे स्पृशति सितरुचं त्वद्यशश्चन्द्रिकाभिः
चित्रो वर्णो रसज्ञामभजत विदुषां पिङ्गलो वत्सरोऽभूत् ।
किष्किन्धां प्राप नीलः रविरथमरुणस्संश्रितो वाक्प्रपञ्चा-
न्नन्ये सङ्कीर्णवर्णस्सपदि कपिशताढ्योऽभवद्रामचन्द्रः ॥ ४८ ॥

काऽऽस्ते लक्ष्मण ! राघवः स्मृतिपथं नायाति वाऽक्ष्णोः कुतः ?
रामोऽहं किल भक्त ! विस्मृतिरियं का ? विस्मृतिः कस्य ते ?
तत्किं पृच्छसि राघवं ? कथमसि त्वं दुग्धवर्णः प्रभो !
मद्भक्ताग्रणि कृष्णभूपतियशांस्यापृच्छ तत्कारणम् ॥ ४९ ॥

नृपनामगर्भितं पद्यम्.

नागादौ दिव्यबिल्वप्रवणहृदि सदा किञ्च नाडीज्ञमध्ये
सिंहश्रीपीठमध्ये सुकृतिहृदि लसत्कृष्णसन्तानमध्ये ।
भूदेवानां पुरस्तान्नृपशिरसि मनश्शीर्षभागे निजांशै-
स्सर्वांशैश्चाधिकं यो लसति सजयतात्कोऽपि राजाधिराजः ॥ ५० ॥

(नाल्वडीश्रीकृष्णभूपइति नामगर्भितम्).

अन्तर्लापिपद्यानि (५).

को धर्मिष्ठो नृशंसे ? परहितनिरतान् कान् भवान् वेत्ति ? विद्वन् !
किं पीयूषं नराणां ? विलसति यशसा कः ? प्रियः को यदूनाम् ?
स्वर्णं कस्संविधत्ते ? परकरणलिपिः का ? रमावल्लभः कः ?
श्रीकृष्णक्षोणिपालो लसति भुवि कथं ? **यादवाख्यानसूतः** ॥५१॥

प्रश्नोत्तराणि—(१) यातः (२) दतः (३) वातः (४) ख्यातः (५) नतः (६) सूतः (७) त् (८) अः (९) **यादवाख्यानसूतः**॥

के वारस्याष्टमांशाः ? मुनिजनविभवाः के ? ग्रहाः के नमस्याः ?
सृष्ट्या का लोलभावाः ? जगति बहुमताः के तनूजा जनन्याः ?
के कृष्णेन्द्रप्रियाः ? का नृपतिबहुमताः ? के प्रशस्याः ? कथं स्युः ?
दीपाः के ? गन्धभाजः ? नृपगणधुरि के ? **यादवाभान्तिभौमाः**॥

प्रश्नोत्तराणि—(१) यामाः (२) दमाः (३) वामाः (४) भामाः (५) अन्तिमाः (६) भौमाः (७) माः (८) यादवाः (९) भान्ति (१०) भौमाः (११) **यादवाभान्ति भौमाः** ॥

कृष्णः केन युतः? पितॄन् यजति कः? कः खिद्यति स्वामिनि?
प्राप्यःकः? नुदतीह कश्शकटिकां? कृष्णप्रभुः कीदृशः?
को रक्ष्योऽवति कः प्रभुं? क्षितिधराः केनाऽर्दिताः? मातलिः
कः? कस्मान्नजयी? गुरुः कथमभूत्? **सुत्रामसूनुश्रितः** ॥ ५३ ॥

प्रश्नोत्तराणि—(१) **सुत्रामसूनुश्रितः** (२) सुतः (३) त्रातः (४) मतः (५) सूतः (६) नुतः (७) श्रितः (८) सुत्रातः (९) सुत्रामतः (१०) सुत्रामसूतः (११) सुत्रामसूनुतः (१२) सुत्रामश्रितः ॥

को धीबलः? भजति कस्सुखमीड्यते कः?
शूरेऽस्ति किं? दिवि च कः? किमुपास्यवस्तु?
कः पूज्यते? किमुगळेऽस्त्यरणौ च? नव्यः
कः? कृष्णराज! **नवनीतसुधोपहारः** ॥ ५४ ॥

प्रश्नोत्तराणि—(१) नरः (२) वरः (३) नीरः (४) तरः (५) सुरः (६) धोरः (७) परः (८) हारः (९) रः (१०) नवनीतसुधोपहारः ॥

कीदृशस्तुर्यकृष्णेन्दुरितिप्रश्नोत्तराष्टकैः ।
गर्भितोऽत्रान्तिमः पादः **चामाधीशपदेर्थदः** ॥ ५५ ॥

"**कीदृशस्तुकृष्णेन्दुः**" इति प्रश्नोत्तराणि—(१) दः (२) अर्थदः (३) देर्थदः (४) पदेर्थदः (५) ईशपदेर्थदः

(६) धीशपदेऽर्थदः (७) माधीशपदेऽर्थदः (८) **चामाधीशपदेऽर्थदः**, **इत्यष्टौ** ॥

द्व्यर्थपद्यम्.

रसज्ञानां तुष्टिं प्रथयितुमुपात्तात्मजनुषा-
मदृष्टस्वार्थानां शुभविमलरोचींषि किरताम् ।
द्विजैस्साकं योगं रहसि भजतां कृष्णनृपते
द्विजेन्द्राणां तेजः विपुलमभयं **नः** कलयताम् ॥ ५६ ॥

'**नः** कृष्णनृप! ते,' इति नृपदन्ततेज पक्षे, 'कृष्णनृपते! नः **द्विजेन्द्राणां**' इति ब्रह्मतेजः पक्षे च अन्वयपदव्यत्ययः ॥

राजन्! पालन**कर्मधारय** कुरु **द्वन्द्वं** द्विगुश्रीकरं
भक्त्या **तत्पुरुषं** भजाऽऽचर सदा पात्रे **व्ययीभाव**ताम् ।
भूमिं सस्यवतीं विशालय भवद्राष्ट्रे **बहुव्रीहये**
श्रीकृष्णेन्द्र! **समासभाषितमिदं** सर्वज्ञ! चित्ते कुरु ॥५७॥

कृष्णेन्द्र नृप**कर्म धार**यति नः पृथ्वी **बहुव्रीहि**दा
जाता **तत्पुरुषे** रति**र्द्विगु**णिता **द्वन्द्वं** विना विस्तृता ।
भाषासन्ततिमूलमातृवचसां जाताऽ**व्ययीभाव**ता
सत्यश्रीर्विततता **समासवचनान्येतानि** तस्मिन् बुधाः ॥५८

अन्यापदेशपद्यानि (३)

शमीपर्णं प्राहुर्विपुलदलमेवागमगिरः
शशंसुस्तद्विप्राः क्रमुककदलाद्याः प्रजहसुः ।
शमीवर्णैः स्यूतैः ग्रथितमशनं पांसुपतितं
मुहुर्मोचापर्णं शरणमयते कृष्णनृपते ॥ ५९ ॥

बृहत्पर्णानस्मान् भुवनविदितान् नैवकलयन्
बृहत्पर्णी वेदः कथमिति शमीं व्याहरदिति ।
स्मयाविष्टैर्मोचाक्रमुकतरुपर्णैर्निजकराः
प्रदष्टा वेदेष्टं कथमिव विजानीम नृपते ॥ ६० ॥

पादूमुण्डी[1] प्ररूढैरमितशितमुखैः कण्टकैरक्ष्यगम्यैः
पर्णान्यूत्वा शमीनां कलयतु पथिकास्तेषु पाथेयबन्धम् ।
तावन्मात्रेण तालक्रमुककदळिकापर्णवैपुल्यभाजः
किं वा शम्याश्छदास्ते न हि निगमगिरा नार्थसृष्टिर्भवित्री ॥

गोमूत्रिकाबन्धः.

यादवान्वयदुग्धोदसोम ! वैष्णवभोदय ।
सदयान्वक्ष ! दुर्वादभीम ! कृष्णप्रभो जय ॥ ६२ ॥

मातृकाक्षरगुप्तिः.

भज खानि पराञ्चयङ्ग ! श्रीधीपीठाऽऽस्थ ? वाञ्महीम् ।
झषछत्रबलोढेळ्य ! कृष्णेन्दो घटयेः फलैः ॥ ६३ ॥

एकाक्षरपद्यम्.

(१) नोनेन (२) नानाऽनूनान्नाऽऽनन (३) नानाननानन ।
(४) नानेनाऽऽनन (५) नानोना,ऽननाऽन्नानन नोन—नुः ॥

तात्पर्यार्थः—१. (अर्थिषु) निषेधवचनरहितप्रभो ! २. नानाश्रेष्ठ भोग्यवस्तु वृद्धिद्वारभूत ! ३. नानानने=सहस्रशीर्षविष्णौ, आनन= अभिमुख ! ४. नुः=मनुष्यस्य. अन्नानन=अन्न विश्राणननिबद्धदृष्टे ? कृष्णप्रभो ! नः—अन अन=अस्मान् रक्षरक्ष । द्विरुक्तिरर्थनातिशये ॥

---

[1] पादूमुण्डी—सूक्ष्मतमकण्टकैर्युतो मुण्डीविशेषः.

अभिनवशतपथबन्धः.

उद्धार्यपद्यम्—

सदाऽन्यनन्ददायाम-
चामाङ्गरस! भूसर!
जयाय कृष्णभूत्रेन!
नृलोकभर नाकप! ॥ ६७ ॥

उद्धृतपद्यम्—

समदायाऽन्यदानन्द-
चारमासङ्गभूरस!
जनयात्रेयभूकृष्ण!
नृपलोककनाऽभर! ॥ ६८ ॥

उक्तचित्रविशेषग्राहकपद्यम्.

व्यायामैः कृतकृत्यतामुपगता सन्ध्यानटप्रक्रमं
सानन्दं गमिता क्रमात्कृतिरियं भूषायुधाद्याकृतीः ।
अङ्गीकृत्य नवापि, कृष्णनृप ते भेरुण्डभूताऽधुना
प्रस्थाय भ्रमणाय तिष्ठति भुवां राजन् पुरस्ते दृशोः ॥ ६९

अभिनवशतपथबन्धः (मध्यमङ्गलम्).

उद्धार्यपद्यम्—

श्रीवासदेवे दासेष्टे
भूवासदिवि हेमपे
सदरस्थानसायामे
श्रीदीपविशदे प्रदे ॥ ७० ॥

उद्धृतपद्यम्—श्रीष्टे वासे सदा देवे
भूपे वामसहे दिवि
समे दयारसस्थान-
श्रीदे दीप्रपदे विश ॥ ७१ ॥

उक्तचित्रविशेषग्राहकपद्यम्.

व्यायामैः कृतकृत्यतामुपगता सन्ध्यानटप्रक्रमं
सानन्दं गमिता क्रमात्कृतिरियं भूषायुधाद्याकृतीः ।
अङ्गीकृत्य रमापतिं रमयितुं तार्क्ष्यात्मना प्रस्थिता
शेषाद्रिं तदधीशपादनयनं चाऽऽश्लिष्य धन्या बभौ ॥ ७२ ॥

अनुलोमविलोमपदपद्यम् (मध्यमङ्गलम्).

नन्दनन्दन! कान्ता का? मासमा कापि गोपिका ।
रमाकुमार माता मा काऽपिका? ममता मम ॥ ७३ ॥

नन्दनन्दन!
कान्ता का?
मासमा
काऽपि गोपिका ॥
रमाकुमार-
माता मा
काऽपि का
ममता मम ॥

वलयबन्धः

हेमाधीशावासामासा श्रीदाधीशज्यासास्तांते ।
त्वन्नोज्ञः कौ श्रीभूद ज्ञेन्त्वन्नोज्ञः कौ भीधीदाज्ञे ॥ ७४ ॥

अनुलोमविलोमपद्यम्

ज्यां वाराहरावाज्यां
    तां ततां हि हितां तताम् ।
नोष्णे कृतां तां कृष्णेनो
    विभुरेककरे भुवि ॥ ७५ ॥

भाषाद्वयात्मकं पद्यम्

स्वामिकृष्णप्रभुगळे चिन्नदीहारबन्दिते ।
निजश्रीसन्दिते स्वामी देवते परदेव ते ॥ ७६ ॥

धर्मात्मने विहितवादसुखात्मने ते
    पुण्यात्मने निरुपमाखिलभूपराय ।
सत्यात्मने जनयशोभिमतात्मनेऽस्तु
    कृष्णेन्दुरूप, शिबिराय दिशेशभाग्यम् ॥ ७७ ॥

ಸ್ವಾಮಿಕೃಷ್ಣಪ್ರಭುಗಳೆ ಚಿನ್ನದೀಹಾರಬನ್ದಿತೇ ।
ನಿಜಶ್ರೀಸನ್ದಿತೆ ಸ್ವಾಮೀ! ದೆವತೇ ಪರದೇವ ತೇ ॥
ಧರ್ಮಾತ್ಮನೇ ವಿಹಿತವಾದಸುಖಾತ್ಮನೇ ತೇ
    ಪುಣ್ಯಾತ್ಮನೇ ನಿರುಪಮಾಖಿಲಭೂಪರಾಯ ।
ಸತ್ಯಾತ್ಯನೇ ಜನಯಶೋಭಿಮತಾತ್ಮನೇ ಸ್ತು
    ಕೃಷ್ಣೇನ್ದುರೂಪ, ಶಿಬಿರಾಯ ದಿಶೇಶಭಾಗ್ಯಮ್ ॥

श्लिष्टपद्यम्

जयत्यहीनबलभाक् समहीनपदद्वयः ।
श्रीचामराऽजपुत्रार्थः कृष्णेन्दुर्भातिकृष्णवत् ॥ ७८ ॥

(अनुवर्तते)

यदुनन्दनकृष्णभूपचित्ता-
ऽऽननपाण्यब्जमरन्दपूरदिग्ध !
नवनीतसुधोपहार ! कस्ते
सदृशोवाऽभ्यधिको नृपोपहारः ॥ ७९ ॥

नवनीतसुधोपहार ! तुर्यं
यदुकृष्णप्रभुमीहसे स्वयं यत ।
उचितं तदवैमि यत्स भूपो
मधुरेशो मधुरोऽधिकं भवत्त ॥ ८० ॥

नवनीतसुधोपहारमेनं
विबुधप्रीणनमार्यभौमपेयम् ।
नवनीतसुधोपहारहृद्यं
नृपते ! मानवनीतमर्पये ते ॥ ८१ ॥

कविनामगुप्तः

सत्यागारपदाञ्चितं नृपवरं त्वां कृष्णपृथ्वीपते !
नित्यं **श्री**लसितं **निगूढ**हृदयं **वासं**गतं स्वाह्वये ।
देशीड्यं भृत**का**श्रयं **च** लसितं लब्धाऽऽर्ययोगं गिरा
शंसन् कोऽपि कविर्बभौ तव समस्त्वत्संश्रयस्तादृशः ॥८२ ।

" सत्यागारं श्रीनिवासदेशिकाचार्य " इति कविनामगुप्तम्

पद्यान्तरगर्भितं पद्यम् .

श्रीमन् ! **कृष्णधराधिराज** ! **कृ**तधी**वाणीड्य** ! **भामण्ड**ला-
निभत्केतन ! भोः ! **प्रधानविबुधोद्गी**त ! स्वयं **श्रीवृ**त ! ।
वाणीवा**सपदेष्ट** ! रत्नशि**बिकाधा**र्य ! श्रयेः **नाल्वाडि**
श्रीकृष्णेन्द्र ! **समेष्ट** ! **केवलरमाधीशाक्ष** ! **तास्ते** श्रियः ॥

गर्भितं पद्यम्.

श्रीकृष्णराजवाणीभाण्डनिकेतप्रधानविबुधोऽयम् ।
श्रीवासदेशिकार्यः नाल्वडिकृष्णेन्द्रमेवमाशास्ते ॥ ८४ ॥

नामगुप्तिचमत्कारः.

नाळीकं बिल्वपत्रं सपदि समभवन् सोऽपि गाण्डीवधन्वा
कृष्णाऽनुष्णाक्रियाभूः पवनतनुभवः पद्मनाभस्य हृद्याः ।
यन्नाम्नामंशसंगादिति सकलबुधैश्शङ्कनीयात्मचर्यः
राजर्षिः पुण्यकीर्तिर्जगति विजयते नाल्वडीकृष्णभूपः ॥ ८५

(२) बहिर्लापिपद्यम्.

को वेदान् ब्रह्मणेऽदात्? किमभवदुदधिः कोलवेषस्यविष्णोः?
को वा वैद्यः? सुखानां जनिपदमपि किं? विष्णुपूजारताः के?
जामाता कस्य विष्णुः? जगति बहुमताः के? स राजाधिराजः
प्रोक्तप्रश्नोत्तरान्तर्लिपिगणविषयो वर्धतां कोऽपि भूपः ॥ ८६

प्रश्नोत्तराणि—(१) धीनाथः (२) पल्वलं (३) नाडीज्ञः (४) सुकृतं (५) वैष्णवाः (६) वाराशेः (७) सुजनः.

को दैत्यारिः? प्रियद्रुः क इह पशुपतेः? कः पृथासूनुचापः?
को गीताशास्त्रवक्ता? क इह रतिपतेर्मातुलः? भूप्रियःकः? ।
को मित्रं नन्दसूनोः? यदुकुलतिलको दिक्षुविख्यातनामा
प्रोक्तप्रश्नान्तराळे लसितानिजालिपिः वर्धतां कोऽपि भूपः ॥८७

प्रश्नोत्तराणि—(१) श्रीनाथः (२) बिल्वद्रुः (३) गांडीवः (४) श्रीकृष्णः (५) अनुष्णरश्मिः (६) वराहः (७) विजयः.

पद्यान्तरगर्भितं पद्यम्.

सत्याब्यो निलयस्सतां यदुसमः श्रीधीनिवासः प्रजा-
भाग्यं देशिककार्यविन्नृपवराश्चितोक्षिता सत्यभूः ।
जीयाच्चामनृपालकप्रियसुतः कृष्णेन्दुरिन्द्रेऽर्पिता
तस्मिन्नः प्रथिता चिरं कृतिरियं चोर्व्यां शुभा वर्धताम् ॥ ८८ ॥

गर्भितं पद्यम्.

सत्यालयश्रीनिवासदेशिकार्यविपश्चिता ।
सत्यपालककृष्णेन्द्रेऽर्पिता कृतिरियं शुभा ॥ ८९

एतद्ग्रन्थजन्मवत्सरप्रशंसा (त्र्यर्थकं पद्यम्.)

बलोज्ज्वलो युवाब्दोऽयं गोवर्धनकरो, गवाम् ।
धत्ते दत्ते च कल्याणं कृष्णवत्कृष्णराजवत् ॥ ९०

एतद्ग्रन्थरचनाकालः.

दिङ्नाग, भूत, वसु, चन्द्र, मिते, शकाब्दे
शाल्यूढवाहगणिते भविके युवाब्दे ।
जेष्ठेऽर्जुने हरिदिनेऽवततार एषः
श्रीकृष्णराजनवनीतसुधोपहारः ॥ ९१

ग्रन्थप्रशस्तिः.

लक्षं प्रत्यक्षरं च प्रतिपदमुपयन्नः प्रबन्धः किलाऽयं
लक्षं प्रत्यक्षरं च प्रतिपदमुपयन् विश्रुतेभ्यः कविभ्यः ।
लक्षं प्रत्यक्षरं च प्रतिपदमुपयन्नाल्वडीकृष्णभूपात् ।
लक्षं भूयोपि लब्धुं रसिकबुधगणाद्विश्वलक्षं जगाहे ॥ ९२

एतद्ग्रन्थानुबन्ध पद्यानि (५).

क्रीडाकाले न पाठः, न पठनसमये क्रीडनं, तत्सुधीभि·
निर्दिष्टः कालभेदः तदुभयविषये विश्वविद्यालयेषु ।
तौ क्रीडापाठकालौ घटयति हि समं चित्रकाव्यस्य पाठः
चित्रं काव्यं तदेतद्रचितमभिनवं त्वत्परं कृष्णभूप ! ॥ ९३

पारंपर्याच साक्षाद्विषयमुखफलं प्रेक्षकेष्टं चतुष्कं
सङ्गीभूयाऽत्र काव्ये लसति तव तरां तुर्यकृष्णाक्षितीन्दो ! ।
क्षुब्धे चित्ते प्रसन्ने नृपवर ! भवतश्चित्रकाव्यामृतांशा-
ऽऽस्वादात्को वाऽनुबन्धो विगळति सुधियां तं न जाने नृपाऽहम् ॥

चित्रोक्तिर्विषयः फलं सहृदयाह्लादः कृतावत्र नः
सम्बन्धस्तु तुरीयकृष्णधरणीभर्तुर्गुणाऽऽम्रेडनम् ।
लीलापाठसहानुभूतिरुचयः प्रेक्षाधरास्ताद्विधाः
छात्राः शास्त्रपथे प्रतप्तमनसश्चाऽत्राऽधिकारं गताः ॥ ९५

राष्ट्राशीर्वचनम्.

बहुव्रीहिं धत्तामवनिरवनीन्द्राः द्विगुहिते
प्रवर्तन्तां द्वन्द्वे रतिरपि पदं नैव लभताम् ।
विवर्धन्तां तत्तत्पुरुषसुगुणाश्शोभनगणाऽ-
व्ययीभावं धत्तां महितचरितः कृष्णनृपतिः ॥ ९६

मोदन्तां सकलाः प्रजाः कृषिकला संवर्धतां लुप्यता
मालस्यं, भजतां वदान्यपदवीं भिक्षाशिनोप्यम्बुदाः ।
दत्तां वृष्टिमभीप्सितां विजयतां धर्मः गदः क्षीयतां
सर्वत्राऽऽयुरुपैधतां विजयतां श्रीनाल्वडीकृष्णराट ॥ ९७

दीर्घायुष्यमनामयं तनुबलं प्रज्ञाबलं श्रीबलं
सत्सन्तानबलं सुहृज्जनबलं भोगान् प्रियान् बान्धवान् ।
प्रख्यातिं गुरुदैवभक्तिमनिशं सत्सङ्गतिं काङ्क्षित-
श्रीलाभं विजयं च कृष्णनृप, ते दत्तां स सम्पत्सुतः ॥ तथास्तु !!!

श्रीमन् तुर्यश्रीकृष्णसार्वभौमो विजयताम् ॥

इति श्रीमन्महीशूरपुराधीशशारदाभाण्डागारीयप्रधानविबुधस्य श्रीशैलसन्तति-
समुद्भवस्य सत्यागारीय श्रीनिवासदेशिकाचार्यस्य कृतिषु
नवनवनीतः श्रीकृष्णराजनवनीत-
सुधोपहारः सम्पूर्णः.

भूमिका.

अयञ्च औद्गात्रपदार्थप्रकाशनरूपः पद्यात्मको ग्रन्थः मया उपलब्धः, किंतु असम्पूर्णः अशुद्धप्रायः विशकलितश्च कियतामेव विषयाणां प्रकाशकश्च। एतत्प्रकाशनं च औद्गात्रविषयजिज्ञासूनां महते उपकाराय कल्पत इति मत्वा अशुद्धानां शोधनेन आकाँक्षितानामंशानां पद्यरचनेन संवादप्रमाणोपन्यासेन उपन्यस्तानां आकरप्रदर्शनेन च प्रकाशपथं नीतः । भाष्योक्तानां विषयाणां प्रकाशकत्वात् "प्रकाशिका" इत्यपि नाम कृतम् । अत्र निर्दिष्टानां विषयाणां विमर्शस्तु विस्तृतभूमिकायां भविष्यति ॥

"स्वादुपुष्परसास्वादे कः प्रेरयति षट्पदम्" इति न्यायैकलक्षीभूतानां सहृदयानां विशेषतः किं वक्तव्यम्? सर्वथा मदीयामिमां प्रवृत्तिं सफलयन्तु तत्रभवन्तः सहृदया इति शिवम् ॥

सहृदयवशंवदः,

रा. नारायणस्वामिदीक्षितः.

॥ ओं नमः सामवेदाय ॥

श्रौतप्रकाशिका

— —◆— —

मङ्गलाचरणम्.

फुल्लपङ्कजदलायतेक्षणं वासवाद्यखिलदेवपूजितम् ।
अन्तरायतिमिरप्रभाकरं **हस्तिराजमुख**माश्रयेऽनिशम् ॥

गुरुनमस्कारः.

ऐक्याप्त्युपायमनिशं श्रुतिसीमसारं
सौख्येन शिष्यततये समुपादिशन्तः ।
तुर्याश्रमे विदधते सफलं जनिं ये
श्रीवालुकेश्वरगुरून् प्रणमाम्यहं तान् ॥ १

ये साम्ना सुगजाननं कृतशिरःकम्पं व्यतन्वांश्चिरं
सामाध्यापनतश्च सामगगणे गण्यं व्यधुर्यं स्वयम् ।
तान्नित्यं कलयन्ननर्घ्यसुगुणान् वेदस्वरूपात्मनः
सोऽहं नौमि च सामगान् गुरुवरान् **श्रीरामनाथाभिधान्** ॥

ग्रन्थारम्भः.

अथशब्दार्थः सामान्यत उक्तानां परिभाषादीनां सर्व-क्रत्वर्थत्वं च ॥

[1] अथेति मङ्गळार्थस्स्यात्स[2]र्वक्रत्वर्थ एव च ।
सुब्रह्मण्यायजुःप्रायश्चित्ताम्नायस्तथैव च ॥ ३

याज्ययाजकलक्षणम्.

[3] द्व्यस्तोऽषण्ड एवं स्यान्नाभेरूर्ध्वमधस्तथा ।
समो वा [4]याज्य एव स्यादार्षेयादित्रयान्वितः ॥ ४

सामान्यत उद्गातृपरिभाषा.

[5] एकवचनेनोक्ते तत्रोद्गाता प्रतीयते ।
[6] अनादिष्टमन्त्रा येप्यायोद्गासदनादयः ॥ ५

सुब्रह्मण्यागानप्रकारः.

[7] प्राङ्मुखत्वमनादेशे सुब्रह्मण्यास्तथैव च ।
[8] आतिथ्यान्ते तु (न) संप्रैषन्त्र्यहेऽतीत एव च ॥ ६
[9] एतावदहेत्युक्तिः सुत्याप्राक्कालमुक्तवान् ।
सुत्यामिति पृथग्देशात् श्वस्सुत्येति च दर्शनात् ॥ ७
[10] ब्रह्मा दक्षिणतस्तिष्ठेदाह्वाने सर्वदा तथा ।

कर्मसँयुक्तद्रव्याणि तत्तत्कर्मकर्तुरेव.

[11] दक्षिणावत्सु क्रतुषु शकटं राजवाहनम् ॥ ८
अनोयुक्तं प्रदद्याच्च कर्मसंयोगहेतुतः ।
कर्मसँयुक्तवस्त्राणां प्रस्तोतुश्च कुशान्वितम् ॥ ९
औदुम्बर्यर्थमुद्गातुः प्रतिहर्तुर्दशान्वितम् ।
पल्लवावृतं च प्रस्तोतुः वचनादिति निर्णयः ॥ १०

---

[1] द्रा श्रौ सू १–१–१. [2] द्रा श्रौ १–१–१. [3] द्रा १–१–७. [4] द्रा १–१–८. [5] द्रा–१-१-४. [6] द्रा–१-१-५. [7] द्रा–१-२-२२. [8] द्रा–१-२-२४. [9] द्रा–१-३-४—५. [10] द्रा–१२-१-१. [11] द्रा-१-३-१.

नामसुब्रह्मण्याह्वानम्.

[1] द्विपिता वा द्विमाता वा नामग्राहं द्वयोर्द्वयोः ।
एवं पितामहादेश्च स्त्रीपुंसोर्ज्येष्ठतस्तथा ॥ ११
पौत्रात्पुत्रोऽनुजः स्याच्चेत्पुत्रवर्गं समाप्य च ।
पौत्रस्य ग्रहणं पश्चात्प्रपौत्रस्यैवमेव च ॥ १२
प्रत्ताया नाम गृह्णीयान्न मृतस्य तथैव च ।
न च षण्डस्य गृह्णीयात्पतितस्य न चेष्यते ॥ १३
न सन्यासिन एव स्यान्न शाक्यादेस्तथैव च ।
[2] अमुष्य शब्दे स्त्रीपुंसोस्साधारण्येन चोच्यते ॥ १४

सुब्रह्मण्यास्वरनिर्णयः.

[3] उच्चान्तं यज्ञशर्मेति क्रियां यजत इत्यपि ।
आद्युदात्तवतीं ब्रूयात्सैव सर्वत्र योज्यते ॥ १५
उपेन्द्रादिकषष्ठ्यन्ताश्चान्तोदात्ताः प्रकीर्तिताः ।
पुत्रादिप्रथमान्तानां द्वितीयाक्षरमुच्चकम् ॥ १६
पितृवर्गं समाप्याथ मातृवर्गोऽभिधीयते ।
श्रीलक्ष्मीदाया इत्यत्र दायाइत्युन्नतः स्वरः ॥ १७
मध्ये द्वे अक्षरे उच्चैः जनिष्येति पदस्य च ।
पिता इत्यत्र ताकार आद्यान्त्यौ च पितामहे ॥ १८
प्रपीत्येतौ च होकारः प्रपितामहवाचके ।
सुब्रह्मण्यास्वराश्चैवं सूत्रभाष्यादिसम्मताः ॥ १९

परिसामगानप्रकारः.

[4] प्रस्तोता परिसामानि गायेन्नादेश एव तु ।
[5] तृचेषु त्रिचमापन्नानि त्रिर्गायेदितराणि तु ॥ २०

[1] द्रा—१-३-१९—२१. [2] द्रा—१-३-२०. [3] द्रा—१-३-२३—२७.
[4] द्रा—२-१-१. [5] द्रा—२-१-२.

प्रवर्ग्यगानप्रकारः.

[1] प्रवर्ग्याणि च सामानि सूत्रोक्तानि दशाष्ट च ।
[2] तत्र शार्ङ्गवदारूढाऽङ्गिरसे च त्रिरभ्यसेत् ॥ २१
[3] अन्त्यं स्वार्निधनोऽपेतं गायेत्सूत्रकृतां मतम् ।
[4] एकान्येव तु शेषाणि होतृलिङ्गोऽपपत्तितः ॥ २२

धेनुसाम्नि मतभेदेन गाननिर्णयः.

[5] धेनुसामनि सूत्रोक्तान् विकल्पान् वच्मि सुस्फुटम् ।

धेनुसाम्नि गौतममतम्.

[6] देवतासूच्यमानासु सोपाय॰ स्तोभमाहरेत् ॥ २३
पादायात्रानुपायं तु अभ्यसेदुत्तमं पदम् ।
यथा पञ्चधने दे॰व्ये तद्वदत्रापि **गौतमः** ॥ २४

तत्रैव शाण्डिल्यमतम्.

[7] **शाण्डिल्यमतेनात्र** समस्येत्पददेवते ।
अत्राप्युत्तमं पादमभ्यसेदेव पण्डितः ॥ २५
यथाध्ययनं सामान्ते सोपायस्तोभ एव तु ।
देवता चतुष्टये पूर्वं निरुपायस्तोभ एव हि ॥ २६

तत्रैव वार्षगण्यमतम्.

[8] अभ्यसेन्नोत्तमं पादं समस्येत्पददेवते ।
मरुतां भूतिवच्छेषं **वार्षगण्ये** समापनम् ॥ २७

---

[1] आ-प्र. [2] द्रा २-१-३. [3] द्रा २-२-४०. [4] द्रा २-१-४-५.
[5] द्रा २-२-३०. [6] द्रा २-२-३०. [7] द्रा २-२-३१ [8] द्रा २-२-३२-३३.

उद्गातुः कृत्यम्.

अत्रादौ वृत उद्गाता [1] **महदित्यादिकं** जपेत् ।
[2] **देवो** गृहाद्विनिर्गत्य दूरं गत्वा [3] **विहाय** च ॥ २८
यागभूम्यन्तिके [4] **बद्धा** [5] **पितरः** पित्र्युपस्थितिम् ।
[6] सुत्यायाः पूर्वदिवसे यदि चेद्गमनं भवेत् ॥ २९
उद्गातुर्लोप एव स्या [7] त्तानू नप्त्रादिकर्मणाम् ।
प्रायणीयदिनारभ्य त्रिष्वेवं दिवसेष्वपि ॥ ३०
अग्नीषोमीयपर्यन्तं (गाना) सोमाप्यायननिह्नवाः ।

मन्त्राणां विनियोगप्रकारः.

औदुम्बर्युच्छ्रयमन्त्रस्तु [8] **द्युतानस्त्वेति** कीर्त्यते ॥ ३१
श्वभ्रे दध्या[9] **दायोष्ट्वा** अवधाय जपे[10] **न्नमः** ।
[11] अध्वर्युणाऽभिहुतायामौदुम्बर्या विशाखयोः ॥ ३२
हुनेत्तथा [11] **घृतेनेति** [12] **प्राजापत्याश्वतूत्तराम्** ।
अधस्तात्तु विशाखस्य परिगृह्य जपे[13] **द्दिवि** ॥ ३३
देवान् दृ͘हमयि प्रजां अथ मध्ये जपेत्तथा ।
[14] **अन्तरिक्षे वया॰सीति दृ॰हमयि पशूनिति** ॥ ३४
मूले [15] **पृथिव्यामध्यौषधीर्दृ॰हमयि सजातान्** ।
श्वभ्रेऽवच्छाद्यमानायां [16] **दिव्यञ्छद्मासि सन्तानि** ॥ ३५
यूपोच्छ्रयणवेलायां जपेयु[17] **र्नृमण** मन्त्रकम् ।

---

[1] म ब्रा १–१–१. [2] म ब्रा १–१–२. [3] म ब्रा १–१–३. [4] म ब्रा १–१–४. [5] म ब्रा १–१–५. [6] द्रा १–१–२. [7] द्रा १४–२–३. [8] म ब्रा ६–४–२. [9] म ब्रा ६–४–३. [10] म ब्रा ६–४–७. [11, 12] द्रा २–३–७–८. [13] द्रा २–३–१२. [14] द्रा २–३–१३. [15] द्रा २–३–१४. [16] द्रा २–३–१७. [17] म ब्रा १–१–६.

प्रस्तोतुः यष्टुश्च कृत्यम्.

महारात्रे प्रबुध्यैव प्रस्तोताऽग्नीध्र एव च ॥ ३६

यज्ञसारथिशालाग्नौ यष्टा लोकाहितिस्तथा ।
उपावहृत्य सोमं तु होतरेहि यदोच्यते ॥ ३७

विश्वरूपागानयाञ्चा प्रतिषेध समाधानानि.

[1] यष्टा त्वं विश्वरूपाश्च मम गायेति तं प्रति ।
प्रत्याचष्टे यदोद्गाता चतुष्टोमातिरेकतः ॥ ३८

[2] चतुष्टोमादिहेतूक्तिः गायेत्याह च हेतुना ।
वसतीवर्य इत्यादि नमाम्नामेति चेष्यते ॥ ३९

विश्वरूपागानम्.

[3] प्रवेशः पूर्वया द्वारा होतुः पूर्वेण गच्छतः ।
आर्चिकं मनसा यष्टुः स्तोत्रधर्मो न चेष्यते ॥ ४०

[4] अनिरुक्तं तथा गायेदुद्गाता च क्रमाश्रितः ।

वि गा [5] गायत्रीगानं.

अनिरुक्तस्य गानस्य लक्षणं प्रोच्यतेऽधुना ॥ ४१

पुङ्खेवाचं शतपदोमिति खेऽङ्गुष्ठसंस्थितिः ।
ओमि(इ)ति भ्रमणं कृत्वा तर्जन्यां पतनक्रिया ॥ ४२

तेनाक्षरेण तत्रैव त्रिष्कर्षो भ्रमणोक्तितः ।
हिङ्कारयुक्तमाकारं भ्रमित्वा पूर्ववत्पतेत् ॥ ४३

आकाशे स्थाप्य चोकारं ततश्चाकारमक्षरम् ।
सतर्जनीमध्यमादि कनिष्ठान्तं प्रसारयेत् ॥ ४४

---

[1] द्रा २–४–६. [2] द्रा २–४–७—८. [3] द्रा २–४–९. [4] द्रा–घ. २-४-११- [5] द्रा—२-४-१३-१४.

वि गा [1] पाङ्क्तगानं.

युञ्जे वाचं शतपदोमित्युपक्रम्य पूर्ववत् ।
पादत्रयं च युगपदुत्क्रान्त्ये प्रेङ्खपातनम् ॥ ४५
पञ्चमस्य प्रदेशिन्यां सकृच्चान्तं हि कर्षणम् ।
तत्स्थाकारे द्विकर्षत्वं हिं आ इत्यादि पूर्ववत् ॥ ४६

[2] प्रगाथगानं.

प्रगाथीकरणस्यापि यथापूर्वमुपक्रमः ।
द्वितीयपादे सप्रेङ्खैः तृतीयेन समापनम् ॥ ४७
तृतीयं च द्विरभ्यस्य चतुर्थेन समापयेत् ।
तच्चाप्येवं द्विरभ्यस्य पञ्चमेन समापयेत् ॥ ४८
[3] गातृयष्ट्रोरनिरुक्तं गानं धन्वीति मन्यते ।

सुत्यादिवसे सुब्रह्मण्याह्वानम्.

सुब्रह्मण्यासमाह्वाने ह्यद्य सुत्येति चेष्यते ॥ ४९

प्रस्तोतृप्रतिहर्त्रोः उद्गातारमनुसृत्य उपवेशनम्.

[4] युगपत्कर्मसूद्गातुः प्रस्तोता दक्षिणो भवेत् ।

मन्त्राणां विनियोगः.

सव्यं च प्रतिहर्ता तु [5] **मृदा** वेद्याक्रमे जपः ॥ ५०
रराटीस्पर्शनं [6] **विष्णोः** हविर्द्धान [7] **मिषे** विशेत् ।
[8] **युन** बाहून्नयेत्सोमे [9] **ऋतस्ये** त्युपवेशनम् ॥ ५१

---

[1] द्रा-२-४-११. [2] द्रा-२-४-१५. [3] द्रा-२-४-१२. [4] द्रा-३-१-१. [5] म १-१-७. [6] म १-१-८. [7] म १-१-९. [8] म १-२-१. [9] म-१-२-२.

[1]**ऋत** स्पृशेद्द्रोणकुम्भं [2]**वान** प्रोहेदमुं पुरः ।
आरभ्याग्नेयमीशानदेशान्तं सप्रदक्षिणम् ॥ ५२
[3]**मरु** ग्रावस्पृशेदेषु द्रोणस्याध्यूहनं [4]**त्विदम्** ।
निदध्युः कलशं ग्राव्णां उपरी[5]**द** मितीर्य च ॥ ५३
निर्दिशेदमुमित्यत्र यजमानस्य नाम वै ।
[6]**वसवस्त्वेति** सम्मृज्याद्गाता कलशदण्डकम् ॥ ५४
[7]**रुद्रास्त्वेति** तन्मध्यं [7]**आदित्यास्त्वेति** तद्बिलम् ।
उदग्दशमवाङ्नाभि [8]**पवि** द्रोणेपटं क्षिपेत् ॥ ५५
उद्गातैव तु धारायां सन्ततायां [9]**प्रशुक्रिति** ।
बहिस्तोत्रस्थलं प्रोक्तं वेदेरन्तस्सदोबहिः ॥ ५६
कुर्युः(शुनां चोपवेशं) (स्वनाम्नोपह्वं) [10]त्रयस्सर्वत्र हिङ्कृतौ ।
अत्र वाग्यमनं चैव आबहिस्स्तोत्रपूरणात् ॥ ५७

ज्योतिर्गानम्.

[11]**यदि** विश्वरूपाभिगीता कर्तव्यं ज्योतिरत्र वा ।
अग्निर्ज्योतिस्त्रीन् पादान् प्रत्येकं त्रिस्त्रिरभ्यसेत् ॥ ५८
गायत्रमनिरुक्तं त्रिः गायेद्धन्वीति मन्यते ।

ज्योतिर्गाने कालविकल्पः.

[12]यद्वा प्रातरनुवाके सूक्ते होत्रा समापिते ॥ ५९

---

[1]म १–२–३. [2]म १–२–४. [3]म १–२–५. [4]म १–२–६. [5]म १–२–६. [6]म १–२–७. [7]म १–२–७. [8]म १–२–८. [9]म १–२–१. [10]द्रा ३–३–१–३–७. [11]द्रा २–४–१७—२३. [18]द्रा ३-३-१२.

सर्पणम्.

[1]पञ्चर्त्विजः प्रसर्पन्ति यजमानश्श्रुतेर्बलात् ।

प्रवृत(त्त)होमादि.

[2]कुर्युः प्रवृत(त्त)होमौ द्वौ [3]**बेकु** [4]**सूर्य** इति क्रमात् ॥ ६०

[5]**ऋच॑सामेति** द्वितीया [6]मुद्गातैव तु केवलम् ।

त्रयाणां मन्त्रवदुपवेशनं.

तृणापसरणे [7]**योऽद्य** [8]**यो मे** स्यादुपवेशने ॥ ६१

[9]**नमस्सखीति** मन्त्रं ते स्तोत्रिष्वावृत्तिषु त्रयः ।

स्तोमयोगः.

[10]स्तोताध्वर्युणा दत्तं प्रस्तरं प्रतिगृह्य च ॥ ६२

ब्रह्मन् स्तोष्याम इति प्रयच्छेद्गातृहस्तके ।

[11]**अग्नेरिति** स्तोमयोगो दक्षिणामुपहत्य च ॥ ६३

[12]**अग्नेरुद्गीथ** इत्यादि अन्तमेव **बृहस्पतेः** ।

वहिष्पवमानम् [13]धूर्गानेऽनिरुक्तगानम्.

हृदि कृत्वार्चिकं गानं वाचा गायेदनार्चिकम् ॥ ६४

ओङ्कारेणैव चोद्गीथभक्त्युपक्रमणं भवेत् ।

सकृत्सकृत्प्रेङ्खयित्वा प्रत्येकं [14]**पवमाक्षरैः** ॥ ६५

नायेन्दावाइ प्रदेशिन्या मध्याङ्गुल्यवरोहणम् ।

अभिदेवा॑ इयेत्यत्र तर्जन्यां कर्षणं सकृत् ॥ ६६

---

[1]म ६–७–१२. [2]द्रा ३–३–१७. [3]म १–३–१ [4]म १–३–२. [5]सा वे १–४–२—३–१०. [6]द्रा ३–३–१९. [7]म १–३–३. [8]म १–३–४. [9]द्रा ४–४–१३. [10]द्रा ३–४–१६. [11]म १–३–५. [12]छा उ २––२२. [13]ष वि-२–१. [14]आ पि.

आकारं तु यकारस्थं द्वि^कर्षेदनवानतः ।
गायेद्गायत्रवत्सर्वं स्तोत्रीये च द्वितीयके ॥ ६७

[1] उत्तमं मध्यमस्यास्य प्रथममुत्तमस्य च ।
[1] व्यतिषङ्गेन गातव्यं **आदेयुर्व** [1]श्रुतेर्बलात् ॥ ६८

तृतीये शङ्गनेत्यत्र पवमेतिवदुच्यते ।
निक्षिप्य तर्जनीस्थाने [1] **यशमेत्य**क्षरत्रयम् ॥ ६९

वाकारेण समुत्थाय **ताईत्यै**त्रैव संपतेत् ।
श^राजेति क्रमाद्वर्णा नीचोच्चा नीचसंमिताः ॥ ७०

सङ्कृष्टो **जस्थिताकारो नो** इति श्रमणं ततः ।
षाधा इत्यक्षरद्वन्द्वमुच्चनीचं क्रमेण तु ॥ ७१

धान्त्याकारो द्विकर्षेण स्वरेणैव प्रयुज्यते ।
चतुर्थगाने संप्राप्ते [1] **परिष्टोभन्तियाकृपा** ॥ ७२

सकृत्सकृदिह प्रेङ्खं चतुर्थाष्टमवर्णयोः ।
सोमाश्शुक्रेत्यत्र वर्णाः **क्रा** इति प्रेङ्ख उच्यते ॥ ७३

गावा इत्यत्र षाधावत्स्वरनिर्णय इष्यते ।
गाने तु पञ्चमे कुर्या[1]**दावाजं वाजियक्रमीत्** ॥ ७४

अत्र सप्ताक्षराण्युच्चैर्नीचैर्मीकार ईयते ।
मकारवासि (सिं)नः कुर्यादीकारस्य द्विकर्षणम् ॥ ७५

सीदन्तो वेत्यत्र **दन्तो** उच्च^ स्यादक्षरद्वयम् ।
आकारे च **वकारस्थे** योजयेत्कर्षणद्वयम् ॥ ७६

नीचं पर्व **नुषेत्येत**दाकारे कर्षण(त्र)द्वयम् ।
षष्ठे च गाने कुर्वीत [1] **शङ्गमानो दिवाकवे** ॥ ७७

---

[1] ष वि २–१.

स्वर्णमुक्तासंवादः

(तालपत्रपुस्तकतः)

जानाति राम तव नामरुचिं महेशो
  जानाति गौतमसती चरणप्रभावं
जानाति दोर्बलपराक्रममीशचापो
  जानात्यमोघपटुबाणगतिं पयोधिः ॥ १ ॥

अस्ति स्वस्तिमती समस्तनगरीसौन्दर्यपूर्णा पुरी
  ख्याता श्रीनगरी गरीयसि गुणैर्गौरीगुरोः पर्वते ।
यत्र स्वर्णमयीसभासुसदने मुक्तामयी च श्रियौ
  सेवेते बलभद्रदेवचरणावन्योन्यसंस्पर्धया ॥ २ ॥

सुवर्ण— इतस्ततः सभ्यकरकर्णांगुळीषु अवलोक्य (सक्रोधं)—

भोस्सभ्याः कथयन्तु येयमधमा सार्धं मया स्पर्धते
  केयं कस्य सुता च कस्य वनिता कार्यं किमस्याः पुनः ।
किं जानाति न मां सुवर्णमखिलैराराध्यमानं सदा
  धातूत्तंसमिहापरत्र च सुखासाधारणं कारणम् ॥ ३ ॥

यतः—

यत्राहं निवसामि तत्र गुणिनः शस्त्रं च शास्त्रं तथा
  वस्त्रं चापि विचित्रवस्तुसुभगा नागास्तुरंगा अपि ।
नानादेशसमागताः सुचरिताः सन्तः कियंतो न वा
  भक्ष्यं भोज्यमपीह वस्तु सकलं नानाविधं विद्यते ॥ ४ ॥

गेहे यस्य वसामि तस्य विविधा वापीतटाकादयो
धर्मश्शर्मकरस्तनोति सतुलादानानि मानानि च ।
स्वर्गारोहणकारणानि सकलाः सोमाश्वमेधादयो
यागास्तेन नरेण कर्तुमुचिता विद्यापि तस्यैव सा ॥ ५ ॥

मुक्ता (सस्मितम्)—
तातः ख्यातस्सपाथोनिधिरिति महती रत्नगर्भा च माता
ये ये सौभाग्यवंतो जगति सुकृतिनो नायका मामकास्ते।
आर्याः कार्यं मदीयं यदिह किमपि वा तद्भवंतो वदंतु
क्लीबं कस्मादकस्मादतिमयि वसुधावर्णमेतत्सुवर्णं ॥ ६ ॥

भ्राता मे स कलानिधिर्गिरिसुताभर्तुश्शिरोभूषणं
या सा मे भगिनी रमा भगवतो वक्षस्थलस्थायिनी ।
किंचाहं च समस्तराजरमणीवक्षोजभूषांकरी
मुक्ता नाम गुणैकधाम सततं निर्मुक्तदोषव्रजा ॥ ७ ॥

सुवर्णम्—भो भो सारासारविचारचतुराः सभासदः कथमियं मुक्तानाम मुक्तलोकलज्जा मां क्लीबमित्याभाषते । यतः—
मुकुटकुण्डलकण्ठविभूषणैः
कटककंकणकिंकिणिकादिभिः ।
पदकपादविभूषणनूपुरै-
र्जगति संततसंततिकोस्म्यहम् ॥ ८ ॥

यदि च शब्दमात्रेण सैषा रंडा समस्तवस्तुस्तुतं मां क्लीबमित्याभाषते तर्हि ब्रह्मपदमपि निखिलजगज्जनकस्यापि ब्रह्मणः क्लीबतां कथं नापादयेत् । किंच दारदैवतदेवतापदानां पुन्नपुंसकस्त्रीलिंगत्वेपि न तदर्थानां तल्लिंगतेति सुप्रसिद्धतरम् । अहो! सभ्याः नूनमस्यां गणिकाय

भवन्तोऽपि पक्षपातिनः संतीति मन्ये । यैरेवंवदन्त्यामस्यां मौनमाश्रितं युष्माभिः । न चैतद्युक्तमत्रभवतां । यतः,

सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समञ्जसम् ।
अब्रुवन् विब्रुवन् वापि नरो भवति किल्बिषी ॥ ९ ॥

इति धर्मशास्त्रं श्रूयते । यदि च धर्मशास्त्रान्नाभिबिभ्यंति तर्हि राजदण्डभीरपि नास्तीत्यहो महत्साहसम् ॥

रागाल्लोभात् भयाद्वापि स्रंसते योधिकारतः ।
न सुखं विद्यते तस्य चेहलोके परत्र च ॥ १० ॥

सभ्याः पृथक् पृथक्दण्ड्याः । विवादाद्द्विगुणं दंडम् इति धर्मशास्त्रस्मरणात् ।

सभ्याः—(सुवर्णमालोक्य सस्मेरं) येन त्वां कवयः स्थले स्थले क्लीबत्वेन निर्दिशंति तेन वयं मौनमाश्रिताः । न मुक्तापक्षपातेन ॥

सुवर्णम्—हन्त ! भवंतोऽपि कवीनां वचः प्रमाणयन्ति । यतः—

कवयः किं न भाषंते किं न जल्पंति मद्यपाः ।
राजानः किं न कुर्वंति किं न भक्षंति वायसाः ॥ ११ ॥

इति कविभिरेव कविवचसो यथार्थत्वकथनादित्यलमसत्कलहेन ।

मुक्ता—(तदेतत्सुवर्णवचनमाकर्ण्य सगर्वम्)

हे हे हिरण्य दुर्वादिन् गर्वमावहसे कथम् ।
क्षमाकरजनिस्स्वर्ण रत्नाकरजनिस्त्वहम् ।
समता ममता चैव घटते न कदाचन ॥ १२ ॥

सुवर्णम्—(सोपहासम्)

अहो जडजने रम्यं मुक्ताया जाड्यमीदृशम् ।
युक्तमेव हि कार्येषु गुणाः कारणकारिणः ॥ १३ ॥

युक्तायुक्तविचारहीनहृदये मुक्ते न युक्ता तव
स्पर्धा मे गुणवत्तमस्य सततं नोजन्मलोकत्रये ।
किं तातेन कुलेन किं निजगुणैरेव प्रशंसा भवेत्
मत्स्याः संति सहस्रशो जलनिधौ किं ते प्रशस्याः पुनः ॥

किंच—

यदि जनकमहत्वादेव जन्ये महत्त्वं
तदिह किमिति न स्याच्छुक्तिकायां तवापि ।
अथ निजगुणशून्यं तत्कथं वा महत्स्यात्
स्वमपि कमपि मुक्ते पश्य गौणं विशेषम् ॥ १५ ॥

मत्वा स्वर्णमयं सुवर्णशिखरं शक्रादयः संश्रिताः
किं चेमानि जगंति संति सततं यस्याण्डभाण्डोदरे ।
सृष्टं येन चराचरात्मकमिदं स्रष्टा स मद्गर्भजः
कोवा ते जलधिर्मदीयगणने का त्वं वराकी पुनः ॥ १६ ॥

मुक्ता—(सगर्वम्)

सुवर्ण दुर्वर्णसहोदरत्वं विवर्णवार्त्किं कुरुषेतिगर्वम् ।
इदं हि सर्वं खलु केशवे स्थितं स मत्पितुः कोणकणावशायी ॥
अभिभूतगुणोयस्त्वं गुणिनं वदसि स्वयम् ।
सदा गुणवतीं मांश्च निर्गुणां किं वदस्यरे ॥ १८ ॥

तारोहारोमदीयः कथमिहतनुते कामिनीनामुरोजे
शोभामाभाति फाले कथमथ सुभगा मामकी नागरीणाम् ।
नासाभूषाग्रमध्ये विलसति वितता कीदृशी मामकी सा
शोभाकीदृक्च कंठे रचयति सुदृशां साच्छगुच्छा मदीया ॥

गुञ्जया तुलितस्वर्ण मुक्तया सह तुल्यता ।
युक्ता न ते पिकस्पर्धी काकः किं गरुडायते ॥ २० ॥

सुवर्णम्—(सोपहासं)

अये मुग्धे मुक्तेऽखिलगुणगणापारनिलये
मयि स्वर्णे गुञ्जासमतुलनदोषः खलु कियान् ।
सुधासाराधारे निखिलजगदानन्दजनके
कलानाथे किं वा भवति शशदोषस्य गणना ॥ २१ ॥

करे कंठे च कर्णे च सदा स्वर्णं महीभुजाम् ।
विराजति कथं वा स्युः युक्तयः तव मौक्तिके ॥ २२ ॥

मुक्ता—भो भो भर्म तव वर्म सर्वमहं जानामि । परं तु न कश्चिन्मर्मणि स्पृशेदिति धर्मशास्त्राद्बिभेमि । किंच हे हिरण्य साधूक्तं ॥

विचारय निजे चित्ते हेलां हाटक मा कृथाः ।
कथं च न हि युज्येत स्पर्धाविद्धविमुक्तयोः ॥ २३ ॥

परमात्मन इव नित्यमुक्ताया मम जीववद्दृढग्रंथिबद्धे त्वयि कथं स्पर्धा ॥

सुवर्ण—

सुवर्ण नसुवर्णेन सार्धं या स्पर्धसे मया ।
निजापरविशेषज्ञे मुक्ते मुक्तासि लज्जया ॥ २४ ॥
सारवद्भिरसारत्वात् त्यक्तेति तव मुक्तता ।
सदा यत्सूत्रबद्धासि मुक्तिस्ते कीदृशी पुनः ॥ २५ ॥

अये रंडे मुक्ते त्वदभिमतमोक्षस्य जनकं
न पश्यामि ज्ञानं किमपि न च कर्मापि विहितम् ।
विना हेतुं कार्यं बत वदसि मूढे किमथवा
जडापत्यस्येदं वचनमिह चित्रं वितनुते ॥ २६ ॥

यदि मुक्तासि मुक्ते त्वं नापवर्गवती सदा ।
अपवर्गवती चेत्त्थं न मुक्तासीति निश्चयः ॥ २७ ॥

यस्मादेवं बहुविधभाषिणी भवती । अतः प्रेक्षावद्भिरुपेक्षणीया यतः-
विवादश्चविवाहश्च समयोरेव युज्यते ।

मुक्ता—(स्वगतम्) अद्यास्यैव दुर्वर्णवाचिनः सुवर्णस्य मुखभंगं करोमि । (प्रकाशं) रे रे सुवर्ण नूनं दुर्मुखतादोषादेव तापनताडनच्छेदनादि विदधतीति मन्ये । अहोपरीक्षकाः, साधु साधु ॥

यदेवं दुर्मुखस्यास्य कनकस्य पुनः पुनः ।
दत्वा लोहं मुखे शून्यं परीक्षध्वं परीक्षकाः ॥ २८ ॥

किंच—

तपनीयस्य तापोऽपि युक्त एवास्य दुर्मतेः ।
पररूपापहर्तुः किं कठच्छेदो न युज्यते ॥ २९ ॥
अभद्रापि यथाभद्राऽमंगळोपि च मंगळः ।
नूनं तथा सुवर्णस्य दुर्वर्णस्य सुवर्णता ॥ ३० ॥

(तूष्णींस्थितमपि पुनः कटुवचनानि श्रुत्वा सक्रोधं)

सुवर्णम्—भो भो परीक्षकाः कथमियं परुषाक्षरभाषिणी मुक्तानाम राक्षसी भवत्समक्षं प्रगल्भते । आः कथं ममास्याश्च परीक्षां न कुरुथ ।

सुवर्णस्य सुवर्णस्य दुर्मुखत्वप्रभाषिणी ।
प्रतीपदर्शिनी सेयं मुक्ता कस्मान्न वार्यते ॥ ३१ ॥
पावके पातितस्यापि शुद्धिरेषा ममाधिका ।
अस्यास्तु पापरूपाया भस्मीभावः परं भवेत् ॥ ३२ ॥
लोहदत्तेपि न क्वापि मयाकारविकारता ।
अस्याः पुनश्च मुक्ताया नाकारोऽप्यवशिष्यते ॥ ३३ ॥

न मे भवति भंगोऽपि जातिभ्रंशः कदा च न ।
न तु पश्यामि विच्छेदः छेदेऽपि मम जायते ॥ ३४ ॥

मुक्तेयं पुनरेतस्याः जातिभ्रंशोऽपि जायते ।
अहो दुरितवत्येषा स्वरूपादपि हीयते ॥ ३५ ॥

अत्यंतानलयोगतोऽपि सुचिरं नोपैमि यत्क्षीणतां
यत्संसर्गगुणेन विक्षतिरपि प्राप्नोमि रूपक्षतिम् ।
सद्भिः साधु परीक्षितस्य गुणिनस्तेजस्विनस्तस्य मे
गांगेयस्य करोति हंत समतां मुक्तापिशाची कथम् ॥ ३६ ॥

मुक्ता—(पुनः परीक्षकमुखं प्रेक्ष्य सुवर्णं लक्षीकृत्य सेर्ष्या) आम् ।

रे कार्तस्वर मुंच मुंच तमिमं सर्वस्ववर्गं मुदा
किं वा वल्गासि पश्य मामपि सुधातुल्याममूल्यामिह ।
एतानेव परीक्षकांस्त्वमथवा पृच्छस्यरे किं न वा
ये क्रीणंति मदेकचारुगुडिकां भास्वत्कमुद्राशतैः ॥ ३७ ॥

किंच—

किंच कांचन विलोकयासि त्वं
सोदरानिह निजान् रजतादीन् ।
किंन पश्यसि मदीयसपक्षान्
वज्रविद्रुमहरिन्मणिमुख्यान् ॥ ३८ ॥

सुवर्णं रजताभिमुखमवलोक्याक्षिपक्ष्म चालयति ।

ततः क्रोधाविष्टं रजतं—अहो महासभासदोलोकाः कथमियं मुक्ता कुलटा भवतामग्रे अस्मत्कुलावतंसस्य सुवर्णस्य निंदां विदधती तावन्न वार्यते भवाद्भिः । यतः ॥

न केवलं यो महतोपि भाषते
श्रुणोति तस्मादपि यस्स पापभाक् ॥

इति अन्यच्च —

दूरे तिष्ठतु कांचनं मम पुरः केयं हि मुक्ता पुनः
के वा हीरहरिन्मणिप्रभृतयः पाषाणभेदा अमी ।
यत्राहं निवसामि तत्र सदने मुक्ता विमुक्ता सदा
सीदंति प्रचितास्तथा कतिकति ख्याता मणीनां गणाः ॥ ३९

किंच—

यच्छस्त्रास्त्रबलेन हस्ततलगा सर्वापि रत्नप्रसूः
तच्चास्मच्चरमानुजन्म गुणिनामग्रेण लोहेन वा ।
किं मुक्तादिषु साम्यमस्ति किमपीहापीदृ कस्यापि वा
यद्वीरप्रवरक्षमापतिकरप्रांते सदा मोदते ॥ ४० ॥

तदिदं दुर्वर्णवचनमाकर्ण्य विवर्णा सती हीरकमुखमवलोकयन्ती सावेशं मुक्ता, स्वीयानुच्चारयति—

हे हाटकस्फटिकविद्रुमपद्मराग
गारुत्मता मरकतप्रभवाभिभूताः ।
गोमेधनीलमणिभद्रभवा भवंतो
दुर्वर्णदुर्वचनमत्र कथं सहंते ॥ ४१ ॥

हीरकं—भोभगवति मुक्ते पश्य—

एतेषु धातुषु गुणैर्गणयामि पश्यन्
स्वर्णं न दुर्मुखमिदं किमपीह मन्ये ।
ताम्रादिसीसविषये पुनरर्थशुद्धिं
रंगायसं च कुरुते मुखरं वराकाः ॥ ४२ ॥

तर्हि अस्यैव दुर्वर्णवाचिनो मुखरस्य रजतस्य स्वयमेव मुखभंगो भवि-
ष्यति । यतः—

न गणस्याग्रतो गच्छेत् सिद्धे कार्ये समं फलं ।
यदि कार्यविपत्तिः स्यात् मुखरस्तत्र हन्यते ॥ ४३ ॥

इति ।

अरे मुखर दुर्मुख प्रथितभूरिदोषाकर
त्वया सह कथापि नो रजत किन्नु लज्जाकरी ।
प्रमत्तगजकुंभभित्सकलशूरधीराग्रणीः
करोति वद किमपि हुंकृतिं दारुणां केसरी ॥ ४४ ॥
मुक्ते देवि विचारय त्वमखिलान् धातूनिमान्सर्वतः
किं कस्यापि च योग्यताऽस्ति मणिना केनापि सार्धं सता ।
एकेनापि हि केन चित् सुमणिना मुद्रास्सहस्राधिका
नीयंते कनकस्य तत्र गणना रौप्यस्य का वा पुनः ॥ ४५

रजतं—(सोपहासं) भोस्वामिन् सुवर्ण समाकर्णितं भवताऽल्पप्रस्तरस्य
प्रागल्भ्यं । अहो स्वामिन् पुरास्माभिरवगतानामेयं मुक्तैव ज्ञान-
मुक्तिहा सर्वेपि तादृशा एव ते ॥

सुवर्ण—भो रजत उचितमेवेदं शीलं शिलानां ।

रजतं—हीरकाभिमुखं अवलोक्य (सक्रोधं) । अरे रे प्रस्तर कथं मां
दुर्मुखमुखरदुर्वर्णमित्यात्थ त्वम् ॥

नान्यो दुरादिभावेन दुर्मुखो मुखरोयदि ।
तदा भगवती दुर्गा रमापि किमु तादृशी ॥

किञ्च—

नूनमेवं प्रवदतु विष्णोर्मुखत एव ते ।
हिरण्यगर्भगर्भं यन्निन्दसि त्वं कथं पुनः ॥ ४७ ॥

रे वज्र गर्जसि मुधा बत कोऽपि युष्मान्
जानाति जातिगुणतत्त्वविवेकतो वा ।
आराजगोपमखिलाः खलु धातुवर्गं
जानन्ति देवपितृमानुषकर्मयोग्यम् ॥ ४८ ॥

महावेषो मान्यो भवति भवतां चापि यदहो
विना हेम्नो योगं न खलु सुषुमा कापि भवताम् ।
ऋते रत्नैः शोभानिचयललिताः सन्ति भवने
कियन्तोऽलङ्काराः कति कति च पात्राणि धनिनाम् ॥ ४९ ॥

हे हे हीरक मामनेकविविधालङ्कारसत्कारणं
दारिद्र्यैकनिवारणं यदि न वा जानाति किं तावता ।
गन्धापूरितदिङ्मुखां च निमिलद्भृङ्गालिभिर्लोलितं
पद्मं वेत्ति न दर्दुरो यदि तदा पद्मस्य किं हीयते ॥ ५० ॥

सुवर्णम्—भो भो वत्स कलधौत किमेतैः पाषाणैः सह कलहेनास्माकमेषां च सारासारविचारं राजाधिराजबलभद्र एव करिष्यतीति तच्चरणसमीपमुपगच्छामः ।

मुक्ता—तदेतत् श्रुत्वा (सहर्षं) साधु सुवर्ण सम्मतमेतदस्माकं । ततः सर्वेऽपि क्षितिपालमुपगम्य स्वस्वविषयविशेषमावेदयन्तो विज्ञापयन्ति—

राजाधिराज बलभद्र समस्तवस्तु-
तत्त्वज्ञ ते निकटमत्र समागताः स्मः ।
तन्नो विचारय विशेषमशेषमीश
सभ्यैस्समं सुमतिभिः समतासमेतैः ॥ ५१ ॥

उक्तं च—

व्यवहारान्नृपः पश्येत् विद्वद्भिर्ब्राह्मणैस्सह ।
धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः ॥ ५२ ॥ इति ।

राजा——तदावेदितमाकर्ण्य (सस्मेरम्)

हे हे सुवर्ण सित ताम्रक नागवङ्ग
लोहारकूटकलहं कुरुतात्र कस्मात् ।
पश्यामि नैव कलहस्य हि बीजमाद्यं
नापि प्रयोजनकमत्र विलोकयामि ॥ ५३ ॥

न हि बीजप्रयोजनात विना किञ्चिदस्तीति ।

सुवर्णमाह——राजन् सत्यमेतन्न बीजप्रयोजनाभ्यां विना किञ्चिदस्तीति ।

शक्यते न मया सोढुं समता मुक्तयानया ।
सरमासूनुना साम्यं सहते किमु केसरी ॥ ५४ ॥

राजा——(पुनःसस्मेरं ।) भो सुवर्ण अस्मत्सभायां अभिमानमपहाय निखिलवत् चित्तेवस्थीयतां । यतः——

सर्वेऽपि गर्वमपहाय समत्वमेत्य
तिष्ठन्ति पश्य समवेत्यपरस्परेण ।
संत्यत्र के चन समा विषमाश्च के चित्
किं कोऽपि केन कुरुते कलहं कदापि ॥ ५५ ॥

सुवर्ण-(राजाभिमुखमवलोक्य) यदादिशति इत्युक्त्वा तूष्णीं स्थितम् ।

राजा——(एवं सुवर्णादीन् संबोध्य मुक्तादीन् संबोधयति) ।

मुक्ते हीरक विद्रुम स्फटिक भो गोमेद गारुत्मत
भो वैडूर्यक नील भो मरकत श्रीपद्मरागामुना ।

यूयं किं कुरुतात्रधातुपतिना स्वर्णेन वैरं वृथा
येनास्मिन्मिलितं व्यधायि भवता ते नोचितं नैव तत् ॥ ५६ ॥

युष्माकं यादृशी कान्तिः काञ्चनेन सहामुना ।
नान्यथा तादृशी तेन मिलित्वैवास्यतामिह ॥ ५७ ॥

हीरकं च (मनसि विचार्य)–भो भगवति मुक्ते साधूक्तं सकलार्थ तत्त्वविदा महाराजेन । यतः—

उपकर्त्रारिणा सन्धिर्नमित्रेणापकारिणा ।
उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः ॥ ५८ ॥

उपकारस्त्वहोऽस्माकं काञ्चनेन महान् कृतः ।

यतः तद्दुःखासीनान् अस्मानानीयपरमपवित्रकमनीयमूर्तेभगवच्चरणस्य आनन्ददानमानसंतानसंतोषितभूरिभूसुरप्रवरस्य विविधविद्याचतुरप्रचुरपण्डितमण्डलिमण्डितसभामण्टपस्य निजकीर्तिकौमुदीमुदित जगत्पद्मस्य क्षितिपालचयचक्रचूडामणिश्रेणिनीराजितोपात्तपादद्वयांभोजाकिम्मीरितस्वर्णपीठस्य अस्य महाराजस्य दर्शनं कारितम् ॥

किञ्च—

उपजीव्याविरोधेन न कुतश्चिदलं स्थितिः ।
महाराजेन साधूक्तं मिळित्वैवास्यतामिति ॥ ५९ ॥

सर्वाकूपारपारस्थितमपि विविधं वस्तुजातं समस्तं
शस्तं यत्पादपीठं क्षितितलममलं सर्वदालंकरोति ।
सोसौ भूचक्रवर्ती जगदखिलमहावीरतीव्राग्रवर्ती
प्राज्यं राज्यं विधत्तां नृपतिकुलमणिः **साहिवाहोनरेन्द्रः** ॥६०॥

इयं श्रीनगरी यस्य श्रीमहेशमनीषिणः ।
तनोतु नित्यं शर्माणि निर्मत्सरमनीषिणी ॥

इति स्वर्णमुक्तासंवादस्संपूर्णः.

॥ श्रीहयवदनपरब्रह्मणेनमः ॥

श्रीवेलापुरीयसौम्यकेशवोत्सवमालिका.

लक्ष्मीवक्षोजाग्रानुक्षणविक्षतिकनत्किणभ्रमदम् ।
वक्षसि वृषशैलपतेर्लक्ष्मालक्ष्मीं हरत्वजस्रं नः ॥ १ ॥

श्रीमन्मङ्गलवेदिबद्धमुकुरश्रेणीषु लज्जाभरा-
दन्योन्यप्रतिबिम्बवीक्षणमनागन्तःकृतानन्दयोः ।
व्यक्ताव्यक्तमितस्मितप्रविलसद्गण्डस्थलीस्निग्धयो-
र्लक्ष्मीकेशवयोः कटाक्षसरणिर्वैवाहिकी पातु नः ॥ २ ॥

काप्यागच्छति मामकीनभवनं त्रैलोक्यसंमोहिनी-
मेनां द्वारि न मुञ्चतात्र विदितं गोपीविटत्वं हरेः ।
श्रुत्वेत्थं गदितं श्रिया प्रति सखीर्भस्मासुरोद्धूतये
कान्तारूपजुषस्सदा समवताच्छ्रीकेशवस्य स्मितम् ॥ ३ ॥

औदार्यश्रीविहारस्थलमधिकतरब्रह्मतेजस्समृद्धे-
र्निक्षेपं प्राक्तनाश्वप्रचुरविहृतिसन्मन्दुरामिन्दिरेशम् ।
साक्षाद्भूमावुदीतं शुभगुणनिलयं पुण्डरीकायताक्षं
श्रीवासब्रह्मतन्त्रादिमपदकलिजिद्देशिकं भावयेऽहम् ॥ ४ ॥

एलादिवल्लिपरिवेल्लितरम्यशाखि
मालापरिष्कृतमहोपवनालिरम्या ।
बालामणीविहरणास्पदसौधसान्द्रा
वेलामिधा जगति राजति राजधानी ॥ ५ ॥

सकलसमृद्धिस्थानं विकसत्कर्णाटदेशकमलस्य ।
या कर्णिकेव राजति नाकसदोनगरमदाविधूतिचणा ॥ ६ ॥

स्फुटोज्ज्वलन्मञ्जुलशङ्खचक्र-
रेखानि कूश्माण्डफलानि यस्याम् ।
जातानि वर्षन्तितरां जनानां
स्फीतास्सदाश्चर्यसमृद्धिधाराः ॥ ७ ॥

केशवविरहासहनादागत इव दुग्धजलनिधिर्यस्याः ।
विलसति दक्षिणभागे विष्णुसमुद्राभिधस्तटाकोऽपि ॥ ८ ॥

शरदुदयदुडुव्रजप्रकाशाः
पृथुलतरा उदयन्ति यत्र मुक्ताः ।
स्वरुचिविधुतपूर्णचन्द्रबिम्बा
विरचितदक्षिणवेष्टनाश्च शङ्खाः ॥ ९ ॥

यः खलु सेतूपलहतिचूर्णितवीचिच्छटापृषन्निकरैः ।
तटभुवि चरतां नृणामात्मोद्भवमौक्तिकानि किल दत्ते ॥ १०

या नगरी धरणितले विष्णुसमुद्रस्य तस्य वेलायाम् ।
स्थित्या वेलाभिख्यामलभत निखिलैर्जनैश्श्लाघ्याम् ॥ ११ ॥

समीपगे विष्णुसमुद्रमध्ये
न दृश्यते या यदुदक्तटाके ।
दूरेऽप्यलं केशवगोपुरस्य
च्छाया चकास्तीति विचित्रमेतत् ॥ १२ ॥

अलं पल्लवितेन ॥ १३ ॥

जागर्ति यस्यां खलु चित्रचित्र
महोपलप्रोज्ज्वलपुत्रिकाढ्यम् ।
विचित्रशालाशतजातशोभं
समानहीनं विमलं विमानम् ॥ १४ ॥

यत्रास्ते महदन्तरं धुरि महाद्वारस्य चान्तर्गृह-
द्वारस्यापि तथान्तरालधरणावास्ते महन्मण्डपम् ।
एवं वाप्यररद्वये सुघटितेऽप्यन्तर्गृहे दृश्यते
व्यत्यस्ता घनगोपुरस्य महती च्छायेति चित्रं न किम् ॥ १५ ॥

तादृग्भावास्सहृदयहृदावर्जनायत्तदीक्षा
यद्भित्तिस्थोपलशतलसद्रम्यपाञ्चालिकौघाः ।
द्रष्टॄन् मर्त्यान् विवशितहृदस्स्तम्भिताङ्गान् स्वतुल्यान्
पौनःपुन्यादिव विदधते हन्त नैषा मृषा वाक् ॥ १६ ॥

त्वष्टा प्रागमराधिनायकसभामेवं तथा निर्ममे
दिव्यामित्यनुवर्णयन्तु कतिचिल्लोके ध्रुवं वा न वा ।
मद्वाक्यं शृणुताखिला अपि जना निष्पक्षपातं ब्रवी-
म्येनादृग्भवनं हरेर्न भविता नैवास्तिनासीद्भुवि ॥ १७ ॥

त्यक्त्वासूयां वदत मनुजा नास्ति निर्माणकर्ता
भूम्यां यातो दिवमथ महासूययालं विमाने ।
अस्मिन् दिव्योपलकृतकनत्पुत्रिकास्वास्ति यद्य-
च्चित्रं ज्ञातं किमु तदखिलं तिष्ठतु प्रौढिरन्या ॥ १८ ॥

अन्यत्तिष्ठतु चित्रमद्भुतशिलास्तम्भेऽत्र कस्मिंश्चन-
प्रत्येकं शतकं विनिर्मितमभूदष्टोत्तरं श्रीपतेः ।
स्थानानामपि चान्यदस्ति चणकौपम्योपलान्ते वृषो
दन्ती च क्रमुकप्रमाण उपले कलशौ कथं शिल्पिना ॥ १९ ॥

किं बहुना ॥ २० ॥

परिपक्वमधूच्छिष्टैरपि वा शक्यं किमीदृशं रूपम् ।
कर्तुं यादृशमतनुत तत्रोपलपुत्रिकासु शिल्पीन्द्रः ॥ २१ ॥

अतुलघनविधाने तत्र दिव्ये विमाने
नवसरसिजलक्ष्मीगर्वसर्वङ्कषाक्षः ।
स्फुटयतुमिव लोके नैजसर्वोन्नतत्वं
जयति जनितहर्षः केशवोऽत्युन्नताङ्गः ॥ २२ ॥

चन्द्रद्रोणमहाचले चिरतरं देवैस्समाराधितं
सान्द्रश्रीः किल विष्णुवर्धनमहीपालस्सवेलापुरे ।
प्रत्यस्थापयदुत्सवाय जगतां दिव्ये विमाने च यं
सोऽयं केशव एधते भुवि चिरात्कामाभिरामाकृतिः ॥ २३ ॥

तत्तादृक्षैर्नृपालैर्बहुभिरिह समाराधिते देवदेवे-
पाथोधीभेन्द्रपृथ्वीधरधरणि (१७८४) मिते शालिवाहे शकेऽ-
दुन्दुभ्यब्देऽत्र हूणाधिपतिनियमनात् प्राप वेलाख्यपुर्यां [स्मिन् ।
ऐश्वर्यं चिन्नकृष्णाभिधविभुतिलकश्शेवधिस्सद्गुणानाम् ॥ २५ ॥

स निखिलराज्यविचारं घनतरभक्त्या रमापतौ तस्मिन् ।
लोकेशे श्रीकेशवदेवेऽर्पयतीह चिन्नकृष्णविभुः ॥ २६ ॥

दर्पश्चेन्न दया दया यदि भवेन्नौदार्यमेतच्चचे-
न्नैव स्यात् सरसत्वमेतदपि चेद्भक्तिर्न देवे भवेत् ।
सर्वत्रापि जने समग्रसुगुणो नैतादृशः कश्चन
श्रीमान् दृष्टचरः कदाचिदपि वा नासत्यमेतद्वचः ॥ २७ ॥

किं बहुना ॥ २८ ॥

परिपालयत्यमुष्मिन् वेलापुरदेशं श्रीकेशवदेवनिरवधिकरुणावरुणालय-समुज्जृम्भिततुङ्गतरतरङ्गसन्दोहसन्देहसन्दायिमङ्गलतरापाङ्गपरम्पराप्रसर-णशरणायिते श्रीमति निखिलविबुधजनश्लाघितचर्ये चिन्नकृष्णनायक-विभुवर्ये समुदयति घनतरोष्मयुवकामिनीकुचकनककलशपरिरम्भसमा-

तथैर्यतरुणसमुदये हेमन्तसमये स्वाधिकतरागस्त्यमहामुनिमहामहोभराव-धूततयेव मन्दीभूततेजसि—आश्रितदक्षिणायने तीक्ष्णभानौ शीतकराय-माणे धामनिधिमण्डलविधुरायां नितान्तरतान्तपरिश्रान्तिजनितघर्मजल-निर्मृष्टतिलकायामिव ललनायां दिशायां धनदगोपायितायां दुस्साधतर-मानिनीमानमहापिशाचिकादूरोच्चाटनहेमन्तमान्त्रिकमन्दानिलफूत्कृतोद्दाङ्कि तविभूतिभ्रमावहहिमानीसमानीतधूसरिमभारे दशदिशाभ्यन्तरे निर्भर-विजृम्भमाणयौवनोष्मानिजस्तनयुगलाविरलाश्लेषदूरीकृतहिमोद्वेगसरागहृद-यतरुणकामुकनिकरसविशेषदष्टरदनवसनदलास्वपि प्रालेयशीकरनिक-रस्फीतमारुतव्रणिताधराणां जनानां वचनीयतामनुपगतासु अजातनिर्मल-हर्म्याग्रभागशयनमनुद्धाटितगवाक्षमघनसारचन्दनचर्चनमकुसुमहारोपहार-मलामज्जकतालवृन्तवीजनं केवलकस्तूरीचन्दनलेपमतिमात्रताम्बूलचर्वणं राङ्कवैकवसनं गाढालिङ्गनमात्रसारमनुभवन्तीषु सर्वरात्रं कामिनीषु कामु-कैस्सह रतोत्सवं किंबहुना जागरूके धनुषि तिग्मरोचिषि देवस्य श्रीसौम्यकेशवस्य तन्मासप्राभातिकादिव्यार्चनेषु निरन्तरायं समेधमाने-ष्वाविंशतितमदिनं प्रादुरास श्रीपाञ्चरात्रागमनिगदितकुठारोत्सवाभि-धानमहोत्सवसमयो मन्दमन्दम् ॥ २९ ॥

तथोत्सवं रचयितुमाप कौतुकं
रमापतेर्विभुरथ चिन्नकृष्णराट् ।
यथेदृशो न विरचितःकदाचने-
त्यलं जना भुवि निगदन्ति सर्वतः ॥ ३० ॥

अकारयत शिल्पिनस्स्वयमुपात्तहर्षस्स्थितो
विचित्रतरवस्तुभिस्सपदि चिन्नकृष्णप्रभुः ।
कुठारमिति संज्ञितं विशदकायमानं जना
विलोक्य यदिहापरं भुवि विलोकितुं नेहिरे ॥ ३१ ॥

चापमावसति तेजसां निधा-
वेकविंशतितमे दिने प्रभुः ।
केशवस्य समवाप्य सन्निधिं
साञ्जलिस्मितमुखं व्यजिज्ञपत् ॥ ३२ ॥

जय जय वृकचकितजगद्भयहरणचण प्रसन्नतरवदन ।
जय जय वियदयनानां जयद जगन्नाथ केशव नमस्ते ॥ ३३ ॥

देवाः पङ्कजभूमहेन्द्रधनदप्रष्ठा गरिष्ठा गुणै-
स्तत्तादृग्गुणविष्णुवर्धनमहीपालादयो भूमिपाः ।
त्वद्दिव्योत्सववैभवप्रसरणं कर्तुं न शक्ता वयं
क्षुद्राश्शक्नुम इत्ययं न कुरुते के वात्र वैहासिकम् ॥ ३४ ॥

भवत्कटाक्षौघसमेधितेन
त्वदीयभृत्येन दयापयोधे ।
सदा मयानेन महोत्सवान् स्वान्
मुदा हरे कारयासि त्वमेव ॥ ३५ ॥

अद्य यथाशक्ति मया हृद्यतमं कारितं कुठारमिमम् ।
वस्तुभिरिह शस्ततरं कौस्तुभभूषण परिष्कुर्याः ॥ ३६ ॥

इति भगवान् कृतप्रार्थनश्श्रीमता चिन्नकृष्णनायकविभुवरेण श्रीसौम्य-केशवो भस्मासुरशिरोदलनविरचितादिव्यरूपं पश्यन्तु सर्वे जना इति कृपयेवावलम्बितमोहिनीवेषस्तत्क्षणोद्घाटितेनोत्तरद्वारेण निर्गत्यावतार्य सोपानमार्गात् ताड्यमानभेरीकैर्नाद्यमानवीणैर्वाद्यमानवादित्रैश्श्राव्यमान-नर्तनैरापाद्यमानहस्ततालैर्नुद्यमानोत्कम्पवसनैर्भिद्यमाननारिकेलैश्छाद्यमान-दिव्याम्बरैर्वद्यमानभगवद्गुणैस्तुद्यमानजडजनैर्विद्यमानफलकुसुमैर्गद्यमान-भगवन्नामधेयैरासाद्यमानानन्दैराह्लाद्यमानपरस्परैररद्यमानताम्बूलैराखिद्यमान-वदनैरुत्सार्यमाणसंघर्षैः प्रसार्यमाणोपहारैरुदीर्यमाणतानैर्विचार्यमाणशास्त्रा-

श्रैरुद्गीर्यमाणानन्दबाष्पैः प्रचार्यमाणनिगमघोषैरुच्चार्यमाणदिव्यप्रबन्धै-र्विष्फार्यमाणलोचनैरुद्धार्यमाणाञ्जलिपद्मैराकार्यमाणस्वस्वजनैरापूर्यमाणभ-क्तिभिरुत्प्रेर्यमाणकुसुमैरवार्यमाणपुलकैरास्मर्यमाणामृतविभजनकथैर्विस्ता-र्यमाणमार्गैः परिस्तिर्यमाणवसनैर्विकीर्यमाणलाजाञ्जलिभिस्त्वर्यमाणस्त्रीजनै-र्ध्रियमाणाभरणैः क्रियमाणप्रणामैराद्रियमाणभागवतैर्वीज्यमानचामरैस्त्य-ज्यमानान्यविचारैरनुभुज्यमानभगवद्दिव्यविग्रहसौन्दर्यसेवनैरज्यमानहृदयैः परिष्वज्यमानमित्रैस्सृज्यमानस्वस्वविद्याकौशलैरुत्तेज्यमानप्रदीपैर्विभज्यमा-नगोष्ठीकैस्सज्जयमानगन्धकयन्त्रैः प्रसज्जयमानपटवासकैस्तर्ज्यमानशब्द-नैर्गर्ज्यमाननीचजनैर्नीराज्यमानभगवच्चरणारविन्दैर्भ्राज्यमानाकाशबाणै-श्चानेकविधजानपदचातुर्वर्ण्यजनैस्सर्षपप्रवेशस्याप्यदत्तावकाशे निजदिव्य-भवनप्राकारान्तरे मन्दंमन्दं व्यालोलवनमालं कम्पितकर्णावतंसं चला-चलहेमचेलाञ्चलमतिहंसं विततान पदन्यासं किञ्चिदन्तरमनन्तरम् ॥३७॥

प्रभवादिषु वत्सरेषु सत्स्व-
ण्यभजद्वत्सरएव केशवोऽस्मिन् ।
इममुत्सवमत्र मत्सनाम्नी-
त्यथ हर्षादिव दुन्दुभिर्ननाद ॥ ३८ ॥

समतीत्य किञ्चिदन्तरं निरन्तरजनदन्तुरं प्रदक्षिणीकृत्यानिरु-द्धारव्यं विमानमुपेत्य दक्षिणेन ध्वजस्तम्भमग्रतश्श्रीमता चिन्नकृष्ण-नायकेन भक्तिपरवशेन कारितं विचित्रतरपुत्रिकाशतभावविलोकनविव-शितहृदयसहृदयजनजनितदरहासितकान्तिच्छुरितमिव क्वचिन्निबद्धतया शारदनीरदपारदच्छायैरच्छवसनैः क्वचित्क्वचिन्नीलतरवसनपरिकलित-तया कबलितमिव तत्र तत्र कटाक्षकान्तिभिः कान्तानां क्वचित्क्वचिदरुण-तरपटपटलघटिततया विष्णुपदासक्तमाप्याकालिकमभूदित्यात्मनोऽपयशः प्रमार्जनयावनितलेऽवतीर्यविष्णुपदासक्तं निरन्तरमखिलजनासेचनकतया

वर्तमानमिव गन्धर्वनगरं कायमानाभ्रमहोत्सवे सवनागतदैवतकराकिसलयनिरन्तरपरिगलदसमकुसुमपुञ्जधारासारैरिव विचित्रतरचित्रचेलजालपरिवेष्टितैरनेकैस्स्तम्भैरभिगुम्भितं कचिन्ममैवाधिवसति मण्डलं भगवान् हिरण्मयवपुरिति निश्शङ्कमहङ्कृतिं भजति पङ्कजबान्धवे तदीयमाधिक्यमसहमानतया द्वादशात्मनस्ततोऽपि वैशिष्ट्याकाङ्क्षयानेकधावतीर्यान्तर्मण्डलं भगवन्तं स्वर्णवर्णं बिभ्राणेन परिपूर्णचन्द्रमण्डलेनेवान्तस्समुज्ज्वलत्प्रदीपकलिकेन स्फाटिकसमुद्गकसहस्रेण देदीप्यमानमन्तरान्तरानिबद्धपारदघटिकासहस्रतया समहाबुद्बुदसमुदयमिव सकम्बुशतसहस्रमिव सपृथुलमौक्तिकनिकरमिव सरस्वन्तं तत्रतत्र प्रतिमुक्तमहामुकुरनिकरविसरदशदृशतरलरुचिनिचयथळथळिततया मोहिनीरूपमुपेयुषो भगवतो दिव्यविग्रहकटाक्षकान्तिपरिमोषणायागताभिस्संचरन्तीभिर्विद्युल्लताभिरिव-मसृणितं निजननान्दुः पतिरिह दिनदशके जगन्मोहनानि धत्ते रूपाणीति द्रष्टुमवतीर्णैस्तारकापुञ्जैरिव दीपप्रभाप्रतिफलनथळथळद्भिर्व्यालम्बमानैस्स्फाटिकमणिगुच्छैः कामपि श्रियमाश्रयन्तं तत्रतत्र सङ्घीभूतातानां लक्षणोरूणां धिक्कृतनिजश्रीभरं थळथळदतिस्निग्धरम्योरुलावण्यमुद्वीक्ष्य साध्वसात् कम्पमानैरिव मन्दानिलचलाचलपलाशैरम्भास्तम्भैः परिष्कृतदशदिशावकाशं सेवाकौतुकिना राजराजेन समर्पितमिव पुष्पकं मनसेव निर्मितमाश्चर्यमिव पुञ्जीभूतं कौशलमिव चिन्नकृष्णविभोर्मूर्तं न विश्वकर्मणा न मयेन नचान्येन केनाप्येवंविधं रचितामिति निखिलजनजेगीयमानमतिस्फारं कुठारं नाम कंचन कायमानाविशेषं प्रविवेश भगवान् वेलापुराभरणायितः श्रीसौम्यकेशवो देवः ॥ ३९ ॥

असमानकायमानं लसमानं दिव्यमोहिनीवेषे ।
प्रविशति देवे दृष्ट्वा विवशितमनसो बभूवुरथ सर्वे ॥ ४० ॥

तथाभूतामेतां नर्तनव्याजेन व्यत्यासितपदतया भस्मासुरवदत्युद्ध-तानां जनानां पदान्यपि व्यत्यस्तान्येव तनवानीतीव सूचयन्तीं नृत्ता-वसरत्रुटिताग्रलग्ननूपुरमौक्तिकरेखयेव नखरेखया कोरकितचरणयुगलां रमणीयतरगतिविजिततया पादयोर्निपत्य सावधानवचनानि वदता हंसमिथुनेनेव मौक्तिकमञ्जीरयुगलेन विराजमानां निजदिव्यदेहरुचिसाम्य-परीचिक्षिषयेव प्रस्फुरदूरुलावण्यसूक्ष्मचामीकराम्बरं वसानां मदनमहा-राजराज्यभारदिव्यतररत्नाट्टालकेनेव नवमणिमेखलाकलापेनानुमेयमध्य-भागामदसीयपाठलतरनखरूपस्य मामकीनचञ्चुपुटरूपस्य च साधर्म्यं घटते वा नवेति जिज्ञासयेवाहोस्वित् सौवर्णकङ्कणसमुज्ज्वलत्पद्मराग-मणिगणे परिपक्कदाडिमफलबीजराजिभ्रमात् तद्भक्षणाय प्रत्यासन्नेनेवो-ताहो विहारकृते तुङ्गतरकुचयुगलगिरिदुर्गमधिरूढेन कुसुमशरमहाराजेन निजनेत्राधस्तादेव स्थापितेनेव तद्वाहनेन लीलाशुकेनाधिष्ठितकटिन्यस्त-वामहस्तामहो सर्वेष्वपि वलयकङ्कणमञ्जीराद्याभरणेषु ममैवासदृशं भाग-धेयं यन्मम निखिलभुवनमोहनयोः कनकाम्बुजकुड्मलसच्छात्रयोर्घन-योरस्याः स्तनयोर्लब्धं स्थानमिति प्रहर्षान्नृत्यद्भिरिव डोलायमानै-रुदारैर्मुक्ताहारैस्तारकितहृदयां हन्त हन्त महोन्नतावावां बध्नातीयमिति रुषा विदलयद्भ्यामिव दिव्यकञ्चुलीं स्तनाभ्यां विक्षोभ्यमाणनिखिल-भुवनहृदयां रोहिण्येव प्रियतमा तवेति कुपिताश्चित्रास्वात्यादितारका-स्समाश्वासयितुमङ्के दधानेनेव वज्रललन्तिकाधररुचिभरापाटलनासामौ-क्तिकमुखानेकमुक्तावलीर्दधानेन परिपूर्णवदनकुमुदिनीनायकेनानन्दयन्तीं त्रिलोकीं निजसख्यास्त्रिपथगायाश्श्रीकान्तचरणनलिनजाताहमिति गर्वाति-शयं सोढुमसमर्थतया तस्या अप्याधिका भवामीति निश्चित्य मुखे जातामिव कालिन्दीं मृगमदतिलकरेखां दधानामनेनैव मोहिनीरूपेण चिच्छेदायं भगवान् पुरामामिति वैरनिर्यातनाय समयं प्रतीक्षमाणेन

पश्चान्निलीनेन ग्रस्तदिनकरेणेव राहुणाम्बरमणिबिम्बाकृतिकनककुसुम-विशेषपरिष्कृतमूलदिव्यवेणीभरेण पश्यतां जनानां हरन्तीं हृदयानि मूर्तीभूतामिव मदनस्य मोहनशक्तिं यस्ययस्य स्पृशस्युत्तमाङ्गं तस्य तस्य दलति मूर्धेति निजदत्तवरद्दत्तमनन्तरमात्मानमेव हन्तुमनुधावन्तं भस्मासुरं वीक्ष्य भयाद्द्रवन्तमनन्यशरणं विक्रोशन्तमुमाकान्तं रक्षितु मात्तकरुणतयान्तरा समागत्य तेनैव वरेण तस्यैवासुरस्य चूर्णीकर्तुमुत्त-माङ्गं मोहयित्वानेनरूपेणाहमिव त्वमपि नृत्येत्यभिधायाभिनयव्याजेन यथा पुरा निजशिरोऽस्प्राक्षीत् तथा तां लीलां प्रदर्शयितुं शिरसि दधानां दक्षिणकरतलं दिव्याभरणकोरकिततनुलतां का गतिर्भगवानप्यधिगतलल-नारूप इति चिन्तयेवोत तत्तादृशेनामुष्या लावण्यभरेण दूरीकृतः खल्वा-वयोर्लावण्यमद इत्याश्चर्येणेव स्तब्धाभ्यां श्रीभूमीभ्यां परिष्कृतपार्श्व देशामदनरूपेण निराबाधस्य मम बाधकं राहुं नाम कं चनासृज इति निन्दितुं लम्भमानेन चन्द्रमण्डलेनेव श्वेतच्छत्रेण सनाथीकृतोत्तमाङ्गां पुरा किल निखिलभुवननायिकाप्येषा मां वितरीतुं देवेभ्यस्स्वकरेण जग्राहेति हर्षान्निरन्तरसेवनकृतोल्लासया सुधयाप्रेरितैरिव निजशीकर-पुञ्जैश्चामरैर्वीज्यमानां प्रथमे प्रदक्षिणे शठारियतिराजनिगमान्तदेशिक-परकालगुरुवराद्याचार्यपरम्परा अन्तरान्तरा यथामर्यादं बहुमानयन्तीं प्रदक्षिणे द्वितीये सपदक्रमघनं निगमपारायणमातन्वद्भिर्जनैरभिष्टुतां तृतीये प्रदक्षिणे दिव्यप्रबन्धबन्धुरस्वरनिशमनेन सानन्दं परिक्रमन्तीं चतुर्थे मधुरतरवाराङ्गनागीतलोलतया मन्दंमन्दं कृतचङ्क्रमां दिव्य-लावण्यां तां निखिलजगन्मोहनं कान्तारूपं दधानां केशवाभिधानां देवतां निरीक्ष्य प्रणम्यप्रणम्य नैतादृशं कदाचिद्दृष्टं परिष्करणं भगवत इति जल्पंजल्पं मुमुदिरे चिरेण चिन्नकृष्णप्रमुखा निखिलमनुजाः ॥ ४१ ॥

आसीनः क्षणमथ मञ्जुमण्डपान्ते
स्वीकृत्यार्चकविहितां शुभां सपर्याम् ।
उद्धूतामृतरुचि दिव्यमन्नजातं
सापूपं हरिरनघं दृशा ददर्श ॥ ४२ ॥

तदनु मृदुतरनानाविधहिङ्गुमरीचिकाजीरकशर्करादिसंस्कृतदिव्यान्नदिव्यापूपविनियोगसमये यथामर्यादं दीयमानेषु सरसादनकवलेषु तत्क्षणं विमुक्तवेदपरायणालस्यमुत्सृष्टदिव्यप्रबन्धानुसन्धानायासं परित्यक्तसत्क्रियाव्यापारगौरवमुध्दूतशुचिताऽशुचिताविचारजाड्यं स्वीकृतभगवत्प्रसादैकमाहात्म्यं दूरीकृतदृष्टिदोषप्रचारमनालोचितसूदजनगुणागुणमचिन्तितजातिव्यवस्थाप्रसङ्गं मह्यं दीयतां कबलद्वयं मह्यं तावत् त्रयः कबला मह्यं पञ्च मह्यमष्टौ मह्यं दश मह्यमग्रे देयमेतस्मादपि कस्मान्नदत्तं न गृह्णामि तावदधुनास्तु विचारो भवतु विस्मृतं मया जाल्मेन गृहाणाद्य तावत्कृपया नैवं रचयामीतऊर्ध्वं सर्वथा न गृह्णाम्येव मम मर्यादैव नाशिता त्वया दुरात्मन् भो भोः किमेष कलकलस्समेधतेऽत्रचिन्नकृष्णविभुर्दत्ताचामुना प्रथममेव मा क्रियतां कोलाहल इति दुर्लङ्घ्यामहाज्ञा भवतु सर्वात्मना न श्रूयते मया यौष्माकं वचनमन्यत् ब्रूथ यूयं दासतया शृणोमि नेदृशं मर्षयामीत्यन्यत्र मह्यं नदत्तोऽनेनापूपशकललेशोऽपि गच्छामि चिन्नकृष्णविभोरग्र एवमेव रचयतेति युष्यभ्यं प्रदत्ता वा तेनाज्ञा मामा तथा कार्षीर्वदामि किञ्चिदहं श्रुत्वा यत् कर्तव्यं रोचते तत् कुरु नहि नहि निशमयामीत्युत्थाय प्राप्य विभुनिकटं कारयासि चिन्नकृष्णविभो ।त्वं दिव्योत्सवं किमसौ निजजनकेन वा निजपितामहेन वार्जितं ददाति कस्मान्मम कमपि न प्रयच्छत्ययं विचार्यतामिति यावन्निगदति स तावदेव मा तथा शङ्कतां महाविभो नाहं तथौद्धत्यं भजे तृष्णा जल्पत्येष दुराशया दत्तेष्वपि बहुषु कबलेष्वाक्षिस्पन्दनात्

प्रागेव भक्षयित्वानायासं मुहुर्मुहुर्मां प्रतिबध्नातीत्यन्यत्र नैतादृशं दिव्यान्नापूपं कदाचिदपि दृष्टचरं गच्छागच्छ गच्छाम्यागच्छामि गच्छत्यागच्छति देहि ब्रूहि किञ्च दीयते चिञ्चान्नमभागधेयोसि किं प्रयोजनमिदानीमेव विनियुक्तमासीच्छर्करामुद्गान्नमहह समय एव प्राप्ता वयं यद्ययं समयोऽत्यक्रामिष्यदभविष्यदस्माकं मनसि महान् पश्चात्तापो निवार्यतां कलकल इति बहुधा जग्धार्धकबलानामजग्धकबलानां किञ्चिज्जग्धकबलानां भक्षितसर्वकबलानामपेक्ष्यमाणान्यकबलानां दीयमानकबलानां प्रदत्तकबलानामदत्तकबलानां तिष्ठतां निषण्णानां गच्छतामागच्छतां द्रवतां नहि नहि चिन्नकृष्णनायकविभुसदृशः प्रभुरिमामधिवसतिस्म वेलापुरीं कोवैवं श्रीकेशवस्य कुठारोत्सवं नाम दिव्योत्सवं कारयतिस्मेदृशानि सरसादनापूपानि वा दापयतिस्म किं बहुना वचनगौरवेणेति मुहुर्मुहुर्नैकविधं जल्पतां च जनानां कोलाहलोऽस्पृशद्दिक्पालकनगरीजनकर्णान्तिकम् ॥ ४२ ॥

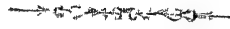
अथ सजवसमर्पितारात्रिकश्चिन्नकृष्णप्रभौ
दृढतररचिताञ्जलौ प्रस्थितो मण्डपादद्भुतात् ।
चलदतिविमलोल्लसच्चामरद्वन्द्वसंवीजितो
जलरुहनयनो विमानं निशायां विवेशादरात् ॥ ४३ ॥

अन्येद्युर्निजतनुजसुग्रीवमित्रस्य कोदण्डधरस्य रघुनन्दनस्य गृह्णाति भगवानयं वेषमित्युपहारमर्पयितुममुष्मै विचित्रतररत्नमार्गणायेव निमज्जति जलजबन्धौ चरमसिन्धौ रघुनन्दनावतारे निर्वर्णितं लवणसिन्धुवेलावैभवमेव न दृष्टं किल विष्णुसमुद्रवेलापुरवैभवमिति निशामयितुमतिकुतुकादिवोपात्तरामचन्द्रवेषः कस्मादस्मत्तातस्य नैतावदेव तवापि श्वशुरस्य रत्नाकरस्य सुशीतलहृदयस्यापि दशाननगतेन रोषेणैव पृथुलतराचलशतपातनेन क्षोभमजनयस्त्वामित्युपालब्धुमवतीर्णेन कुमुद-

श्रीः

श्रीमन्महाराज संस्कृत महापाठशाला पत्रिका

(त्रैमासिकी)

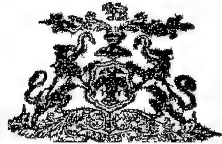

म्पुटम् १३] १९३७ [सञ्चिके १-२

सम्पादकः

एम्. वि. कृष्णमूर्ति, एम्. ए.,

श्रीमन्महाराज संस्कृत महापाठशालाध्यक्षः.

मैसूरु

राजकीय शाखामुद्रालये सम्मुद्रिता

१९३७

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशालापत्रिका

विषयसूचना

सम्पादकीयसमितिः

---

१. श्रीमन्तः अर्थशास्त्रविशारदाः विद्यालङ्काराः महामहोपाध्यायाः डाक्टर् आर्. शामशास्त्रिणः, बि.ए., पिएच्.डि., एं.आर्.ए.एस्., विश्रान्त मैसूरु प्राच्यकोशागाराध्यक्षाः शासनविमर्शशाखाध्यक्षाश्च

२. श्रीमन्तः प्रोफेसर् डि. श्रीनिवासाचार्याः, एं.ए., मैसूरु महाराजाकालेज् संस्कृत प्रधानोपाध्यायाः

३. पण्डितरत्नं धर्माधिकारिणः ब्र. श्री. काशी शेषवेङ्कटाचलशास्त्रिणः

४. महामहोपाध्यायाः पण्डितरत्नं ब्र.श्री. लक्ष्मीपुरं श्रीनिवासाचार्याः, विश्रान्तमहापाठशालाविशिष्टाद्वैतवेदान्तप्रधानोपाध्यायाः

५. महाविद्वांसः ब्र. श्री. क. गोपालकृष्णशास्त्रिणः, महाराजाकालेज् संस्कृतपण्डिताः

६. महाविद्वांसः ब्र. श्री. करूरु शेषाचार्याः, महापाठशाला ज्यौतिषप्रधानोपाध्यायाः

७. विद्वांसः ब्र. श्री. एस्. वेङ्कटाचार्याः, महापाठशाला साहित्यप्रधानोपाध्यायाः

८. श्रीमन्तः एस्. बि. कृष्णमूर्तयः, एं.ए., महापाठशालाध्यक्षाः (सम्पादकाश्च)

विज्ञप्तिः

भो भो महाशयाः ! सहृदयाः ! सप्रश्रयमिदमिदानीं विज्ञापयामः-संस्कृतविद्याभिमानिनः पुरुषप्रवराः यं कंचन विषयमधिकृत्य संस्कृतभाषामयं अनतिसंक्षिप्तविस्तरं उपक्रमोपसंहारपरिकर्मितं कस्याप्यनुद्वेगकरं अचर्चितपूर्वं कालदेशदशानुगुणं प्रपञ्चोपकारकरं धर्माद्यविरुद्धं "जीर्णमङ्गे सुभाषितम्" इति निर्वेदस्य "वीरा वाचैव केवलम्" इत्यपवादस्य वा प्रशमकरं प्रस्पष्टमुखविलासमुपन्यासं विलिख्य यदि प्रेषयेयुर्महान्तः, तेभ्यो महद्भ्यः समर्प्य अनन्तान् धन्यवादान् पत्रिकायामस्यां तमुपन्यासं पारयामः प्रकाशयितुम् ॥

यदीच्छति वशीकर्तुं जगदेकेन कर्मणा ।
परापवादसस्येभ्यो गाश्चरन्तीर्निवारयेत् ॥
न हीदृशं संवननं त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
दया मैत्री च भूतेषु दानं च मधुरा च वाक् ॥

संपादकस्य.

मूल्यप्रकारः

१. अस्याः पत्रिकायाः वार्षिकम् अग्रिमं मूल्यं सार्धैकरूप्यकं प्रापणव्ययपृथक्कृतम्. (भारतमण्डले.)
२. विद्यार्थिनां पुनः एकरूप्यकम्. प्रापणव्ययपृथक्कृतम्.
३. विभिन्नदेशे सपादरूप्यद्वयम् (3s.) प्रापणभृतिः पृथक्.

पत्रिकाप्राप्तिस्थानम्,

संपादकः,

श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशाला, मैसूरु.

सधन्यवादमस्माभिरङ्गीकृता एताः विनिमयरूपाः पत्रिकाः

1. संस्कृतसाहित्यपरिषत्पत्रिका, श्रीनगरम्.
2. संस्कृत साहित्यपरिषत्पत्रिका, कलकत्ता
3. उद्यानपत्रिका, तिरुवाडि.
4. सुप्रभातम्, काशी.
5. सूर्योदयः, काशी.
6. संस्कृतरत्नाकरः, जयपुरम्.
7. संस्कृतपद्यवाणी, कलकत्ता.
8. मञ्जूषा, कलकत्ता.
9. अच्युतः, काशी.
10. कल्याणम्, गोरखपुरम्.
11. मधुरवाणी, बेलगाम्.
12. देववाणी, कलकत्ता.
13. The Mythic Society Journal, Bangalore.
14. Annals of the Bhandarkar Oriental Researc Institute, Poona.
15. Review of Philosophy and Religion, Poona.
16. Journal of Oriental Research, Madras.
17. The Law College Magazine, Madras.
18. Sunday Edition "The Hindu," Madras.
19. The Aryan Path, Bombay.
20. The Theosophical Movement, Bombay.
21. The Philosophical Quarterly, Calcutta.
22. Karnataka Historical Review, Dharwar.
23. Ardra, Ceylon.

24. "Yoga," Bulsar.
25. The Vaitarini, Chowdwar.
26. Poona Orientalist, Poona.
27. The Mimansa Prakasa, Poona.
28. Brahmavidya, Adyar, Madras.
29. ಆಂಧ್ರ ಸಾಹಿತ್ಯಪರಿಷತ್ಪತ್ರಿಕಾ, ಕಾಕಿನಾಡ.
30. ಭಾರತೀ, ಮದ್ರಾಸು,
31. ಸನಾತನಮತಪ್ರಚಾರಿಣೀ, ಭಟ್ಟಿಪಲ್ಲಿ.
32. ಜಯಕರ್ಣಾಟಕ, ಧಾರವಾಡ.
33. ಸದ್ಬೋಧಚಂದ್ರಿಕೆ, ಆನಂದವನ.
34. ವಿಶ್ವಕರ್ಣಾಟಕ, ಬೆಂಗಳೂರು.
35. ತಾಯಿನಾಡು, ಬೆಂಗಳೂರು.
36. ಅಧ್ಯಾತ್ಮಪ್ರಕಾಶ, ಬೆಂಗಳೂರು.
37. ರಂಗಭೂಮಿ, ಬೆಂಗಳೂರು.
38. ಕರ್ಣಾಟಕ ಸಾಹಿತ್ಯಪರಿಷತ್ಪತ್ರಿಕೆ, ಬೆಂಗಳೂರು.
39. ಕಾದಂಬರೀಸಂಗ್ರಹ, ಚಾಮರಾಜನಗರ.
40. ಪ್ರಬುದ್ಧಕರ್ಣಾಟಕ, ಮೈಸೂರು.
41. ವಿವೇಕಾಭ್ಯುದಯ, ಮೈಸೂರು.
42. ಪೂರ್ಣಬೋಧ, ಮೈಸೂರು.
43. ಸಾಧ್ವೀ, ಮೈಸೂರು.
44. ಗರಿಕೆ, ಮೈಸೂರು.

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशालापत्रिका

प्रतिमासत्रयं प्रकटीक्रियमाणा

"कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳ समाः"

(ईशोपनिषत्)

नम्पुटम् १३] १९३७ [सञ्चिका १-२

वीणा

उन्मादं जनयसि नर्तयत्यजस्रं
  शीर्षं स्त्रीपुरुषभिदां विना सहेलम् ।
निर्लज्जं पुरुषसभां प्रयास्यशङ्कं
  श्रीवीणे तव चरितं विचित्रमेतत् ॥ १ ॥

अहो किमिदमद्भुतं रसिकलोकवर्गोऽधुना
  विघूर्णयति मस्तकं नदति किञ्चिदन्तर्मुदा ।
समस्तकरणान्यपि श्रवणतामुपेतान्यहो
  निमज्जति मनो मुहुः मधुरगानवारांनिधौ ॥ २ ॥

हाहा गानसमुद्रोऽयमद्भुतः केन निर्मितः ।
यस्यात्यगाधमाधुर्यं श्रवणेनैव रस्यते ॥ ३ ॥

वदति मुहुः नदति मुहुः प्रोक्तं वक्ति स्वयं पुनश्चापि ।
घनपाठिनीव वीणा वेदायोग्यापि पठति पाठयति ॥ ४ ॥

वेणुः कुत्र गतः विधेः करतले किं तेन वा स्याद्विधेः
वृद्धो गन्तुमपि स्वयं न सहते तेनाश्रयार्थं धृतः ।
वीणा केयमितस्तदीयदुहितुः कृष्टा मया हि क्रुधे-
त्येवं गोपवधूजनेषु च लपन् पायात्सदा केशवः ॥ ५ ॥

क्वचिद्विबुधसन्ततिं क्वचन किन्नरौघं मुदा
क्वचिच्चतुरचारणान् क्वचन नागलोकं महत् ।
चराचरजगन्मुहुर्नवरसैर्भृतं कुर्वती
जयत्यमितवल्लकीसरसवाक्सुधावाहिनी ॥ ६ ॥

यदेतत्कामिन्याः सुरतविरतौ पल्लवरुचा
करेणानीतस्त्वं वससि सह हारेण गुणिना ।
मुहुः कुर्वन् गीतं कुचकलशपीठोपरि लुठ-
न्नये वीणादण्ड प्रकटय फलं कस्य तपसः ॥ ७ ॥

विद्वान् सु. उ.

नव्येश्वरवत्सरारम्भमङ्गलाशंसनम्

विधत्तां सारस्यं द्रुहिणगृहिणीसंस्तवभवं
मिथो वस्सौहार्दं कुशलमनपायं शुभमतिम् ।
सुखं सौजन्यं च प्रमदमधिकायुस्त्रिजगता-
मधीशश्श्रीनव्येश्वरशरदि दिव्यो हयमुखः ॥ १ ॥

भो लोका नव्येश्वरशारदादौ भूतिलालसाः पठत ।
अग्रिमगाथात्रितयं सहृदयहृदयप्रमोददुघमनिशम् ॥ २ ॥

वेलातिगलीलाम्बुधिबालामणिलोलं
नानामणिनीलाम्बुजमालारुचिशबलम् ।
धवलाम्बुजनिलयं गुणलसितं हृदि मृदुलं
कलये हयलपनं धुतकलुषं शशिधवलम् ॥ ३ ॥

खेदाकरनानाजनिदावाम्बुदनमनं
मोदावहवादाहवजयदानधनवनम् ।
वेदाहरदनुजोदितकदनव्रजदमनं
बृन्दारकबृन्दावनमीडे हयवदनम् ॥ ४ ॥

वामाङ्कगहेमाङ्कवामाभुजलसितं
सीमातिगमहिमाकरनामाहतदितिजम् ।
निगमाञ्चलमालाञ्चितगरिमानघचरणं
भज मानस कामाकृतिमश्वाननमसमम् ॥ ५ ॥

भूगोलादधरोर्ध्वगे दिवि चलन् स्वे क्रान्तिवृत्तेऽन्वहं
तत्तद्देशपलांशभिन्नविषुवद्वृत्तान्नते चोन्नते ।
एकद्व्यादिषडन्तमासु कतिचिद्देशेष्वदृश्यो रवि-
र्दृश्यश्चित्रतमक्रियोऽवतु भुवं नव्येश्वराब्दे भृशम् ॥ ६ ॥

सेनार्घाम्बुदपो नृपो हिमरुचिर्माता जनानां समं
भूसूनुं सचिवं क्रमात् स्वतनयं मित्रं च धान्याधिपम् ।
सौम्यं सस्यपतिं समं सुरगुरुं सौरिं रसाधीश्वरं
कृत्वा पाति च मेदिनीं च कलयन् सस्योत्कटां विष्टपम् ॥

अस्मिन्नीश्वरवत्सरे सितदले वैशाखमासे दिने
चाद्ये भौमदिने दिनापरदले सौम्योऽर्कविम्बाद्वाक् ।
तिर्यक् तादृशबिम्बमध्यविलसद्बिन्दूपमो दृश्यते
धूमादर्शवशादनेन जनितामीतिं धुनोत्वीश्वरः ॥ ८ ॥

अत्राब्दे मासि पौषे तपसि च दिनयोस्सम्भवात् पञ्चकृत्वः
पूष्णो भौमस्य चाथो गुरुभृगुसुतयोरस्ततो भौमशन्योः ।
वासादेकत्रराशौ भुजगधिषणयोस्सूरिसौर्योश्च वीर्य-
प्राप्तयो (३-११) र्जीवारयोस्स्यान्नृपविपुलरणं तन्निरुन्धां
[हयास्यः ॥ ९ ॥

गताब्दे भूपुत्रोऽदितिभ उदितोऽब्देऽत्र भवभे-
तदृक्षाद्वक्रोऽतोऽश्रुमुख इति दोषस्समजनि ।
तदीतिव्रातेनाश्रुमुखभुवनं कञ्जनयनः
शुगोघस्तेनोऽनश्रुमुखमुपकल्प्यावतुतराम् ॥ १० ॥

जलनिधिरिव राकाशीतभानोर्मयूखै-
रनितरसुलभैस्स्वैर्वैभवैरेधमानः ।
अवितबुधसमूहः कृष्णराजो जितारि-
र्लसतु भुवि चिरायुस्सप्रियस्सानुजातः ॥ ११ ॥

इति नव्येश्वरवत्सरमुखमङ्गलमेष शेषकविमौलिः ।
आशास्ते कृष्णनृपास्थानमहापण्डितप्रथोपेतः ॥ १२ ॥

आस्थानमहाविद्वान्, **करूरु शेषाचार्यः,**
ज्योतिश्शास्त्रप्रधानोपाध्यायः.

जातेष्ट्यास्त्वष्टिकाले ते मन्त्रो नासीत्सुतप्रदः ।
मुष्टिलभ्ये फलेऽनन्धः किमिष्टिं वष्टि? कौशिक! ॥ ६४ ॥
बाललालनगीतिस्ते दुस्सहाऽपि हिताय नः ।
निम्बतैलमहृद्यं स्तात् खासिनां घूक! तद्धितम् ॥ ६५ ॥
कन्याविक्रयकर्तारः पुत्रविक्रयतत्पराः ।
आयाधिकव्ययव्यग्राः घूक! ते गुरुपुङ्गवाः ॥ ६६ ॥
निद्राभङ्गान्न भीतिर्नः घूक! ते प्रियसोदरान् ।
ध्यायतां ब्रह्मवच्चोरान् तद्भद्र! रट शोभनम् ॥ ६७ ॥
साध्वीपराङ्मुखान् दत्तकन्यारत्नापहारकान् ।
निर्दोषिदूषणव्यग्रान् सतीर्थ्यान् घूक! वेद्मि ते ॥ ६८ ॥
परार्थघ्नाः स्वार्थपराः मिथ्यालोलाः प्रमादिनः ।
अलसाः गर्ह्यमौनाढ्याः घूक! ते सचिवोत्तमाः ॥ ६९ ॥
अनार्याध्वोपदेष्टारः धर्मबोधनभीरवः ।
धर्मोपदेशाश्रोतारः घूक! तावकमातुलाः ॥ ७० ॥
अनवेक्ष्य निजानर्थमप्यन्यानर्थवर्षिणः ।
स्वशिखारोपितालाताः निशाट! तव पार्षदाः ॥ ७१ ॥
निशाटनाऽवतारास्ते शरणागतदुःखदाः ।
रणागतेषु विनताः ये च दुर्बलहिंसकाः ॥ ७२ ॥
अश्लीलभाषिणः क्रूरवादिनः घूक! शापदाः ।
स्वप्रशंसान्यनिन्दासु रतास्ते स्तुतिपाठकाः ॥ ७३ ॥

तुलापदेशः.

तुले त्वामतुलां मन्ये समां च विषमामपि ।
विषमा न तुलाऽसि त्वं समा त्वमतुलाप्यसि ॥ ७४ ॥

दृष्टं त्वयि तुले सत्यं लोकतश्शास्त्रतस्तथा ।
पण्यवत्पुण्यपापौ च मिमते त्वयि वैदिकाः ॥ ७५ ॥
आत्मपातमजानन्तः निजवैषम्यजं तुले ।
अस्थाने पातयन्ति त्वां ते सत्यानृतजीवनाः ॥ ७६ ॥
मध्यबन्धे निगृह्य त्वां तपस्विनि तुले! खलाः ।
अश्वत्थामगजन्यायं व्याकुर्वन्ति पुरस्तव ॥ ७७ ॥
त्वं मानमेयवैषम्यं न गूहसि शुभे तुले ।
पिशाचनिगृहीताया वैषम्यं ते न दूषणम् ॥ ७८ ॥

मानापदेशः.

मानैरकृत्रिमैर्भाव्यं न चेत्स्याद्बुधनिग्रहः ।
कृतकैर्लेखनिष्काद्यैर्जायते राजनिग्रहः ॥ ७९ ॥

कूश्माण्डापदेशः.

घटोज्ज्वलितविग्रहं बहुकपालकापालिका-
पदं मणिकसम्भृतं पिठरपीलुपाकास्पदम् ।
धुतैकयुतविंशतिव्यसनसंहतिं त्वामहं
घटीफल! कणाशनप्रियमवैमि तर्कामृतम् ॥ ८० ॥
प्राहुर्विष्णुरथाङ्गवर्तुळतनुं यां शक्रकुम्भीफलं
माधुर्येण सितोपमामपि सिताकुम्भीफलं यां विदुः ।
प्राहुश्शक्रपुरस्कृतामविरतं तां शक्रकुम्भीफलं
सा मान्यामृतकुम्भनीति वचसा तुष्टोस्मि रुष्टोस्मि च॥८
देवानाममृतं विभज्य स हरिः क्षीराब्धिकूले न्यधा-
त्कुम्भीं लिप्तसुधाकणां सपदि सा चैतन्यमासादिता ।
संजाताऽमृतकुम्भिनी परिधृतासङ्ख्यातबीजोदरा
या माता किल! कुम्भिनीफलततेर्या शक्रनाम्नाऽङ्किता ॥८

अग्रे यासि शुभोत्सवेषु सदसि त्वं शोभसे शोभने
सौलभ्यं भवतो गिरामविषयः `रे भद्र कुम्भीफल! ।
अन्विष्याधिकमादरेण विपणादामन्त्रितं त्वां गुरुं
केचिन्मास्त्विति हन्त! भुक्तिसमये प्राज्ञास्तिरस्कुर्वते ॥ ८३

भूनायिकातिलकजालसमुद्गकं त्वां
जानामि कुम्भफल! यत्तव भव्यगर्भे ।
पूर्णानि बीजमिषतस्तिलकानि भूमेः
जातानि यानि तिलकाळिनिदर्शनानि ॥ ८४ ॥

कूश्माण्ड! भद्रगुणपूर्ण! विशिष्टशिष्ट-
संसेव्य! शाककुलभूषण! लब्धवर्ण! ।
आजन्मतः परिगृहीतमहोच्चपीठ!
सौलभ्यमेव तव हन्त! गुणापवादः ॥ ८५ ॥

कल्याणमण्डपतलं तव जन्मशाला
तत्रैव वृद्धिरपि ते तव चाऽपि यात्रा ।
तत्रैव माङ्गलिकवाद्यसहानुभूत्या
मान्योस्तिकस्तव समः कलशीफलोर्व्याम् ॥ ८६ ॥

धूतार्जवाक्षिति ऋजूकरणप्रवीण-
क्षोणीसुरेन्द्रकुलमण्डपमण्डनोसि! ।
त्वां शक्रदुर्लभगुणं पथिकाणकाच
लभ्यं निरूप्य बत! कुम्भफलाऽस्मि खिन्नः ॥ ८७ ॥

णवर्णोपदेशः.

णवर्ण! नारायणनामरत्न-
मालालसन्नायकरत्न! भद्र! ।
भाषाप्रपञ्चस्थितशब्दराशि-
मूलातिथे स्वागतमद्य ते स्तात् ॥ ८८ ॥

णकार! गर्वं जहिं वर्णवर्गे
मूर्धन्यमूर्धन्यस्मि सदेति हस! ।
नेत्याह कस्तत्स्वसहानुभूति-
रन्त्यार्णकेळौ किमु दूषणं ते ॥ ८९ ॥

णकार! ते भूषणधारणक्रमं
विलक्षणं वीक्ष्य वयं सुविस्मिताः ।
दधाति लोकः किल कुण्डलद्वयं
धत्से त्वमेकः किल कुण्डलत्रयम् ॥ ९० ॥

णकार! माद्दप्य! लिपिक्रमे स्वं
मूर्धन्यमूर्धस्थमवेत्य मूर्ख! ।
त्वां वर्णवर्गा न तथा विदन्ति
नोचेत्कुतः पञ्चदशोऽसि वर्गे ॥ ९१ ॥

णत्वं प्रबाधतामस्मान्नारायणपदास्थितम् ।
या बाधा सुभगा दत्ते सदा नारायणस्मृतिम् ॥ ९२ ।

णकार! मूर्धन्यतमस्य माऽस्तु
तेऽन्त्याक्षरीकेळिरसस्य भङ्गः ।
प्रदीपभङ्गोऽपि कथाप्रसङ्गे
सह्यो न वर्णक्रमकेळिभङ्गः ॥ ९३ ॥

ण! त्वं प्रकृष्टोऽसि न संशयोऽत्र
प्रकृष्टिपत्राहर एष तेहम् ।
आयाहि! वर्णक्रमकेळिभङ्गा-
पराधिनस्ते निगळः किलाऽयम् ॥ ९४ ॥

सत्सन्तानप्रशंसा.

निलयं निरयं मन्ये सत्सन्तानाविनाकृतम् ।
यद्रत्नदीपसन्दीप्तमप्यन्धतमसा वृतम् ॥ ९५ ॥

अपुत्रिणो यदैश्वर्यं तदनैश्वर्यलक्षणम् ।
विज्ञानं यदवृत्तस्य तदेवाऽज्ञानलक्षणम् ॥ ९६ ॥
सपुत्रस्य दरिद्रस्य कुम्भीपाकस्सुरालयः ।
विपश्चितो दरिद्रस्य कुम्भीपाकस्सुरालयः ॥ ९७ ॥

विद्वत्सन्तानप्रशंसा.

सन्तानं जडमप्येकं खे रूढं कामदं विदुः ।
भूरूढो बहुलो विद्वत्सन्तानः किं न कामदः ? ॥ ९८ ॥

विप्रप्रशंसा.

आनन्दमयकोशस्थं विशुद्धख[1] निगूहितम् ।
सहस्रवर्णरुचिरं सुवर्णं संस्तुमः परम् ॥ ९९ ॥
रणमङ्कुशमासाद्य विश्वं राजा जयेन्न वा ।
शरणं कुशमासाद्य विश्वान्विप्रा जयन्त्यहो ॥ १०० ॥
[2] स्थिताश्चेन्निस्सङ्गं विदधति परेषामुपकृतिं
गताश्चेन्मुक्ताःस्युः जनिमरणचक्रप्रहातिभिः ।
पुनर्वा जाताश्चेत्पुनरपि परेष्टं विदधते
द्विजेन्द्रास्तत्पादान्न जहति रसज्ञाः क्वचिदपि ॥ १०१ ॥

राजप्रशंसा.

ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजस्समृद्धिमान् ।
विश्वं रक्षति भूपस्तन्नाविष्णुः पृथिवीपतिः ॥ १०२ ॥
अष्टानां लोकपालानां कर्माणि तनुते नृपः ।
तद्राजा लोकपालांश इति सिध्यति लोकतः ॥ १०३ ॥

---

[1] ख निगूढितमिति विप्रपक्षे खनौ गूढितमिति सुवर्णपक्षे. [2] दन्तपक्षे विप्रपक्षे च विशेषणानि नेयानि.

चन्द्रसूर्ययोरुपदेशः

तौ पुष्पवन्तौ धीमान्तौ कालकार्यक्रमाक्रमौ ।
सौम्यासौम्यगुणैरेव यावास्तां जगतः प्रियौ ॥ १०४ ॥

दुर्जननिन्दा.

भूतप्रेतपिशाचाद्यैर्वसेद्वा पितृकानने ।
सत्याचारविहीनैस्तु साकं स्वर्गेपि नो वसेत् ॥ १०५ ॥

दुर्जनविरोधनिन्दा.

महेन्द्रं वाऽपि तत्तातं दूषयेद्भूषयेदपि ।
पिशाचमपि पार्श्वस्थं भूषयेन्नैव दूषयेत् ॥ १०६ ॥

शुष्कोपचारनिन्दा.

सहस्रकरुणालपैः परदुःखं न हीयते ।
ब्रह्मरन्ध्रंशिशिरितं किं तिलन्नदयोक्तिभिः ॥ १०७ ॥

मानुषनिन्दा.

मरन्दकोशनिर्माणे न ते शक्तिर्नराधम! ।
मक्षिकोच्छिष्टभोगस्ते परत्वं व्याकरिष्यति ॥ १०८ ॥

गूढोक्तिः (द्विचक्ररथस्य).

रथोपरि रथो भाति यौ नेतारौ परस्परम् ।
एकस्सचेतनो मौनी वाचालोऽन्यस्त्वचेतनः ॥ १०९ ॥

बाष्पयानदोषः.

जङ्घैव विस्मृता स्वीया श्रीमद्भिर्बाष्पयानगैः ।
हन्त स्रष्टाऽपि तेषां नु जङ्घासृष्टिं च विस्मरेत् ॥ ११० ॥

समयभाषी.

अज्ञोऽपि स्यात्प्रशंसार्हः यथासमयभाषणात् ।
शस्यते कालसंभाषी कुक्कुटः कुकुरोपि वा ॥ १११ ॥

असमयभाषी.

अकालभाषी प्राप्नोति सर्वत्राऽपि पराभवम् ।
तादृशौ निहितावास्तां सद्यः कुक्कुरकुक्कुटौ ॥ ११२ ॥

शून्याङ्कापदेशः.

अकिञ्चनोप्युदारात्मा सर्ववर्णोपकारकः ।
निरर्थको हि शून्याङ्कः सर्ववर्णोपकारकः ॥ ११३ ॥

अर्धविज्ञानदोषः.

अनर्थायाऽर्धविज्ञानं अर्धज्ञः कोऽपि वारिधौ ।
सच्छिद्रमकरोन्नौकां स्रुतये तद्गताम्भसाम् ॥ ११४ ॥

पुस्तकपाण्डित्यनिन्दा.

अनर्थदं हि पाण्डित्यं संप्रदायविवर्जितम् ।
गुदं दग्ध्वाच्छिनत्कर्णं कश्चित्पुस्तकपण्डितः ॥ ११५ ॥

व्याख्यानावलोकदोषः.

आदावमृष्टमूलानां टीका ग्रसति धीबलम् ।
पूर्वं विमृष्टमूलानां टीका दत्ते बलं धियः ॥ ११६ ॥
व्याख्ययैवाऽर्थविज्ञाता याता च रथमात्रतः ।
शक्तिं धियश्च जङ्घायास्स्वस्य नूनं स्वयं हतः ॥ ११७ ॥

प्रतिभाप्रशंसा.

प्रतिभाशालिनां लोके नैव किञ्चिन्निरर्थकम् ।
इतां मौल्यं हि जानीते पाणिनेः प्रतिभा स्वयम् ॥ ११८ ॥

नियोज्यशुद्धिः.

नियोज्यानुद्धपेत्काले यथार्हभृतिवर्धनैः ।
शालयः फलदा लोके ह्यावापोद्वापदोहदैः ॥ ११९ ॥

मूर्खनिन्दा.

सर्वं तुच्छं विमूढस्य सर्वमुच्चं विपश्चितः ।
यदाद्यो नीचयत्युच्चमुच्चं नीचयते परः ॥ १२० ॥

पुच्छस्तुच्छो विमूढानामुच्चं पुच्छो महात्मनाम् ।
उच्चं हनुमतः पुच्छं देवनां न तु रक्षसाम् ॥ १२१ ॥

वृत्तप्रशस्तिः.

ज्ञानं सवृत्तं चेद्‌ज्ञानं न चेदज्ञानमेव तत् ।
देहो जीवयुतः कायः स निर्जीवश्शवस्मृतः ॥ १२२ ॥

अर्थविज्ञानप्रशस्तिः.

अर्थज्ञानविहीनानां शब्दजातं हि वाशितम् ।
गोधादिवाशितेस्त्यर्थः न वाक्ये ज्ञानवर्जिते ॥ १२३ ॥

सतां प्रशस्तिः.

सन्त एव सतां मानं तान् मातुं नेतरे क्षमाः ।
तुलामानं तुला वेत्ति नातुला वेत्ति तन्मितिम् ॥ १२४ ॥
हृदाकाशो हि महतामनहंकारजन्मभूः ।
रजस्तमोभ्यामच्छन्नो भूताकाशाद्विलक्षणः ॥ १२५ ॥
सतां चित्तं न मालिन्यं धत्ते संतापितं खलैः ।
परं धत्ते हि वैमल्यं तप्ततप्तसुवर्णवत् ॥ १२६ ॥
महत्त्वं महतां नीचैः तष्टं तष्टं विवर्धते ।
याति नाडिन्धमैस्तष्टा महत्तां कनकालुका ॥ १२७ ॥
श्रीशैलसत्यनिलयकमलावासदेशिकः ।
चक्रे सूक्तिसुधाबिन्दुं लीलया विदुषां मुदे ॥ १२८ ॥

इति श्रीमन्महीशूरपुराधीशश्रीमन्नाल्वडिकृष्णराजशारदाभाण्डागारीयप्रधान-
विदुषः निरुमले सत्यागालं श्रीनिवासदेशिकाचार्यस्य कृतिषु
सूक्तिसुधाकणस्समग्रः.

जयति श्रीकृष्णसार्वभौमः ॥

सनातनभौतिकविज्ञानम्.

" निखिलमनुजाचित्तं ज्ञानसूत्रैर्नवैर्य-
स्स्रजमिव कुसुमानां कालरन्ध्रैर्विधत्ते ।
सलघुमपि ममैतं प्राच्य विज्ञानतन्तु-
मुपहृतमतिभक्त्या मोदतां मे गृहीत्वा ॥
वन्दे विद्वद्वृन्दं भौतिकविज्ञानसारसर्वस्वम् ।
ऋषिपदगतिकरयोगं परमपदसुयोगभाजनं वन्द्यम् " ॥

१. एतल्लेखोद्देशः.

अयं भौतिकज्ञानविषयः सनातनः, नत्वधुनातनः । जगत्सृष्टिमारभ्य जगन्निदानकारणविज्ञानेच्छा, केषांचित्तत्त्वार्थचिन्तकानां हृदयेषु समुज्जृम्भिता अभूत्, तेषां प्रयत्नविशेषेण भौतिकविज्ञानं, परात्मविज्ञानमिव सम्यगङ्कुरितं सत्, समृद्धं, पुष्पितं फलितं च भूत्वा, रसास्वादनपराणां हिताय सर्वेषु शास्त्रेषु सुप्रकाशं भजतीत्यखिलभारतेयपण्डितानां सम्भावना । परन्तु देशान्तरेषु अधुनातनपण्डितप्रकाण्डैः, ये ये भौतिकविषयास्समालोचिता विज्ञाताश्च भवन्ति, लोकोपकारबुद्ध्या स्वहितसाधनबुद्ध्या वा तद्विज्ञानफलं विविधविचित्रयन्त्रतन्त्रोपकरणनिर्माणचातुरीमुखेन सर्वानुभवसाध्यं नीतं, ते ते विषयाः अस्मत्प्राचीनैः कदापि समालोचिता वा? विज्ञाता वा? तेषां कृषिफलं कुत्र कथमुपलभ्यते? इत्यादि वितर्कं कुतर्कं च, सुवितर्केण, सप्रमाणं सङ्ग्रहेण निवारयितुमयं लेखारम्भः ॥

२. भौतिकविज्ञानस्यावश्यकता.

सनातनः–पुरातनः। क्षितिजलज्योतिर्वाय्वन्तरिक्षाणि पञ्च-भूतानि। पृथिव्यप्तेजोमनांसि मूर्तानि। वाय्वाकाशात्मादीन्य-मूर्तानि। बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणत्वं भूतत्वं। (भूत=Matter, which is anything that occupies space and may be apprehended by the aid of senses—W. SIMSON). क्रिया-श्रयत्वं मूर्तत्वम्। तदन्यत्वममूर्तत्वम्। विवेकेन ज्ञानं विज्ञानम्। तत् दीर्घकालादरनैरन्तर्यसत्कारसेवितं सत् दृढं भवति। यद्वि-षयकश्चाभ्यासः तद्विषयकमेव साक्षात्कारमुपजनयति। तत्त्व-पक्षपातः, धियां पक्षपातः। अतः विज्ञानसंपादनेच्छा। यस्य वस्तुनः यो भावः तत्तस्य तत्त्वं अनारोपितं (तत्त्वं ब्रह्मणि याथार्थ्ये इति कोशः)। कारणसत्वे कार्यसत्वं, कारणाभावे कार्याभावः इति ध्रुवो नियमः। (Theory of causation) अतः भूतानां कार्य-कारणविज्ञानेच्छा। (One of the objects of men of science is to determine the causes, that is, to furnish an answer to the question "Why do things take place as they do?" W. SIMON.)

पदार्थाः प्रमितिविषयाः खलु, प्रमितिः यथार्थानुभवः। तस्मात्तन्त्रयुक्त्या (Scientific reasoning) उद्देशलक्षणपरीक्षा-मुखेन तत्त्वबोधः। नामधेयेन पदार्थमात्रस्याभिधानमुद्देशः। उद्दिष्टस्य तत्त्वव्यवच्छेदकः साधारणो धर्मः लक्षणम्। लक्षितस्य लक्षणं उपपद्यते वा न वेति प्रमाणैरवधारणं परीक्षा। (The object of men of science is experimenting and observing facts and laws.) तत्त्वज्ञानं निश्श्रेयसहेतुः। निश्श्रेयसं पुनः, "तत्त्वज्ञानोत्पाद्यमिथ्याज्ञानकारणध्वंससमानाधिकरणतत्कार्यस-

मस्तदुःखाभावः " यत्र सर्वमेतत्प्रतिपाद्यते सा आन्वीक्षिकी। (Science of observation and experiment.) तत्स्वरूपं यथा—

"आन्वीक्षिक्यात्मविद्यास्यादीक्षणात्सुखदुःखयोः ।
ईक्षमाणस्तया तत्त्वं हर्षशोकौ व्युदस्यति"॥

(कामंदकः)

प्रदीपस्सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम्।
आश्रयस्सर्वधर्माणां शश्वदान्वीक्षिकीमता॥

(वात्स्यायनः)

श्रेयस्साधनाभिधायकं शास्त्रम्। तत्प्रवर्तकाः, कपिलगौतमचरककणादाद्यः। आर्षं विज्ञानन्तु योगिनामूर्ध्वरेतसाम्। तत् न लोकव्युत्पादनायालम्। इति नाभिहितम्। अनधिकारात्। अस्मद्विशिष्टानान्तु योगिनां युक्तानां ज्योतिष्मतीसंयमासिद्धानां, योगजधर्मानुगृहीतेन प्रज्ञालोकसहायेनमनसा, स्वात्मान्तराकाशदिक्कालवायुपरमाणुमनस्सु, तत्तत्समवेतेषु गुणसामान्यविशेषेषु, समवाये च अवितथस्वरूपज्ञानमुत्पद्यते, वियुक्तानां पुनः, आत्मा, मनः, इन्द्रियं, विषयः इत्येतेषां चतुष्टयेन सन्निकर्षात, योगजधर्मानुग्रहणसामर्थ्यात्, सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टेष्वर्थेषु प्रत्ययउत्पद्यते ज्ञानम्। सामान्यविशेषज्ञानोत्पत्तौ अविभक्तमालोचनमात्रं प्रत्यक्षं प्रमाणम्। न तत्रान्यत्प्रमाणमस्ति। अफलस्वरूपत्वात्। "विलक्षणाह्येषां प्रबन्धॄणामाध्यात्मकीशक्तिः। न तत्कार्यं किंचिज्जगति विद्यते। यज्जागरूकास्सन्तोऽमी भारतमानसराजहंसाः आर्यकुलानन्दनाः जातु, सत्वरं, निष्पादयेयुः।" इति हि तत्त्वदर्शिनामुद्घोषः। तथा च॥

अथ किमु पृथुतन्त्रैर्धीमतो भूरितन्त्रैः
स्वकरकलितयष्टेर्दत्तमूलाग्रदृष्टेः।

न तदविदितमानं वस्तु यद्दृश्यमानं
दिविभुवि च जलस्थं प्रोच्यतेऽथ स्थलस्थम् ॥

पञ्चभूतानि.

खरद्रवचलोष्णत्वं भूजलानिलतेजसाम् ।
आकाशस्याप्रतीघातो दृष्टं लिंगं यथाक्रमम् ॥
लक्षणं सर्वमेतद्धि स्पर्शनेन्द्रियगोचरं ।
तन्मात्रापंचकं यत्तु तन्नूनं भूतपंचकम् ॥

अधिष्ठानभूतं सूक्ष्म शरीरम्। अस्मदादीनां स्थूलशरीरं पार्थिवमेव । अन्यानि भूतान्युपष्टम्भकानि ॥

पृथिवी. (Earth)

पृथिव्यादीनां चतुर्णां कार्यभूतानां भूतानां तत्तत्परमाणवः कारणानि। परमाणूनां स्वरूपं परिमण्डलमिति पारिभाषिकम्। परमाणुः—निरवयवः, क्रियावान् इति केचित् । परमाणवः–सततगतिशीलाः (Always in vibratory motion) ; तत्र पारिमाण्डल्यशक्तिः स्पन्दशक्तिश्च वर्तत इति । (Electrons and protons) इति केचि । वस्तुशक्तिरेव तत्र स्पंदनिबन्धनमित्यन्ये। (We learn that all matter is made up of exceedingly small particles, called molecules. Atoms are indivisible; they are concerned in the combination of molecules. Sir James Walker. The atoms in the present state of physical science must be regarded as structures of positive and negative electricity.) तेष्वदृष्टकारितेन परिस्पंदेन, द्व्यणुकत्र्यणुकादिकमुत्पद्यते । एवं क्रमेण गिरितरुपाषाणादि पृथिवीकार्यमुत्पद्यते । तथैवान्यभूतकार्याणि । द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते, गुणांश्च गुणा इति निय-

मात् । अत्र तार्किकैः अङ्गीकृतमदृष्टमेव परमात्मशक्तिरिति मन्यन्ते वेदान्तिनः । तथैवोक्तं भगवता श्रीकृष्णेन ॥

"परमाणुमये चित्तं भूतानां मयि रञ्जयन् ।
कालसूक्ष्मार्थतां योगी लघिमानमवाप्नुयात्" ॥

वाय्वादिभूतानां ये परमाणवः तन्मये तदुपाधिभूते मयी-त्यर्थः । (भा—स्कं. अ १५ श्लो १२)

अस्मिन्नयायमते परमाणवः नित्याः । तथाचोक्तं—

"सदकारणवन्नित्यं" .... (क.सू ४—१—१).
"नाणुनित्वात्" .... (गौ.सू २—२—२४),
"श्रुतिप्रामाण्याच्च" .... (,, ३—१—२१)

श्रुतिस्तु—विश्वतश्चक्षुरुतविश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुताविश्वतस्पात् । संबाहुभ्यां धमति संपतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन्देव एकः" पतत्रैः परमाणुभिः, संधमति संयोजयति, संजनयन् समुत्पादयन् । एवं वैशेषिकीप्रक्रिया ॥

अपकर्षपर्यन्तं परमाणुः । सत्वरजस्तमसां अपकर्षकाष्ठामापन्नः सङ्घातः परमाणुः । (Infinitesimally small particles of matter) लोष्टस्य हि प्रविभज्यमानस्य यस्मिन्नवयवे अल्पत्व तारतम्यं व्यपतिष्ठते, सः अपकर्षपरमाणुः (Indivisible particle). अस्मिन्मते परमाणवः,—अण्व्यः, मात्राः, विनाशिन्यः । दशार्धानां जयः स्मृतः । (Binary molecule) आरम्भपरमाणुः स एव । तेषां संगः (Combination), तेषां व्यूहः इत्येवं क्रमेण महाभूतोत्पत्तिः । तत्कार्यद्रव्याणां च (Compounds) उत्पत्तिरिति सांख्यप्रक्रिया ॥

परमाणुपरिमाणं च—एकयवपरिमाणे अष्टषष्ट्याधिक सप्तशतयुतद्वात्रिंशत्सहस्रसंख्याताः (32,768) परमाणवः भवन्ति-परमाणुकालः ($\frac{1}{300}$ of a Nimesha) निमेषस्य शतत्रयतमोभागः अथवा ($\frac{1}{200000}$ of a second) सेकेण्डाख्यकालस्य विंशतिसहस्रतमोभाग इति परिगणितः ॥

सू "रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी"। पार्थिवपरमाणानां एकजातीयत्वेपि पाकमाहिम्ना विजातीयद्रव्यान्तरानुभवः यथा—तृणात् क्षीरम्। पार्थिवास्तु—सुवर्ण रजत मणि मुक्ता मनश्शिला मृत् कपाललोहमल सिकतामुधा हरिकाल लवण गैरिक रसादयः। भूतानामिव स्थावरजङ्गमानां नानावर्णाकृति विशेषा भवन्ति। तत्र कृष्णवर्णं पृथिव्याः स्वाभाविकं। श्रु॥ "यत्कृष्णं तदन्नस्य" नैमित्तिकमन्यत्। गन्धोनैजोगुणः॥

कार्यद्रव्येषु कर्मोत्पत्तिः.

स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगविशेषः नोदनं। (Energy, power or force) स्पर्शवेगोभयद्रव्य संयोगविशेषः अभिघातः (Pressure, gravitation, etc.).

नोदनं—दक्षिणहस्ततलेन वामबाहुमूलादग्रं यावत् प्रदेशे परामृश्यमाने, दक्षिणहस्तमात्रोत्पन्ना क्रिया नोदनेत्युच्यते। अभिघातः=तेनैव हस्तेन वामबाहोः कस्मिंश्चित् प्रदेशे प्रहरणे कृते स अभिघात इत्युच्यते। अत्र प्रहरणोद्यमे दक्षिणहस्ते यथा क्रिया सञ्जाता तथैवनिरोधरूपप्रतिक्रिया, वामबाहुस्थलेपि सञ्जाता इत्युन्नेयं—अनेन नोदने सामान्यस्पर्शः, अभिघाते विशेषस्पर्श इति फलितं—(These statements will serve for Newton's three laws of Motion). गुरुत्वात्पतनं (Gravitation by weight) संयोगाभावे, संस्काराभावे वा गुरुत्वात्पतनं, गुरुत्वजन्यतावच्छेदकपतनत्वजात्यवच्छिन्नं। (A body thrown up into the air or deprived of its support will fall back upon the Earth). यत्किंचिद्वस्तु यथा यथा, कर्मात्मकं कार्यं करोति, तथा तथा, अस्यकर्मसन्तानलक्षणबहुकार्यकरणात् शक्तिरपक्षीयते। यथा यथा शक्तिरपक्षीयते तथा तथास्यकार्यं मन्दतरतमादिभेदभिन्नमुपजायते। सर्वथाऽपक्षीयमाणशक्तिरन्ते

स्वयमेव नश्यति । तन्नाशे तद्वस्तु अवश्यं आत्मगताद्गुरुत्वात्पतति । प्रतिबन्धकाभावे गुरुत्वादसमवायिकारणात्पतनम् । गुरु ह्याकृष्यते पृथिव्येतिनियमात् । (Gravitation is the force caused by the attraction of the Earth) सर्वमेतत्तत्त्वपरीक्षामुसलकर्मणि यथा—

क. सू. ५—१—१. "आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म"।
"येनेन्द्रियेण येनाङ्गेन मनस्संयुज्यते तदङ्गक्रिया हेतुः प्रयत्नः"—

,, २. "तथा हस्तसंयोगाच्च मुसले"

,, ३. "अभिघातजे मुसलादौ कर्मणि व्यतिरेकादकारणं हस्तसंयोगः" ॥

,, ४. "तथा आत्मसंयोगो हस्तकर्मणि" ॥

,, ५. "अभिघातान्मुसलसंयोगाद्धस्ते कर्म" ॥

,, ६. "आत्मकर्महस्तसंयोगाच्च" ॥

,, ७. "संयोगाभावे गुरुत्वात्पतनम्" ॥

,, ८. "नोदनविशेषाभावान्नोर्ध्वं न तिर्यग्गमनं" ॥

,, ९. "प्रयत्नविशेषान्नोदनविशेषः" ॥

,, १०. "नोदनविशेषादुदसनविशेषः" ॥

,, ११. "हस्तकर्मणा दारककर्म व्याख्यातम्" ॥

,, १२. "तथा दग्धस्य विस्फोटने" ॥

इति द्वादशसूत्रैः कणादमुनिभिस्सम्यक्प्रदर्शिता । तद्विवरणमन्यत्र तद्भाष्यादिषुद्रष्टव्यम्। तादृशी परीक्षा धूमशकटगमने यथा काष्ठेन्धनशिलाङ्गारेन्धनादिभिः जनितेन वह्निसंयोगेन जले बाष्पाविर्भावः । बाष्पसंयोगविशेषेण विद्युच्छक्तिसंयोगविशेषेण वा जनितेन नोदनविशेषेण चक्रेषु भ्रमणं, अनन्तरं संयुक्तसंयोगवशात् यावच्छकटे वेगाख्यसंस्कारोत्पत्तिः तेनशकटगमनम् । तेनैव बहुविधसंभारसंयुक्तशकटपरंपरायाः यातायातप्रसंगः, इति विदितं खलु । तत्र शकटद्रव्यं समवायिकारणं बाष्पोत्पत्तिः,

वेगः, संस्कारः, नियन्त्रादयः निमित्तकारणम् । एवमेव पत्कंदुक, हस्तकंदुक, यष्टिकन्दुक प्रक्षिप्तकन्दुकादिदारकक्रीडासु, अयोगोळकाश्म मृत्पिंडादि प्रक्षेपव्यापारेषु च, कार्यकारणव्यवस्था विद्वद्भिरुन्नेया । विविधयन्त्रक्रियासु च तथैवनियमाः भवन्ति ॥

वह्निसंयोगेन दग्धकल्पस्य अश्मफलादेः विस्फोटने (Volcanic eruption, etc.) यत्तदवयवानां उर्ध्वाधस्तिर्यग्गमनादिलक्षणं कर्म तन्नोदनमात्रात जनितमित्यर्थः (By some cause, the potential energy of heat is converted into kinetic one).

क. सू. ५—१—१३. "यत्नाभावे प्रसुप्तस्य चलनं वायुसंयोगाद्भवति"।

(प्रसुप्तस्येत्यनेन अचेतनावस्थामुपलक्षयति—एतदेव भूकंपादीनां लिंगम्.)

क. सू. १४. "तृणे कर्म वायुसंयोगात्" ॥

क. सू. १६. "इषौ अयुगपत्संयोगविशेषाः" कर्मान्यत्वे हेतुः नोदनाभिघातादि संयोगविशेषेण आद्यं कर्म, विभागः, पूर्व संयोगनाशः, उत्तरसंयोग इति क्रियाहि चतुःक्षणावस्थायिनी पंचमक्षणे तस्याः नाशः ॥

सू, १७. "नोदनादाद्यमिषोः कर्म, तत्कर्मकारिकाच्च संस्कारात् (Acceleration) उत्तरं तथोत्तरमुत्तरं च" ॥

इदमेव तत्त्वं अयोदारुमुखादिद्रव्यविशेषनिर्मितवहुविधविचित्रयन्त्रसामग्रीगमनादौ योज्यम् । गमनग्रहणात् भ्रमणरेचनस्यन्दनोर्ध्वज्वलनतिर्यक्पतननमनोन्नमनादयः गमनविशेषाः परिगृह्यन्ते (Application of force with requisite momentum in throwing an arrow, in shooting a bullet through

the gun, etc.) तिर्यग्गमनं वक्रगमनं प्रतिनियतादिग्गमनमिति यावत्। अन्यच्छरगमनादिकं तु नियतदिग्गमनम्॥

क. ५—१—१८ "संस्काराभावे गुरुत्वात्पतनम्"।

पतनानन्तरं वेगाख्यसंस्कारः (Impact) कंचित्कालमनुबध्नाति। यथा—भूमौ पातितकन्दुके। यथा च उपरते च कुलालव्यापारे चक्रं संस्कारवशात् भ्रमत्तिष्ठति—कालपरिपाकवशात् उपरते संस्कारे निष्क्रियं भवति। तथैव धूमशकटादिकम्॥

भूभ्रमणम् (Rotation of the Earth).

५—२—२. सू. "तद्विशिष्टेनादृष्टकारितम्॥

(W. SIMON:—No one knows why the earth attracts bodies, although we say that it is due to gravitation. This is simply equivalent to saying that an attractive force exists between the earth and bodies upon it, a fact which anyone can observe. But no one knows why the force exists or its nature. This is true in all cases of attraction, affinity, etc. Therefore Kaṇāda calls that unknown cause as अदृष्ट . . .).

कर्मवैचित्र्यात् सृष्टिवैचित्र्यमिति वैदिकानां राद्धान्तः। अतः जीवादृष्टकारिता वस्तुशक्तिरेतादृशी; यतः स्वाक्षं विवस्वानं वा परितो भ्रमन्ती पृथ्वीयं सूर्यमण्डलाकृष्टा खलु (Attracted by the Sun) अनिशं परिभ्रमति (Rotates)। तत्र पृथिवी समवायिकारणं (Inherent cause)। आकर्षणक्रियाप्रयोजकादित्यसंयोगविशेषः असमवायिकारणं (Accidental cause) अदृष्टं(Nature) निमित्तकारणं (Instrumental cause) अत्र श्रुतिरपि यथा—

'तयोरिद्घृतवत् पयोविप्रारिहन्तिधीतिभिः। गन्धर्वस्य ध्रुवेपदे॥

भाष्यं—गन्धर्वस्य ध्रुवं पदमन्तरिक्षं—तथा च तापनीयशाखायां समाम्नायते । "यक्षगन्धर्वाप्सरोगणसेवितमन्तरिक्षमिति" तेनान्तरिक्षेणोपलक्षिते आकाशे वर्तमानयोरित्— द्यावापृथिव्योरेवसंबंधि पयः जलं घृतवत् घृतसदृशं विप्राः मेधाविनः प्राणिनः (घृतसारं तेनोपेतं वा) धीतिभिः कर्मभिः रिहन्ति लिहन्ति। अत्र तयोः इति पदेन आकृष्ट पूर्वमन्त्रोक्तद्यौःपृथिवीपदे अभिधीयते—तत्र पृथिवी भूमिः इति सामान्येन विदितं भवति । द्यौः पदेन, चन्द्रसूर्यनक्षत्रादिमण्डलं उपलाक्षितमिति ज्ञेयम् । अन्यथा तस्य पदस्य सामान्यतः विदितः आकाश इति अर्थो अवबुध्येत चेत्, आकाशे वर्तमानः आकाश इति अन्वयस्संभवेत्। किं च गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे इति पदसमूहेन उपलक्षिते आकाशे पृथिवी वर्तमाना भवतीत्युक्तत्वात्, पृथिवी स्थिरा, शेषफणामण्डलेन वा कूर्मपृष्ठेन वा ऊढा भवतीति पुराणादिवचनं निरस्तम्। अपि तु आकाशे चन्द्रसूर्यनक्षत्रमण्डलानीव भूमण्डलमपि भ्रमतीति ज्योतीरहस्यं प्रकाशितम्। ज्योतिश्शास्त्रेप्येवमुक्तम् । यथा—

भूमेः पिण्डश्शशाङ्कज्ञकविरविकुजेज्यार्किनक्षत्रकक्ष्या
वृत्तैर्वृत्तोवृतस्सन् मृदनिलसलिलव्योमतेजोमयोयम् ।
नान्याधारः स्वशक्त्यैव वियति नियतं तिष्ठतीहास्यपृष्ठे
निष्ठं विश्वं च शश्वत् सदनुजमनुजादित्यदैत्यं समंतात् ॥

भूकंपः (Earthquake).

क.सू. ५—२—१. "नोदनाभिघातात्संयुक्तसंयोगाच्चपृथिव्यां कर्म ॥"

महेश्वरेच्छासहितैः आत्मपरमाणुसंयोगजैः, जनितेभ्यः परमाणुकर्मभ्यः पृथिव्यां कर्म इत्यर्थः । अभ्यन्तरवस्तूनां नोदनाभिघाताच्च संयोगात् वस्तुसंयुक्तपृथिवी संयोगाच्च, भू भूधरादि

भूमिका.

विष्णुसिन्धुतटीराजद्वेलापुरविभूषणम् ।
सौम्यकेशवमीडेऽहं रूपनिर्जितमन्मथम् ॥

नेदं तिरोहितं नाम सर्वेषां प्रेक्षावताम् । यद्बहुतररुचिरविषय परिमण्डितेऽप्यत्र धरणितले कर्णाटजनपद एव बहुविध-बहुतमसंपदामाश्रयो विविधपृथुलमञ्जुलशिल्पयन्त्राचिकित्सितकला-निलयानामालयस्तुङ्गतमशृङ्गसौधश्चित्रतमरुच्यमृगशकुनिगणानिना दितकुसुमफलभरनमिततरुनिवहविलसितवनोपवनः कवेरदुहितृ-व्यायतदुर्भेदसेतुभ्रमनिस्सृतबहुदूरगागाधकुल्यासलिलपूरसमेधि-तसस्यमांसलकेदारो विदुषामावासः प्रकृतीनां विश्रमनिकायो लोच-नासेचनकरामणीयकस्समिन्ध—इति ॥

तस्य च शिरोभूषणं वेलापुरं संप्रति वेलूरुनाम्ना प्रथितं तादृशदेशान्तर्गत—हासनाभिधानमण्डलस्योदीच्यां दिशि नाति-दूरे विराजमानम् । इदं च पुरं बहोः कालात् "होयिसळ" राज-प्रधाननगरमास्त । अस्य च नामान्तरं शासने स्थलपुराणे चोप-लभ्यते त्रिलोकमहास्थानमभिनवक्षोणीवैकुण्ठो दक्षिणवाराणसी चेति ॥

अत्रेयं कथा श्रूयते । सर्गादावादिकेशवरूपश्श्रीशः परम-पुरुषो विरिञ्चिना साक्षात्कृतस्तस्मै सर्वमुपादिक्षत्सर्गकर्म । तदनु कमलभुवा सभक्तिप्रकर्षं स प्रार्थितस्सत्यलोके सुचिरमाराधितोऽ-भूत्तेन । अथैवमतीतेषु षट्सु मन्वन्तरेषु धरणितले कमलासना-दाजगाम सम्राजमिन्द्रद्युम्नं स केशवस्त्रिलोकेशः ॥

अथेन्द्रद्युम्नस्सार्वभौमो वैवस्वतमन्वन्तरेऽष्टाविंशे कृतयुगे समचस्थापयत् संप्रति बाबाबुडन्गिरिनाम्ना प्रतीते चन्द्रद्रोणाचले दिव्यरथे श्रीसौम्यकेशवदेवम्। तदनु ततः प्रतस्थे स महान्नृपश्श्रीवैकुण्ठम् । अनन्तरमाकलियुगोपक्रममारराधुरमरादयस्तत्र गिरौ श्रीकेशवम्। समुपनतेऽपि कलौ तं देवाधिराजमानर्चुर्मुनिपुङ्गवाः ॥

एवं व्यतीते बहुतिथे समये कदाचन मृगयामातन्वानो विष्णुवर्धनो नाम महीपालो विष्णुसमुद्राभ्यर्णगं तत्तटाकाप्लावापगताश्वित्रं निजं सेवकमवलोकमानस्तादृशस्थलानुभावविस्मितमनास्तत्र यावद्व्यचिन्तयत् किमपि देवालयनिर्माणं तावत् स्वप्ने कृतसन्निधानो विप्राकृतिश्श्रीसौम्यकेशवदेवस्समादिदेश तस्मै स्वस्य कश्चिद्देवालयो नूनं भवता निर्मापणीय इति। एवमेव स भगवानाज्ञापयामास श्रीभगवद्रामानुजाचार्यस्यापि स्वप्ने भवच्छात्रेण विष्णुवर्धनेनालयः कारयितव्य इति ॥

अथ स नृपो विष्णुवर्धनश्श्रीरामानुजाचार्यसंनिधिमधिगम्य तस्मै स्वं स्वप्नोदन्तमावेद्य तेनानुज्ञातः प्रतस्थे चन्द्रद्रोणगिरिं सार्धं बहुभिश्श्रीवैष्णवैः। अयमत्र विष्णुवर्धनश्रीरामानुजाचार्ययोस्संश्लेषहेतुः । ऐरङ्गजैनभूपात्मजः पूर्वं विट्टदेवसंज्ञोऽयं राजा विष्णुवर्धनश्चोलभूपोद्भवदुस्सहबाधायै स्वमधिश्रितस्य वेलापुरमधितिष्ठतश्श्रीरामानुजाचार्यस्य तत्त्वोपदेशमहिम्ना प्रपेदे श्री वैष्णवदीक्षाम्। तदनु चन्द्रद्रोणशैलमुपेयिवान् स तु भूपस्तस्माद्गिरेर्भगवन्तं श्रीकेशवं निनाय श्रीनारायणपुरं सद्भिः परिवृतः ॥

ततो व्यतीते गणरात्रे स नृपालस्तस्मान्नगराद्वारिजाक्षमानयन् सुमुहूर्ते प्रावेशयद्वेलापुरीम्। तदात्वे तेन नृपतिना समाज्ञप्तः कश्चन शिल्पिवरस्सप्तभिरेव निशाभिर्निर्ममे कमपि कान्ततमं देवालयम्। अथो विष्णुवर्धनो देवावसथमभितो निर्मापयामास वेला-

पुरं नाम प्रभूतं पत्तनम्। स महीशस्तत्र कारयामास विष्णुसमुद्रं नाम विपुलतमं तटाकम्। अनन्तरमसौ भूपालो वेलापुर्यामिन्द्वक्षिदश (१०२१) मिते शालिवाहशाके (क्रिस्तशाके १०९९) हेमलम्बवत्सरे चैत्रशुक्लपञ्चमीशनिवासरादितस्तन्मासशुक्लत्रयोदशीमन्ददिनं यावदखिलभुवनेशितुस्सौम्यकेशवस्य प्रतिष्ठाकर्माणि सर्वाभिसारेण निर्वर्तयामास सभक्त्युन्मेषं जगतां क्षेमाय। तत् प्रतिष्ठाकर्म तु तादृशमासासितत्रयोदश्यां शनेरहनि हस्तर्क्षे वृद्धियोगे अभिजिन्मुहूर्ते समाप्तिमगात्। ततस्स नृपवरो निरन्तरायं भगवतः प्रात्यहिकोत्सवनिर्वर्तनाय वेलापुरं दिदेश विप्राणां भूयसीर्वृत्तीः॥

परं शासनान्तरादिदमवगम्यते। वैष्णवमणिर्विष्णुवर्धनोऽयं शैलाशिवेन्दु (१११७) मिते क्रिस्तशाके (११९५) शिल्पीन्द्रैरचीकरत् पञ्च नारायणदेवालयान् वेलूरु, तलकाडु, मेलकोटे, गुण्डलपेट नामसु पञ्चसु स्थलेषु। असौ प्राविक्षद्वैष्णवमतं प्रायो रसभूरुद्र (१११६) समे क्रिस्ताब्दे। भूपोऽयं शशीन्दुशिव (११११) मितक्रिस्तशाकादितो धरामनुभू (११४१) मितक्रिस्तशाकं यावद्वेलापुरीराज्यं शासदास्तेति॥

यद्यपि शासनभेदेन राज्ञो वैष्णवमतप्रवेशेनकेशवालयस्थापनकालयोरष्टादशैकोनविंशतिवत्सरव्यत्ययस्तथापि विष्णुवर्धनो वैष्णवो भूत्वा व्यररचत् केशवदेवानिलयमित्यत्र न स्तोकमात्रोऽपि सन्देहः॥

विष्णुवर्धनात्परं राज्यमिदं दुर्विधिना द्वारसमुद्र (हळेबीडु) मधितस्थिवद्भिर्यवनैराधिष्ठितं विनाशितं च। तदनु तद्राज्यं महति गते काले बभूवायत्तं विजयनगराधीशितुः कृष्णदेवरायस्य। स च तददात् स्वस्य ताम्बूलनावी (हडप) वाहकाय कृष्णप्पनायकाय। राज्यमिदमेतद्वंशीयाश्शशासुर्वत्सरशतद्वयम्। अथ शरा-

ङ्घिरसभू (१६४५) समे क्रिस्तवत्सरेऽवस्कन्द्य तदिक्केरीपुराधिपश्शिवप्पनायकः प्रददे श्रीरङ्गरायाय ॥

ततः कालक्रमेण तदपि हूणसात्कृतमासीत्। अथ दिष्ट्या वेलापुरराज्यमधिजगाम भारतसार्वभौमस्यानुमत्या धार्मिकमणिश्चिन्नकृष्णनायको वेदवस्वद्रिभू (१७८४) मिते शालिवाहशके दुन्दुभिवत्सरे नेत्ररसधृति (१८६२) समे क्रिस्तहायने । नृपालोऽयं धर्म्येण पथा सञ्चरमाणश्श्रीसौम्यकेशवदेवपदनलिनयुगनिरुपमभक्तिमांसलस्तदुत्सवानभूतपूर्वं प्रवर्तयन् प्रकृतीरनुरञ्जयन् राज्यमशिषत् ॥

अथ कदाचिदस्य समजनि मनीषा वेलापुरललामायमानं विचित्रतमपुत्रिकापरिकार्मितं काम्यदृष्टचरं श्रीकेशवसदनं तन्महोद्धवसंभ्रमं चाधिकृत्य कारयितव्यः कश्चन चम्पूप्रबन्ध इति। तत्रस्तेन संप्रार्थिता नेत्ररसधरधरा (१७६२) समे शालिवाहशके (क्रिस्तशके १८४०) विकारिशरदि निजज्येष्ठमासे समुद्भूता मद्गुरुचरणाश्श्रीकृष्णब्रह्मतन्त्रपरकालसंयमिवराश्चतुर्विंशे वयसि पूर्वाश्रमे विदधिरे शराष्टद्वीपेन्दु (१७८५) मिते शकनृपसमये (क्रिस्ताब्दे १८६३) रुधिरोद्गारिवत्सरे श्रावणशुक्लदशम्यामेकस्मिन् दिवसे श्रीकेशवोत्सवमालिकाभिधं सरसं गभीरं षष्ठं चम्पूप्रबन्धम्। इदमेतैरभ्यधायि ग्रन्थान्ते—

श्रीचिन्नकृष्णनायकदत्तानुज्ञः प्रबन्धमेकदिनम्।
रुधिरोद्गारिनभस्सितदशम्यां कृष्णकविरेनमाचख्यौ ॥

इति। इमे खलु गार्हस्थ्ये कर्णाटदेशीयचित्रदुर्गमण्डलासन्ननव्यदुर्ग (होसदुर्ग) कृतनिलयास्सरसकविचक्रवर्तितातार्यद्वितीयनन्दनाश्श्रीशठमर्षणकुलवतंसाश्श्रीनिवासब्रह्मतन्त्रपरकालगुरुवरानुग्रह लब्धकवनवैशद्यास्सहृदयवरश्रीसज्जयार्यकरुणोत्तम्भितसाहिती—

धियः कविसार्वभौमबिरुदाः कृष्णाम्बागर्भसंभूताश्श्रीमद्वेङ्कटाचार्यपौत्राश्श्रीविङ्कटार्यावरजाश्श्रीवात्स्यरामार्यदौहित्राश्श्रीरङ्गनाथार्य – भागिनेया इति ग्रन्थान्तिमात् पद्यत्रयाद्वाक्याच्च स्पष्टमवगम्यते। ग्रन्थेऽत्र साधु सुस्पष्टं व्यराचि भस्मासुरनिवर्हणाय मोहिनीरूपजुषो भगवतः केशवस्य निरुपमसदनरामणीयकप्रशंसनं चापमासनिवर्तनीयपाञ्चरात्रकथितकुठारसंज्ञमहोत्सववर्णनं च ॥

अथादौ ग्रन्थकृद्भिश्शासनैश्च समुद्धाटिता हृदयावर्जनचणाः केचन देवसदनचमत्कारा निरूप्यन्ते—

१. पुरेऽत्र शङ्खचक्ररेखाङ्कितान्येव समुत्पद्यन्ते कूश्माण्डफलानि.

२. अस्याः पुर्या दक्षिणतो विलसति विष्णुसमुद्र कासारेऽद्यापि प्रजायन्ते दक्षिणावर्तशङ्खाः.

३. एतत्पुरस्य दाक्षिणात्ये विष्णुसमुद्रे न लक्ष्यते श्रीकेशवतुङ्गगोपुरच्छाया, हन्त सा तदुत्तराहे दवीयसि कुम्भतीर्थाह्वे सरसि परं दृश्यते.

४. चित्रोपलन्युप्तपुत्रिकासंवलितविचित्रशालाशतविराजितं चानिरुद्धाह्वयं किमपि विमानमद्भुतमास्ते.

५. अहो मिथो विप्रकृष्टयोरन्तर्गृहद्वारबहिर्महाद्वारयोरन्तराले केनचन महामण्टपेनान्तरितेऽपि बाह्यमहाद्वारे पिहितकवाटेऽपि गर्भगृहद्वार्यधोमुखी निपतति गोपुरच्छाया.

६. कस्मिंश्चन शिलास्तम्भे खचितानि श्रीपतेरष्टोत्तरशतस्थानानि.

चणकप्रमाणे क्रमुकमात्रे चोपले वृषो दन्ती च निर्मितः.

ईदृशं शिल्पसौष्ठवं वीक्ष्य भृशं विस्मयते कविः—

"परिपक्वमधूच्छिष्टैरपि शा शक्यं किमीदृशं रूपम् ।
कर्तुं यादृशमतनुत तत्रोपलपुत्रिकासु शिल्पीन्द्रः ॥" इति ॥

इदमप्यपरमुपायनीकुर्मः प्रियपाठकेभ्यः—

८. कुत्रचन स्थले वसनं वसानायास्तच्चेलगमक्षिका-जिघृक्षुवृश्चिकभीताया वनिताया दृश्यते प्रतिकृतिः.

९. क्वचिद्भगवतस्त्रिविक्रमस्य वियति समुद्यतचरणाम्बुजं गङ्गाम्भसा क्षालयतः कमलासनस्य वर्तते प्रतिमा.

१०. कुहचित् सङ्गीतगोष्ठीमध्ये राजति कालियमर्दकस्य श्रीकृष्णस्य पुत्रिका.

११. क्वचन स्वस्वौपवाह्यानधितस्थुषां शक्रादिदिगधिपानां भान्ति पाञ्चालिकाः.

१२. क्वचिदवलोक्यते पन्नगपतिमधिशयितस्य श्रीरङ्गनाथस्य मूर्तिः.

एवं परस्सहस्रं हृदयसंवननानिपुणाः पुत्रिकास्समुल्लसन्ति स्तम्भप्रतीहारवितानवातायनविमानादिषु.

ग्रन्थेऽत्र पद्यानां गद्यानां च शैली भृशं सरसा ललिता भावगभीरा सहृदयानां मुदमादधाति । प्रायोऽत्रोत्प्रेक्षा हृद्यास्समुल्लसन्ति । हेमन्तसमयवर्णनं भृशं चमत्करोति । भगवतश्श्रीसौम्यकेशवस्य चापमासि प्रथमादिदिवसनिवर्तनीयानि मोहिनी, कोदण्डराम, नृसिंहार्जुन, सरस्वती, गरुडवाहन, रुक्मिणी, सत्यभामाश्रितकंसमर्दन, बालकृष्णाश्वारोहण, पट्टाभिरामालङ्करणानि सम्यगुपवर्णितानि । एकस्मिन् गद्य एकपञ्चाशत्शानजन्तपदैरुत्सववर्णनात् पदचमत्कृतिरपि प्रादर्शि। अकारि सपरिहासं भग-

वन्निवेदितदिव्यान्नापूपादीनां विनियोगकालिककलकलानुवर्णनम् ॥

अमुना कविसार्वभौमेन धनञ्जयबालकृष्णवेषजुषं श्रीकेशव-मधिकृत्य समुदीरितानि कानि चन पद्यानि रसविदामुपहरामः ॥

अस्मत्तनूभवरिपोर्भगवान् दधाति
पाण्डोस्सुतस्य वररूपमिदं न शक्यम् ।
द्रष्टुं मयेत्यसहनादिव भानुमाली
पाश्चात्यसागरतरङ्गचये ममज्ज ॥ १ ॥

मम वदनरुचिहरोऽसाविति रोषात् पूर्णहिमकरमिवाश्नन् ।
रुरुचे स बालकृष्णो निस्तलनवनीतकवलमथ जक्षत् ॥ २ ॥

क्षीरपाणजातकौतुकाच्युताननोल्लसत्
फूत्कृतोत्थशर्करालिपुञ्जसंशयावहा ।
कम्प्यते स्म मन्दमन्दमिन्दुभानुसुन्दरं
चामरालिबृन्दमग्रसुन्दरीकराम्बुजैः ॥ ३ ॥

केनेदं नवनीतमत्र गिलितं मातर्विडालो महा-
नागत्यागिलदस्तु स क्व विवरं पैपीलिकं प्राविशत् ।
एतद्बाल कथं ध्रुवं गिरिकया कृष्टः कयापिच्छला-
दित्थं गोपवधूत्तरं समवताच्छ्रीबालकृष्णेरितम् ॥ ४ ॥

धन्या देवकनन्दनैव सुषुवे यत्सूनुमेतादृशं
बालोऽप्येष मनो ममाद्य हरते स्याद्यौवनेऽसौ कथम् ।
लभ्यः पुण्यवशादमूदृशसखः क्रीडार्थमित्यादरा-
द्दृष्टाभिर्युवतीभिरेषजगदे बालाभिरप्यच्युतः ॥ ५ ॥ इति ॥

एवमनेके चमत्कारा ग्रन्थेऽत्र तत्रतत्र निवेशिताः । ते सुधी-भिर्विभावनीया इति सर्वं निरवद्यम् ॥

इति निवेदयिता,

करूरु शेषाचार्यः,

संस्थानमहाविद्वान्.

किं व्रजेन किमु वत्सधेनुभिः
किं पयोदधिनवोद्धृतैरपि ।
प्राणवायुभरणेन किन्नु हा
मुग्धमुग्धमिहकृष्णमन्तरा ॥ २१ ॥

आलुन्यस्तं नवपरिमळं यत्तु ह्य्यङ्गवीनं
पात्रे पूर्णं क्वथितपयसो मण्डमत्यन्तसारम् ।
भाण्डे भाण्डे घनतरदधिन्यस्तमस्तंगतेऽस्मि-
न्कृष्णे को वा स्पृशति तदितो नैव तन्नाशभीतिः ॥ ३२ ॥

व्रजैकनेत्रं दैवेन हृतं कालीयरूपिणा ।
ये त्वाततायिनश्शौरेस्सुखं जीवन्तु तेऽधुना ॥ ३३ ॥

अश्मन्ते क्वथितपयस्सतीक्ष्णबाष्पं
मद्भीत्या रहसि बिडालवत्पिपासुः ।
आदाय प्रसभमतिप्रतप्तपात्रं
प्रारोदीर्भुवि विनिपात्य कृष्ण धिङ्माम् ॥ ३४ ॥

उत्पाट्य स्वकरेण बालतृणमप्यत्यादरात्कोमलं
हे वत्साः कबळं विधाय भवतां वक्त्रे न्यधाद्यो मुदा ।
दुग्धं मह्यमिति प्ररुध्य शनकैर्मत्तो गृहीत्वा ददौ
सोऽयं मृत्युवशं गते भुवि पुनस्तत्तादृशं क्वामुत ॥ ३५ ॥

द्राक्षानुकार्यसितचूचुकमेकमास्ये
कृत्वा परं करमुखेन विचालयन्यः ।
मद्दण्डपातितसनूपुरपादपद्मः
स्तन्यं पपौ सविषरूक्षजलेऽद्यशेते ॥ ३६ ॥

स्रस्तोऽपि वेणो करपल्लवात्त्वं
कृष्णस्य पार्श्वे प्लवसे सकम्पम् ।
को वा विमुञ्चेदिह मां विनैका-
मास्वाद्य कृष्णाधरपल्लवं तम् ॥ ३७ ॥

शश्वद्रन्ध्रवमज्जलौघमिषते नेत्राम्बुमुञ्चस्यहो
शैवालाख्यविमुक्तकेशनिवहा प्राक्प्राप्तपाणिग्रहा ।
रन्ध्राध्मातसमीरकैतवगलच्छ्वासा च सङ्क्रन्दसि
द्राक्स्त्रीवन्मुरलि त्वयापि रचितं भुक्ताधरास्वादया ॥ ३८ ॥

व्रजे तेऽङ्घ्रिपद्मस्फुरच्चक्रशङ्ख-
ध्वजच्छत्ररेखाङ्कितं चत्वरं तत् ।
कथं चक्षुषानेन पश्यामि कृष्ण
त्वया हीनमद्यालयं वा कथं हा ॥ ३९ ॥

प्ररोहैर्न्यग्रोधप्रभवविततैराक्षितिगतै-
र्वने डोलालीलां सुचिरमनुभूयात्मसुहृदा ।
व्रजे तत्क्षीराक्तां तनुमथरुदन्मह्यमसकृ-
त्प्रदर्श्याभ्यक्तोद्यस्स्नपित इह शेषेऽद्य किमिदम् ॥ ४० ॥

वक्त्राब्जसौरभसमागतभृङ्गपादं
बध्वा गुणेन विहसन्वियति प्रचाल्य ।
श्रुत्वा च झङ्कृतिमये परिखेदयंस्तां-
श्चिक्रीडिथाद्य किमु तत्फलमापिथेदम् ॥ ४१ ॥

पांसुक्रीडामलिनवपुषा पङ्किलेनात्मसूत्रे-
र्मन्दं मन्दं रहसि सविधं पृष्ठतो मे समेत्य ।

मामाश्लिष्य त्वरितमतनोः पङ्किलं पृष्ठदेशं
वत्सैवं त्वं रचय कृपयोत्तिष्ठ मामेकवारम् ॥ ४२ ॥

लालाजलामृतमयं किसलातिशोणं
बिम्बाधरोष्ठयुगलं मम वक्त्रदेशे ।
संप्रार्थितस्त्वमसकृद्विनिवेश्य चुम्ब-
न्नामोदयः कुरु तथा सकृदद्य तात ॥ ४३ ॥

सक्तायां मयि सद्मकार्यकरणो क्षुत्पीडितस्त्वं रुद-
न्सर्पन्मामनुजानुपाणियुगलेनाम्बेति मामाह्वयन् ।
स्तन्यस्य प्रतिदर्शितैकपतगप्रीतो मयाऽऽश्वासितो
धिङ्मां हन्त तदान्यदा स्तनभवं क्षीरं न ते निर्घृणा ॥ ४४ ॥

लीलायैत्वलगर्दडिम्भनिकरं विन्यस्य पत्रोदरे
बध्वा तल्लतयाम्ब पुष्पमिदमित्यत्यादरान्मत्करे ।
विन्यस्याथ हसन्करेण सहसोद्घाट्य प्रदर्श्यार्भकां-
स्तान्मां भीषयसे स्म वत्स पुनरप्येवं कुरूत्तिष्ठ हा ॥ ४५ ॥

खद्योतान्मृदुसितचीनचेलबद्धा-
न्गुञ्जाढ्ये शिरसि निधाय बर्हपार्श्वे ।
सन्ध्यायां विविधमणिज्वलत्किरीटं
दृष्टस्त्वं दधदिव दर्शयाद्य तन्नः ॥ ४६ ॥

तिष्ठति तिष्ठन्कृष्ण प्रचलति विचलन्प्रलम्बघ्ने ।
सुप्ते च निद्रितोऽभूस्तादृक्कक्कगतोऽद्य ते स्नेहः ॥ ४७ ॥

चलदलकविलोलमौलिरत्नं
समभुवि रिङ्खणझङ्कृताङ्घ्रिभूषम् ।

मणिगणरमणीयकिङ्किणीकं
मम दहति स्मृतिमेत्य ते तु बाल्यम् ॥ ४८ ॥

यवनिकान्तरितो मुहुराननं
प्रकटयन्द्रुतमन्तरयन्हसन् ।
मम पुरः कृतवान्ननु कुर्दनं
स्वपिषि सम्प्रति मीलितलोचनः ॥ ४९ ॥

दुग्धं दुहानां ननु कृष्णधेनुं
मामेत्य पश्चाच्चषकं गृहीत्वा ।
दैन्येन तद्याचितवान्पयस्त्वं
नापेक्षसे सम्प्रति तत्किमर्थम् ॥ ५० ॥

बाल्यात्सर्वो हरणनिपुणो दण्डशृङ्गेण भाण्डं
शिक्ये न्यस्तं सुषिरमचिरात्पृष्ठदेशे विधाय ।
तद्रन्ध्रेण स्रुतबहुपयस्सन्ततिर्न्यस्तवक्त्रः
पीत्वा भीत्या मदिह सलिलं किं शयानोऽसि वत्स ॥ ५१

गते च पुरतो हलिन्यनुगतो हि शौरेहस-
न्यथाञ्जनगिरेश्शिशू रजतशैलपोतं यदि ।
व्रजेत्प्रकुपितोऽधुना हलधराय शेषे ह्रदे
द्रुतं वद तनोम्यहं धुरि च तस्य शिक्षां क्षणात् ॥ ५२ ॥

अलकेशयगोखुरोत्थरेणु-
र्बहुवर्णोज्ज्वलवन्यपुष्पमालः ।
विपिनात्पुनरेष्यसीति मेने ।
न हि पूर्वेद्युरिवागतोऽसि शौरे ॥ ५३ ॥

उलूखलमधोमुखं त्वमधिरुह्य शिक्यान्तरा-
　　दुपर्युपरिभाजनं निहितमन्तराऽऽवर्जयन् ।
निपात्य सकलं पयोदधिघृतैस्स्रुतैस्स्नापितो
　　रुदन्नथ ममान्तिकं समगमस्तथाद्याचर ॥ ५४ ॥

कौमुदीविशदचत्वरे चरन्
　　जानुपाणियुगलेन सत्वरम् ।
आत्मनः प्रतिकृतिं धरागतां
　　त्वं जिघृक्षुरभवोऽद्यतत्स्मृतम् ॥ ५५ ॥

दुग्धं नष्टं नवदधिघृतं नष्टमद्यागतोऽयम्
　　कृष्णस्ते नस्तव सुत इति प्रोज्झितागारकार्याः ।
उक्त्वा मात्रा दद्दशिमतनैताहित त्वं गुणेन
　　क्रूरास्सर्वाधिगातिपिशुनास्त्वामृते किं पयोभिः ॥ ५६ ॥

कल्याणीति सुभध्यमेति कमलेत्यामोदिनीत्यादरा-
　　त्कावेरीति सुभद्रकेति कपिलेत्यालोलवालेति च ।
लोलाक्षीति मनोरमेति च कृतं यासां त्वया नामता-
　　स्तिष्ठन्त्यश्रुविलोचनास्सुरभयस्ताः किं न पश्यस्यमूः ॥ ५७ ॥

अङ्कादङ्कतलं बाल्ये गच्छन्नस्माकमादरात् ।
योऽतनोत्क्षणवत्कालान्सोऽद्य शेते ह्रदाम्भसि ॥ ५८ ॥

क्रीडैकतानाः पथि गोपबाला-
　　स्त्वया समुद्धूलितमस्तकाये ।
मामेत्यमन्दं तव दौष्ट्यमूचु-
　　स्तिष्ठन्ति दीना अवलोकयैतान् ॥ ५९ ॥

आदाय लालितोवल्गन्नस्मत्स्तनतटोपरि ।
ताटयन्पाणिनास्माभिश्चुम्बितोऽद्य कथं गतः ॥ ६० ॥

उत्तिष्ठ वत्स कमलेक्षण नन्दसूनो
चुम्बामि मूर्धनि चिरेण परिष्वजे त्वाम् ।
वार्तां शृणोषि न हि मे किमु यत्त्वयाद्य
संप्रार्थ्यते तदिह तुभ्यमहं ददामि ॥ ६१॥

अल्पेतरत्वादलिकोर्ध्वदेशे
कृतां कचैर्वर्तुलबद्धवेणीम् ।
कुन्दाञ्चितं तां मुकुरे विलोक्य
हृष्टोऽयमासीन्ननु योषितोहा ॥ ६२ ॥

सुतस्नेहात्कृष्णो मम गृहमुपेत्योज्ज्वलमणिं
विलोक्यास्मद्देहेप्यतिरुचिरभूषाऽस्त्यहममुम् ।
क्षणाद्धत्वाऽऽयामीत्ययमनुलपन्वेश्म निरगा-
दलङ्कारेतर्षो ननु तव सुतस्यास्य रमणि ॥ ६३ ॥

स्खलद्गतिश्शश्वदधोमुखं यः
पतन्करेणाशुगृहीतभित्तिः ।
मन्दं समञ्जीररवंससर्प
स सर्पबद्धस्सलिलेऽद्य शेते ॥ ६४ ॥

त्वद्दौष्ट्यं पिशुनयति व्रजार्भकौघे
मां भीत्या विततविलोलपङ्कजाक्षः ।
अद्राक्षीः पुनरपि मीलितं दृगब्जं
प्रोद्धाट्य क्षणमिव पश्य मां तथैव ॥ ६५ ॥

साश्रुस्थितायां मयि मामुपेत्य
कुतोऽम्ब दुःखाकुलितासि मेति ।
आश्लिष्य कंठं परिसान्त्वयन्मा-
मामोदयस्त्वं किमुपेक्षसेऽद्य ॥ ६६ ॥

दण्डं गृहीत्वा चलितात्मपाणि-
स्सकम्पशीर्षो नमितोर्ध्वकायः ।
विडम्बयामासिथ वत्सवृद्धा-
न्यान्हासयंस्त्वं विलपन्ति तेऽद्य ॥ ६७ ॥

मुकुरे प्रतिबिम्बमात्मनस्त्वं
सफलं वीक्ष्य तदम्ब देहि मह्यम् ।
इति याचितवान्स्वपाणिसंस्थं
फलमेवाद्य कथं सहे स्मृतं तत् ॥ ६८ ॥

पश्याम्बायतशिक्यमूर्ध्वनिहितं नो वत्स शिक्यं किमु
ब्रूहीन्दोः परिधिर्नवोद्धृतबृहत्पिण्डः कुतस्स्थापितः ।
नैवायं नवनीतपिण्ड इह तत्स्फीतेन्दुबिम्बं यदि
द्रागदेहीति रुदन्नयाचत विधुं यस्तं विधिः प्राग्रहीत् ॥६९॥

प्रातर्गृहात्प्रातिगृहं समुपेत्य सुप्ता-
न्बालान्प्रबोध्य सहतैरवनाय धेनोः ।
योनिर्जगामविपिनं स गतोद्य कृष्णो
हा हन्त रक्षति पशून्क इतः परं नः ॥ ७० ॥

सुहृद्भिः कौमुद्यां दधिघृतपयोनातिलवण-
प्रमृष्टान्नं शश्वत्कबळनिहितं पाणिकमले ।

त्वया भुक्तं मातः पुनरपि च देहीति वदता
स जग्धौतर्षस्ते क गत इह शेषेऽद्य सलिले ॥ ७१ ॥

मृगमदतिलकन्तु ते ललाटे
निहितमयेन मयात्र गोमयेन ।
अलिकतलमलङ्कृतं स्वयं हा
किमु तव सौख्यमुपेत्य मातरं माम् ॥ ७२ ॥

अनिमित्तमन्दहसिताननान्तर-
प्रकटोपलक्षितरदाङ्कुरावालः ।
सितकुन्दपुष्पमुकुळावळिप्रभा
तुदति स्मृताद्य ननु वत्स मे मनः ॥ ७३ ॥

लीलायै रहसि समेत्य पृष्ठतो मे
दृग्युग्मं करयुगलेन संपिधाय ।
योऽप्राक्षीन्ननु वद कोहमित्यभीक्ष्णं
तन्नेत्रं विधिहतकेन हा पिनद्धम् ॥ ७४ ॥

यासामङ्गुळिपल्लवं करतलेनालम्ब्यवल्गान्हस-
न्मन्दं मन्दमटन्स्खलद्गतिरये चिक्रीडिथास्मद्गृहे ।
तास्सर्वा विलपन्ति गोपवनिता हा हा यशोदात्मज
द्रागुत्तिष्ठ समन्दहासवचनं ब्रूहीति तन्नश्रुतम् ॥ ७५ ॥

कठिनं विधिहन्मृदूपधाने
शयनाये सुसुखं गृहे प्रसुप्तः ।
विपिने विषरूक्षपङ्कपूर्णे
बत तेनाम्भसि शयितोऽसि कृष्ण ॥ ७६ ॥

दूरदर्शितफलाजिघृक्षया
त्वं भुजोदरबलाद्भुवि स्रवन् ।
देहळीं ननु विलङ्घ्य मोदकै-
र्मोदमापिथ तदद्य संस्मृतम् ॥ ७७ ॥

अभुक्त्वासुप्तत्वात्रिवलिलुलितक्लान्तजठरं
मुहुश्श्वासोच्छ्वासस्फुरितवरनाभिस्थलमहम् ।
विहाय त्वां निद्रापरवशमभूवं हि कठिना
गृहे कार्यासक्ता बत न तु भवत्पोषणपरा ॥ ७८ ॥

तिरोधिनामकुर्दने परालये निलीय य-
न्नवोद्धृतं निगीर्य कैतवादुपह्वरे क्षणात् ।
तदा वधूवशङ्कतो विलुण्ठनाय नागतो
रुदन्नवोच इत्यये न विस्मृतं तदद्य हा ॥ ७९ ॥

आनीतान्द्रागपूपान्सकलशिशुजनैर्भोक्तुकामैररण्ये
युक्त्या तान्भोक्तुकामो झष इव सलिले मग्न एवाद्य भुङ्क्ते ।
तस्मात्तान्खण्डशोऽस्मिन्विसृजत पयसीत्यञ्जसोक्त्वानिमग्नः
सर्वान्भुक्त्वातितुष्टस्त्वमभव इह तन्नेच्छसि ब्रूहि कृष्ण ॥

क्षुत्पीडितास्त्वत्पथदत्तनेत्रा
हुंकारगर्भं मुखमुन्नमय्य ।
निष्कम्पकर्णाश्श्रवणायवेणो-
स्तिष्ठन्ति वत्सा न दयाऽस्ति तेषु ॥ ८१ ॥

नवोद्धृतमिदं कुतो वलय नीलरत्नौजसः
परीक्षणकृते भवेत्पयसि तस्य कान्तिः किल ।

तदुद्भृतसुसारमित्ययिगृहीतमित्याशु यो
विलुंठितनवोद्धृतस्समवदच्च सोऽयं गतः ॥ ८२ ॥
गृहाद्बहिः कापि वधूर्व्रजेच्चेत्
स्तेनस्समागच्छति बालकृष्णः ।
गृहं प्रपश्येत्यवदत्स्वपुत्रां-
स्तस्या इतो नास्ति भयं हि कृष्णात् ॥ ८३ ॥

रोमन्थकाले चलिताधरासु
सुप्तासु गोषु त्वमपि प्रसुप्तः ।
विडम्बयामासिथ चालितास्य-
स्ता अद्य ते कृष्ण विडम्बनं क्व ॥ ८४ ॥

आयातः कृष्ण इत्युच्चैः पञ्जरेषु गृहेगृहे ॥
शुका वदन्ति ते नाम तच्छ्रोष्यामः कथं वयम् ॥ ८५ ॥

दुग्धोत्थमण्डेन सितं विमिश्रय
निधेह्यरण्यादधिगत्य गेहम् ।
भोक्ष्ये तदम्बेति निगद्य कृष्ण
गतोऽत्र शेषे बत दैवचेष्टा ॥ ८६ ॥

जम्बूफलानि विक्रेतुरादाय करयोजितम् ।
सौवर्णं वलयं तस्मै यो ददौ सोऽद्य क्व गतः ॥ ८७ ॥

अयं सदुग्धस्नपितो विलुंठने
घृतेषु मग्नो नवनीतपिण्डभाक् ।
दधिप्रलिप्तस्सलिलेऽद्यशैवलै-
स्समाचिताङ्गः प्लवते ममात्मजः ॥ ८८ ॥

स्त्रीवेषं परिगृह्य गेहमितरत्संविश्य मथ्नाम्यहं
दध्यन्यद्गृहकार्यमाचरवधूमित्याशु सम्प्रेष्य तत् ।
यो मथ्नन्नवनीतमागतमसावादाय खादन्मुहुः
नायातं नवनीतमित्यनुलपंस्त्यक्त्वा बहिर्निर्गतः ॥ ८९. ॥

ऊधस्स्थदुग्धं विपिनेऽन्यधेनोः
पीत्वा प्रदोषे गृहमेत्य वत्सम् ।
विमुच्य यो गेहवधूमवोच-
द्वत्सोऽपिबत्क्षीरमिहेति धेनोः ॥ ९० ॥

(अनुवर्तते)

उपपत्तिगोपनम्

दीनानाथशरण्यं सद्वेश्म भाति न भात्यपि ।
अत्रोपपत्तिं जानीते मेदिन्यां कोऽपि पण्डितः ॥

गुप्तिकृत्
ति. स. श्रीनिवासदेशिकाचार्यः.

अनेकाः प्रजाः प्रभुसम्मितवेदशास्त्रमार्गानुसरणेन विवेकादिपरिज्ञान-सम्पादनापेक्षया मित्रसम्मितोपदेशवाक्येभ्य एव तत्परिज्ञाने परमुत्सुका भवन्ति । इतराश्च काश्चित् बह्व्यः प्रजा अपामार्गप्रवृत्त्युत्सुका अपि कान्तासम्मितोपदेशयुजां सरसग्रन्थानां पठनेन सद्धर्मप्रवर्तका भवन्तीत्यतो निखिलानां विवेकजिज्ञासूनां रसिकानां च अखिलेष्टसिद्धिः साहित्यादेव जायते ॥

'एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः शास्त्रान्वितः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति' इति श्रुतिपरिशीलनया भगवन्नारायणादिव्य-चरणारविन्दस्तुतिपाठादिना धर्मप्राप्तिः, अनेकग्रन्थरचनादिभिः महा-राजादिभ्यः श्रीहर्षादेः धावकादीनामिव भोजराजात्तदास्थानपण्डिताना-मिव च अधीतसाहित्यशास्त्राणां धनप्राप्तिः, अर्थप्राप्त्या च काम-संपूर्तिः, मोक्षोपयोगिवेदान्तवाक्येषु व्युत्पत्त्याधायकत्वान्मोक्षप्राप्तिश्चेति चतुर्वर्गफलप्राप्तिः काव्यादेव भवति तदुक्तं विश्वनाथपण्डितेन ॥

चतुर्वर्गफलप्राप्तिस्सुखादल्पधियामपि ।
काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते ॥ इति ॥

तथैव भामहमहाकविनापि——

धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।
करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिषेवणम् ॥

इति च प्रतिपादितम् । अतः परिणतबुद्धीनामेव नीरसेभ्यो वेदशास्त्रा-दिभ्यः बहुना आयासेन चतुर्वर्गफलप्राप्तौ संभवन्त्यामपि सरसैः काव्यैः परमानन्दसन्दोहजनकतया सुकुमारबुद्धीनां राजकुमाराणामप्यनायासेन तत्प्राप्तिर्भवति ॥

नन्वेवंसति परिणतबुद्धीनां चतुर्वर्गफलप्राप्तेः शास्त्रादेव लाभे तान् प्रति काव्यादिकमनर्थकमिति चेन्न । यस्य कस्य वा रोगिणे आमये शर्करोपशमनीये सति कस्य वा तदुपशमनार्थं कटुकौषधपाने प्रवृत्तिः

स्यात्? अतस्तेषामपि शास्त्राध्ययनापेक्षया काव्याध्ययन एव प्रवृत्ति-रवश्यमुदेत्येव ॥

इतरशास्त्राध्ययने कामोत्सवादिविषये वैराग्यं प्रायशः समुत्पद्यते इन्द्रियाणामवष्टम्भनस्य जननात्। रसवत्काव्यपठने तु षण्डानामपि वर्णनावैचित्र्यादिना कामोद्दीपनस्य जायमानत्वेन तेऽपि रसिकशिखामणयः प्रजायन्ते। किमुतान्ये? एतादृशरसिकतापुरस्कारेण कामोत्सवेऽनुभूते सति कामुकानां स्त्रीपुंसानामारोग्यरक्षणपूर्वकमानन्दानुभव उत्पद्यत इति तदपि सहृदयहृदयाह्लादकरसवत्काव्यपरिचयस्य फलमिति सर्वैरपि साहित्यमभ्यसनीयमेव ॥

साहितीयदोषतत्परिहारौ.

ननु साहित्यग्रन्थेषु प्रायशः शृङ्गारादिरसाः कचकुचादिवर्णनापुरस्सराः विदग्धयुवमनोरञ्जका एव सर्वत्रोपवर्ण्यन्त इति व्यक्तम्. एतादृशग्रन्थानामध्ययने कविनिगूढाशयपरवशहृदयाः मनोमोहकसामग्रीस्वारस्याकृष्टचित्तास्तरुणाः उपवर्णितरीत्या समुपचितावयवसौन्दर्यशालिनां परदाराणामपिविषये उच्छृङ्खलाः कामदूषिताः प्रवर्तेरन्। कवयितापि वर्णनासमये वर्ण्यवस्त्ववयवसन्निवेशाकृष्टचित्तत्वेन कृत्याकृत्यविवेकविरहितस्सन् जननीभगिन्यादेरप्यन्तरङ्गावयवस्यापि वर्णने प्रयतेत। तथाचोक्तम्—

कायेन वाचा मनसापि कामं शृङ्गारशृङ्गाररसेषु सक्ताः।
रतिं गुरूणामपि वर्णयन्तो विशृङ्खलाः किं कवयो विभान्ति ॥ इति

किञ्च सर्वशास्त्रबोध्यानां विषयाणामल्पशोऽत्र घटनात् नैकस्यापि विषयस्य सामग्र्येणावर्णनात् साहित्याध्येतृणां "Jack of all trades and master of none" इत्यादिपाश्चात्यगाथारीत्या न कुत्रापि कूलङ्कषं सम्पूर्णज्ञानमुदियात्। पठनसमये यत्किंचित्तृप्त्युत्पत्ता-

वपि स्वाभाविकाभिप्रीतस्साहित्येनानुत्पद्यमानत्वात्कालयापनं परं जायते नकुत्रापि सज्ज्ञानमुदेति । किंच आलङ्कारिकास्तावदुत्प्रेक्षातिशयोक्त्याद्यलङ्कृतानामेव अनृतासंबद्धार्थप्रतिपादकानां कव्यानामुत्कर्षमभिदधति । अत एव काव्यप्रकाशे मम्मटमहाकविना विशेषालङ्कारप्रसङ्गे "सर्वत्र एवंविधविषये अतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावतिष्ठते, तां विना प्रायेणालङ्कारत्वायोगात् अत एवोक्तम्—

सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते ।

यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना ॥ इत्यभिहितम् ॥ (वक्रोक्तिः अतिशयोक्तिः) ॥

तथैव दण्डिनापि —

अलङ्कारान्तराणामप्येकमाहुः परायणम् ।

वागीशसहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वयाम् ॥

इत्यभिहितम् । एवं चैतादृशकाव्यपठनेन सर्वेषामपि हृदये असत्यवदनेपि न दोष इति मनीषायाः प्रवेशेन सर्वेऽप्येवमेव प्रवर्तेरन् तथैव वर्णनासमये कविभिर्विवक्षितोऽर्थः संबद्धोऽसंबद्धो वा, दुष्टोऽदुष्टो वा इत्यादिविचाराणामप्यकृतत्वेन तत्तत्पाठकानामप्येवमेव निरङ्कुशा प्रवृत्तिः स्यादिति साहित्यविद्याभ्यासः परं हेय एव ॥

यद्यपि "निरङ्कुशाः कवय" इति सर्वसम्प्रतिपन्नमेव, तथाप्येतेषां दोषाणां नावकाशः । तथा हि —बहुषु काव्येषु शृङ्गारादिरसप्रतिपादनौपयिकतया कचकुचादिवर्णनमपि लोकानामन्तरङ्गस्य अनिर्वचनीयस्य च तत्स्वरूपस्य बोधनद्वारा आरोग्यसंरक्षणपूर्वकं परमानन्दानुभवस्सम्पद्येतेति तात्पर्येणैव कृतम् , महर्षिप्रणीतकामशास्त्रवत् ; नत्वनवस्थया सर्वत्र उच्छृङ्खलतया प्रवृत्तिबोधनार्थमिति विज्ञेयम् । यद्युच्छृङ्खला प्रवृत्तिर्दुरदृष्टवशादन्यथा वा अनिवार्या स्यात्तदा सा साहित्यानध्येतॄणामपि संभवत्येवेत्येतत्साहित्याध्यनं न तत्र कारणम् । तदुक्तम् काव्यालङ्कारे रुद्रटकविना ॥

न हि कविना परदारा एष्टव्या नापि चोपदेष्टव्याः ।
कर्तव्यतयाऽन्येषां न च तदुपायोऽभिधातव्यः ॥
किन्तु तदीयं वृत्तं काव्याङ्गतया स केवलं वक्ति ।
आराधयितुं विदुषस्तेन न दोष कवेरत्र ॥ इति ॥

तथा कामसूत्रकृतापि—

धर्ममर्थं च कामं च प्रत्ययं लोकमेव च ।
पश्यत्येतस्य तत्त्वज्ञो न च रागात्प्रवर्तते ॥
अधिकारवशादुक्ता ये चित्रा रागवर्धनाः ।
तदनन्तरमत्रैव ते यत्नाद्विनिवारिताः ॥
तदेतद्ब्रह्मचर्येण परेण च समाधिना ।
विहितं लोकयात्रायै न रागार्थोऽस्य संविधिः ॥
सन्दृश्य शास्त्रतो योगान् पारदारिकलक्षितान् ।
न याति च्छलनां कश्चित्स्वदारान् प्रति शास्त्रवित् ॥
पाक्षिकत्वात्प्रयोगाणामपायानां च दर्शनात् ।
धर्मार्थयोश्च वैलोम्यान्नाचरेत्पारदारिकम् ॥
तदेतद्दारगुप्त्यर्थमारब्धं श्रेयसे नृणाम् ।
प्रजानां दूषणायैव न विज्ञेयोऽस्य संविधिः ॥ इति ॥

अथवा कवीनां लौकिकानां सर्वेषामपि विषयाणां प्रदर्शने प्रवृत्तेः लोकान्तर्वर्तिनीभिः अष्टादशकलाकुशलाभी रूपाजीवाभिस्सार्धमानन्दमनुभवितुस्सकलैश्वर्यसंपन्नस्य मनोरञ्जनार्थमेव प्रतिपाद्यत इति तादृशा विषयास्तदुद्देशेनैव प्रवृत्ताः । अतो हंसक्षीरन्यायेन सर्वेपि साहितीपिपठिषवः पण्डिताश्च स्वस्वयोग्यानेव विषयान् स्वीकुर्युः । परिग्रहार्थं परित्यागार्थं वा सर्वेषामपि विषयाणां परिज्ञानं निखिलानामावश्यकम्। आचरणं तु विवेककुशलानां स्वोचितविषयेष्वेवेतीदं शास्त्रं न कमपि दुर्मार्गे प्रवर्तयति ॥

कवयस्तत्र तत्र असंबद्धानां विषयाणामनिबन्धने लोकानां चमत्कारस्याप्रतीत्या तदर्थमेव तादृशान् विषयानुपनिबध्नन्ति । कचिद्व्याकरणदुष्टादिपदप्रयोगे संदर्भानुगुण्येन कृतेऽपि व्याकरणशास्त्रप्रवर्तकैरेवाचार्यैः "सप्तद्वीपा वसुमती त्रयो लोकास्साङ्गास्सरहस्याः" इत्यादिना प्रदर्शितेषु बहुषु स्थलेषु प्रयुज्यमानानां शब्दानामानन्त्येन सर्वत्र प्रयुज्यमानलक्ष्यसाधनार्थं पृषोदरादिगणसंदर्शनेन बहुलग्रहणादिना च साधुत्वप्रतिपादने महापथस्य प्रदर्शनात् सर्वेषामपि साधुत्वं यथाकथंचित्कर्तुं शक्यते । शब्दचित्रादिकाव्येषु तादृशवैचित्र्यादिप्रदर्शनद्वारा कविरात्मसामर्थ्यं पाण्डित्यं च सर्वेषामपि तथैव बुद्धिवैशद्यं यथास्यादिति प्रदर्शयतीति तत्त्वम् । एवमादितत्त्वपरिशीलनेन दोषाभावात्सर्वतोमुखप्रतिभोत्तेजकत्वाद्गुणबाहुल्याच्च सर्वैरपि साहित्यशास्त्रमवश्यमभ्यसनीयमेव ॥

साहित्यस्य माहात्म्यम्.

प्रायशस्साहित्यप्रबन्धास्सर्वेऽपि व्याकरणादिग्रन्था इव नातिदुरूहार्थप्रतिपादनशीलाः । परन्तु ललितपदकदम्बगुम्फिताः बालयुववृद्धानां सर्वेषामप्यनायासेन अनुरूपार्थप्रतिपादनसमर्थाः रसास्वादनचतुराश्चेति पठितॄणां श्रोतॄणां चाहारनिद्रादिष्वप्यासक्तिं निवार्य स्वाभिमुखकिरणेन तान् प्रीणयन्ति । पीयूषपयोनिधिसञ्जातसुधा तु तृषार्तान् पातॄनेव क्षुत्तृष्णानिवृत्तिद्वारा स्थिरमानन्दयति । साहित्यपाथोनिधिमन्थनोत्थं काव्यकर्णामृतं तु पठितॄणां श्रोतॄणां चाविच्छिन्नानन्दाऽऽधानेन समस्तक्लेशतापादिपरिहारपूर्वं परमाह्लादमुपसंजनयतीति वास्तवाऽमृतापेक्षया काव्यामृतमतीव श्लाघनीयम् । तदुक्तं बिल्हणेन —

साहित्यपाथोनिधिमन्थनोत्थं
　　कर्णामृतं रक्षत हे कवीन्द्राः ।

यदस्य दैत्या इव लुण्ठनाय
काव्यार्थचौराः प्रगुणीभवन्ति ॥ इति ॥

एतदेव च साहित्यशास्त्रं महाकविशिरोमणेः कालिदासस्य "भिन्नरुचिर्हि लोकः" इतिसूक्तिमनुरुध्य विविधवर्णनाचातुरी धुरीणानां निखिलानामपि महाकवीनां निरतिशयासु विभिन्नासु शैलीषु यथात्मकामं वर्णनायामानुकूल्यं संपाद्य लोकानामखिलानां नागरिकतां रसिकतां चापादयन् वैदग्ध्यवैशारद्यमातनोति । तदुक्तम्—

स्वस्वाभिलाषादिव यत्र सर्वे विद्याविलासा मिलिता लुठन्ति ।
तल्लोकवैदग्ध्यविधानयन्त्रं साहित्यतन्त्रं कलयन्ति कल्याः ॥ इति।

साम्प्रतं सुव्यक्तमेवैतदेतावता विमर्शेन यत्साहित्यं रसभरितं गुणगणपरिपूर्णमखिलालङ्कारालङ्कृतं दोषविरहितं वाग्देवतात्मकं वाङ्मयमिति । इतराण्यप्यखिलानि शास्त्राणि वाग्देवतारूपाण्येव । निखिलानीमानि शास्त्राण्यपि सर्वाङ्गसौन्दर्यशालिन्यो युवतय इव सहृदयानां सर्वेषामपि चित्तसमाकर्षणकुशलानि । परन्तु सर्वाङ्गसुन्दर्यः हाराद्यलङ्कृताः परिपुष्टपयोधरसमृद्धाश्चेद्यथा रसिकानां यूनां मनांसि शीघ्रं सुश्लिष्टं च वशीकुर्वन्ति तथा रसभरितमलङ्कारभूषितं निखिल रीतिगुणगणगुणितं वाग्देवतापयोधरस्वरूपं साहित्यशास्त्रमपि सहृदयान् गाढमावर्जयति, नत्वितरा युवतयो न वेतरशास्त्राणि । प्राधान्येन रसप्रतिपादकत्वादेव चेदं साहित्यशास्त्रमभियुक्ताः वाग्देवतावक्षोजत्वेन वर्णयन्ति । यथा—

संगीतमपि साहित्यं सरस्वत्याः स्तनद्वयम् ।
एकमापातमधुरमन्यदालोचनामृतम् ॥ इति ॥

धेनूनां समक्षमाबद्धा श्शाकृत्करयस्सर्वोपि पयःपारिपूर्णस्वमात्रापीनमेव सदा पश्यन्त स्तिष्ठन्ति । बन्धनान्मोचिताश्चेत् स्तनानेव गत्वा स्तन्यपानेन तृप्ता अतुलामानन्दसन्दोहसन्ततिं परां पुष्टिं

च भजन्ते, तद्वदेव वाग्देवतास्तनन्धयास्सर्वे वयमपि तत्स्तनभूतं साहित्यशास्त्रमेव सम्यक्पारिशीलयन्तः तदभ्यासादिना परमानन्दमनु भूय पुरोभिवृद्धिं परां प्राप्नुम इत्यत्र न कोपि विशयलेशस्याप्यवकाशः। किंबहुना—

शास्त्रज्ञानं बहुक्लेशं बुद्धेश्चलनकारणम्।

इत्यभियुक्तोक्तदिशा इतरशास्त्राभ्यासोऽतीव क्लेशावहः। इतरेभ्य-श्शास्त्रेभ्यः कूलङ्कषपाण्डित्यशालिनामेव तदीयानन्दानुभवः ग्रन्थ-रचनापाटवं वा भवति। साहित्यात्त्वर्थज्ञानविधुराणामपि श्रवण-मात्रेणैव समुचितानन्दस्योदयेन सर्वेपि प्रायशस्तत्र प्रथमं प्रवृत्ति-मुपलभ्य क्रमशो रसास्वादनादिना परममाह्लादं सहृदयहृदयसाक्षिक-मनुभवन्ति। अत एव भगवान् भर्तृहरिरपि—

साहित्यसंगीतकलाविहीनस्साक्षात्पशुः पुच्छाविषाणहीनः।

इत्यादिना साहित्यगन्धविधुरान् विषाणविहीनपशुवदपकृष्टानभिदधाति—

वेदादयस्तावदस्मदादिभिराधुनिकै र्बहून् वत्सरान्।
वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम्॥

इति नियमानुसारेण आचार्यादेव सम्यगधीत्य पुनःपुनश्चर्वितचर्वणा-दिना दृढमायत्तीकृता अपि पुनःपुनरननुसन्धाने विस्मृता भवन्ति। अन्वर्थसंज्ञाः [ऋषन्ति प्राप्नुवन्ति (गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात्सर्वान् मन्त्रान् ज्ञानेन पश्यन्ति;) ऋषीगतौ औणादिकः किन् प्रत्ययः] ऋषय-स्तावत्तानेव वेदाननायासेन स्वतः प्रत्यक्षीकरणमात्रेणैव सर्वथा सर्वदा स्ववशे स्थापयन्ति। तथैव कवयोपि पूर्वजन्मसंस्कारात्मक-तपोबलेन आलोचनामात्रेणैव प्रत्यक्ष, परोक्ष, अनुभूत, अननुभूत, वास्तव, अवास्तव, संबद्ध, असंबद्धादीन् अनन्तान् विषयान् सहृदय-हृदयप्रीणनपूर्वकं परोपदेशमन्तरेणैव यथामनोरथं वर्णनायां निपुणा भवन्ति। तदुक्तं महाकविना भट्टश्रीतोतेन॥

नानृषिः कविरित्युक्तमृषिश्च किल दर्शनात् ।
विचित्रभावधर्मांशतत्त्वप्रख्या च दर्शनम् ॥
स तत्त्वदर्शनादेव शास्त्रेषु कथितः कविः ।
दर्शनाद्वर्णनाच्चाथ रूढा लोके कविश्रुतिः ॥
तथाहि दर्शने स्वच्छे नित्येप्यादिकवेर्मुनेः ।
नोदिता कविता लोके यावज्जाता न वर्णना ॥ इति ।

किंबहुना—स्वारसिकेऽस्मिन् रसिकप्रपञ्चे कविर्ब्रह्माणमप्यतिशेते इत्युक्तिरपि नातिशयोक्तिः । अत एवोक्तमाग्नेयपुराणे—

अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापतिः ।
यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ॥
शृङ्गारी चेत्कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् ।
स चेत्कवि र्वीतरागो नीरसं व्यक्तमेव तत् ॥ इत्यादि ।

एतादृशमहामहिमशालिसाहित्यशास्त्रविशारदता च प्राक्तनपुण्यविशेषैरेव लभ्यते । यत एवमुपश्लोक्यते—

प्रसन्नाः कान्तिहारिण्यो नानाश्लेषविचक्षणाः ।
भवन्ति कस्यचित्पुण्यै मुखे वाचो गृहे स्त्रियः ॥ इति ॥

आनन्दानुभवः

इतरशास्त्रविद्भ्योप्यतिशयिता अभिरतिस्साहित्यतन्त्रनिष्णातानां वाग्देवताया आन्तरङ्गिकानन्दानुभवे । तथाहि । बाह्यान्तराङ्गगर्भितेषु वस्तुषु यानि अन्तस्संदूषितावयवानि तानि बहिश्चारुदृश्यमानावयवान्यपि न केनापि परिगृह्यन्ते । यानि च बहिरसुन्दराण्यपि अन्तस्सुरसास्वादकुशलानि तानि परं सर्वैरप्यङ्गीक्रियन्त एव । तथैव वाग्देवताया बहिरवयवयोर्वाच्यवाचकयोर्मनोरमत्वे सत्यपि व्यङ्ग्यरसादिरूपान्तरवयववैधुर्ये सा न सहृदयहृदयाह्लादिका भवति ।

तथैव च वाच्यवाचकयोर्वैगुण्ये सत्यप्यन्तरङ्गव्यङ्ग्यरसादिसम्भृतत्वे सा सर्वैरपि सहृदयैरवश्यमङ्गीक्रियत एव । व्यक्तमानावलेपा आज्ञाभङ्गाऽसहिष्णवो नृपतयः आन्तरसुखदुःखादिविचारादिकमन्तरा स्वाज्ञा परिपालिता न वेति यथा शब्दमात्रप्रधाना भवन्ति तथैवेतरशास्त्रकुशला अपि आन्तरङ्गिकव्यङ्ग्यार्थपरिशीलनमकृत्वैव वाच्यवाचकमात्रे दत्तावधाना आत्मोचितमानन्दमनुभवन्तीति ते केवलं वाग्देवताबहिरवयववाच्यवाचकमात्रपरिशीलनेन आनन्दमनुभवन्ति । साहितीलब्धवर्णास्तु वाच्यवाचकयोः प्रकृतविरोधित्वमतिशयितत्वं वा अविचारयन्तः आपाततः प्रतीयमानवाच्यार्थविरुद्धेष्वपि कविप्रतिभापरिकल्पितव्यङ्ग्यरसादिषु दत्तमनसः ब्रह्मास्वादसहोदरमानन्दमनुभवन्तीति त एवेतरविद्वद्भ्योऽप्यतिशयेन वाग्देवतान्तराङ्गरसास्वादनपेशलाः । अत एव महाकविर्मम्मटः वाग्देवताऽपरावतारः वाच्यार्थापेक्षया व्यङ्ग्यार्थस्यातिशयितत्वे तत्काव्यमुत्तमत्वेन पर्यजगिणत् ॥

"इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथितः ।"

इत्यादिना । अत एव तत्पुरस्सराः पण्डितप्रकाण्डाश्च अपकारिणमुद्दिश्य प्रयुक्ते अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वन्यात्मके काव्ये—

उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम् ।
विदधदीदृशमेव सदा सखे सुखितमास्स्व ततश्शरदां शतम् ॥

इत्यादौ वाच्यवाचकयोरापाततो यथाकथंचित्सौष्ठवे प्रतीयमानेऽपि प्रकरणविरुद्धत्वाल्लक्षणादिना व्यज्यमानं तद्विरुद्धमपकारातिशयप्रत्यायकं व्यङ्ग्यार्थमेव पुरस्कृत्यैतत्काव्यमुत्तमं ध्वनिकाव्यमभाणिषुः ॥

जगत्यामप्यस्यामनेके युवानः स्वोपभोग्यवस्तुनः अन्तरङ्गाण्यानन्दाधायकानि न वा? अवद्यान्युताहो अनवद्यानि? इत्यादि विचारमकुर्वन्तः केवलं बाह्याङ्गसौन्दर्यसमाकृष्टचित्तास्तदुपभोगेनादभ्रक्लेशं भजन्ति केचनाभजन्निति च श्रूयते । श्रूयते च केचित्सहृदया युवानः

बहिरवयवेष्वमनोरमेष्वपि अन्तरवयवानानन्दसम्पादनदक्षान् निर्दुष्टांश्च ज्ञात्वा निरन्तरं सौख्यमनुभवन्तीति च । अतो बाह्यमाधुर्यसौष्ठवाद्यपेक्षया आन्तरानन्दविधायकताद्येव समीचीनमिति सर्वसंप्रतिपन्नम् आन्तरङ्गिकमनोहारिगन्धगन्धशून्या बहिश्चारुदृश्यमानावयवाः सुमनस इव व्यङ्ग्यार्थरहितानि निर्दुष्टवाच्यवाचकादीन्येव इतरशास्त्रज्ञाः सुमनस परिपालयन्ति । साहितीविचक्षणास्तु बाह्यवाच्यवाचकापेक्षया आन्तरव्यङ्ग्यार्थानेव श्लाघमानाः तत्समृद्धानेव प्रबन्धान् संग्रथ्य लौकिकानानन्दयतीत्येतादृशग्रन्थकदम्बगुम्भितं साहित्यतन्त्रं कस्य वा सहृदयस्य मनो न रञ्जयेत्? तदुक्तमभियुक्तैः—

प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् ।
यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु ॥ इति ।

उत्तरमीमांसाशास्त्रप्रवर्तकाः शाखाचन्द्र—पञ्चकोशावतरणादिन्यायाननुसृत्य आदौ स्थूलपदार्थप्रदर्शनपुरस्सरं यथावाऽन्ते अतीन्द्रियब्रह्मस्वरूपं प्रतिपादयन्ति, तथैव साहित्यविबुधा अपि वागर्थरीतिगुणालङ्कारादीन् प्रथममुपायेनोपदिश्य क्रमशः 'रसो वै सः' इत्यादिश्रुतिमनुसृत्य रसात्मकपरब्रह्मस्वरूपं प्रतिपादयन्तः प्रजा आनन्देन रञ्जयन्ति ॥

उपसंहारः.

एवं चैवं साहित्यतत्त्वपरिशीलनेनैतन्निर्णीतं यच्छास्त्रीयग्रन्थाः परं तत्तच्छास्त्रज्ञमनोरञ्जकानेव विषयानन्तर्भावयन्ति ; साहित्यग्रन्थास्तु समस्तपण्डितपामरस्त्रीबालयुववृद्धमनस्समाकर्षकान् रसिकतापादकांश्च विषयान् बहुत्र विस्तरेण प्रतिपादयन्तीति । अतस्सर्वैरपि स्त्रीबालयुववृद्धैः पण्डितैः पामरैर्वा सकलशास्त्रीयलौकिकवैदिकविषयप्रतिपादनशीलं, सकलसहृदयहृदयाह्लादनतत्परं, चतुर्वर्गफलसाधकं, विश्वशास्त्रलतोपघ्नभूतं च साहित्यतन्त्रं को नाम श्लाघयितुं परावृत्तः स्यात्?

एतादृशं च साहित्यमेवंविधगुणगणाविशिष्टमिति ज्ञात्वैव निखिलविद्यालयाधीशाः प्रथमं साहितीविदुषामेव वेतनादिकं दत्त्वा समस्तासु लौकिकविद्याप्रचारकविद्याशालासु तानेव प्राधान्येन अवस्थापयन्तीत्यामुष्मिकदृष्ट्या जीवनोपायदृष्ट्या च साहित्यविद्याभ्यास एव सर्वेषामावश्यक इति निर्विवादम् । इत्थं साहित्यतत्त्वपरिशीलने अष्टादशविद्यापरिपोषितं साहित्यतन्त्रमेव सकलविधविद्याचूडारत्नमिति अस्य महिमानं वर्णयितुं को नाम शक्नुयात्? अथवा—

निश्शेषमम्बरतलं यदि पत्रिका स्यात्
सप्तार्णवी यदि समेत्य मषीभवित्री ।
वक्ता सहस्रवदनः पुरुषः स्वयं चेत्
लिख्येत पूर्णरसकाव्यकलाप्रभावः ॥

इति परं संभाव्यत इति सर्वमवदातम् ।

आस्थानविद्वान्, तिरुमले सत्यागालम्,
कृष्णदेशिकाचार्यः,
व्याकरणद्वितीयोपाध्यायः,
श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशाला, मैसूरु.

साहित्यतत्त्वम्

आस्थानविद्वान्,
तिरुमले-सत्यागालम् कृष्णदेशिकाचार्यः
व्याकरणद्वितीयोपाध्यायः,
श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशाला, मैसूरु.

मैसूरु
राजकीयशाखामुद्रालये सम्मुद्रितम्
१९३७

प्रापयन्तो वा जप्याः तत्तदृषिप्रदिष्टाः ततस्तत एवावधेया इति विस्तरभीतेर्विरमामः । तदिदं सर्वमभिसंहितं "जप्येनैव तु संसिध्येत्, कुर्यादन्यत् न वा कुर्यादि" त्युपदेष्टृभिः । (इत्याकूतत्) नन्वेवमपि अनृक् स्वशाखामात्ररतः न तरेत् तानि पापानि, यानि दुष्कर्मभिराहितानि यानि चावश्यकानामष्टकादीनां अकरणात् सम्भाव्यमानानि । एभिरेवंविधैः प्रतिरुद्धमार्गश्च कथमिवैषानृणोपि सर्वन् लोकाननुसञ्चरेत्? तस्मादसंभव एवैतस्य तादृगर्थसिद्धेरिति चेत्—

नाभेदव्यपदेशात् ॥

अनृगन्यापि शाखा निरन्तरमधीयमाना तत्तानि फलानि जनयतीति फलैकयात् सैवेयमिति व्यपदिशामः यत्कारणं निरन्तरमधीयामानां अन्तरायकान् अनध्यायान् निराचक्षाणा श्रुतिः तपआत्मकेन स्वाध्यायेन सर्वपापहान्या सर्वेष्टलोकगतीः अभिलषितादधिकमपि फलं अन्ततः परमपुरुषार्थं मोक्षञ्चाचष्टे । तथाहि ॥

"य एवं विद्वान् महारात्र उषस्युदिते व्रजंस्तिष्ठन् आसीनः शयानोऽरण्ये ग्रामे वा यावत्तरसं स्वाध्यायमधीते तप एव तत्तप्यते तपो हि स्वाध्याय इत्युत्तमं नाक रोहति उत्तमः समानानां भवति, यावन्तं ह वा इमां, वित्तस्य पूर्णां ददत् स्वर्गं लोकं जयति, तावन्तं लोकं जयति, भूयंसञ्च अक्षय्यञ्च, अपपुनर्मृत्युं जयति ब्रह्मणः सायुज्यं गच्छति" इति ॥

विवृण्वन्ति चाभिसन्धिमेवञ्जातीयकस्याम्नायस्य स्मर्तारः तद्यथा—

"वेदाभ्यासोऽन्वहं, शक्त्या पञ्चयज्ञक्रिया क्षमा ।
नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥
महापातकिनश्चैव शेषाश्चाकार्यकारिणः ।
तपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किल्बिषात्तत; ॥

कीटाश्चाहिपतङ्गाश्च पशवश्च वयांसि च ।
स्थावराणि च भूतानि दिवं यान्ति तपोबलात् '' ॥

इति मनुः । येषां हि कीटादिजन्मप्रापकाणि पापानि उद्बुद्धानि ते हीहाध्ययनाधिकृता अनुपदभाविनीं जनिं सिद्धवत्कृत्य कीटाहिपतङ्गपशुस्थावरादिपदैरभिहिता इति नासम्भवः ॥ तथा--

यत्किञ्चिदेनः कुर्वन्ति मनोवाङ्मूर्तिभिर्जनाः ।
तत्सर्वं निर्दहन्त्याशु तपसैव तपोधनाः ॥
तपसैव विशुद्धस्य ब्राह्मणस्य दिवौकसः ।
इज्याश्च प्रतिगृह्णन्ति कामान् संवर्धयन्ति च ॥
इत्येतत्तपसो देवा महाभाग्यं प्रचक्षते ।
सर्वस्यास्य प्रपश्यन्तः तपसः फलमुत्तमम् ॥

इत्यादि च मनुः ॥

वेदाभ्यासरतं शान्तं पञ्चयज्ञक्रियापरम् ।
न स्पृशन्तीह पापानि महापातकजान्यपि ॥

इत्यादि च याज्ञवल्क्यः ॥

नन्वेवमप्यसम्भवएवेदृशीनां फलादिसिद्धीनां, अन्यानर्थक्यात् । अनर्थकानि हि तत्तत्फलजनकानि तानितानि बह्वायाससाध्यानि कर्माण्यापतेयुः, यद्यनायासेनाध्ययनमात्रेणैव सिध्येयुः । तथाचाभाणकः—

अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् ।
इष्टस्यार्थस्य संसिद्धौ को विद्वान् यत्नमाचरेत् ॥ इति ।

अवगमयन्ति च बह्वायाससाध्यानि तत्तत्पापापहरणानि कर्माणि स्मर्तारः—

शिरःकपाली ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म वेदयन् ।
ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात् ॥

इति ब्रह्महत्यायाः---

सुरांबुघृतगोमूत्रपयसामाग्नि सन्निभम् ।
सुरापोऽन्यतमं पीत्वा मरणात् शुद्धिमृच्छति ॥

इति सुरापानस्य—

ब्राह्मणः स्वर्णहारीतु राज्ञे मुसलमर्पयेत् ।
स्वकर्म ख्यापयंस्तेन हतो मुक्तोपि वा शुचिः ॥

इति स्वर्णस्तेयस्य—

तप्तेऽयःशयने सार्धमायस्या योपिता स्वपेत् ।

इति गुरुतल्पगतेः—

गृहीत्वोत्कृत्य वृषणौ नैरृत्यां वोत्सृजेत्तनुम् ॥

इति वा—

एवञ्जातीयकान्यन्यान्यपि तत्तदृषिप्रदिष्टान्यवगन्तव्यानि । फलजनकानि च । तस्मादसम्भव एवोपदर्शितस्य सर्वस्याप्यर्थस्येति चेत् ॥

न, अभेदव्यपदेशात् । यो हि महत् कर्म ब्रह्महत्यानिर्हारकमाचष्ट, आचष्टतरां स एव जप्येन निर्हरणम् ॥

अरण्ये नियतो जप्त्वा त्रिर्वै वेदस्य संहिताम् ।
शुध्येत वा, मिताशीत्वा प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् ॥

इति चैवमादिभिः ॥

न स्पृशन्तीह पापानि महापातकजान्यपि ।
वेदाभ्यासरतं शान्तं . . . । इत्यादि चोपवर्णितम् ॥

इति याज्ञवल्कीयम् ॥

हत्वा लोकानपीमांस्त्रीन् अश्नन्नपि यतस्ततः ।
ऋग्वेदं धारयन्विप्रो नैनः प्राप्नोति किञ्चन ॥
ऋक्संहितां त्रिरभ्यस्य यजुषां वा समाहितः ।

साम्नां वा सरहस्यानां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
यथा महाह्रदं प्राप्य क्षिप्तं लोष्टं विनश्यति ।
तथा दुश्चरितं सर्वं वेदे त्रिवृति मज्जति ॥
ऋचो यजूंषिचान्यानि सामानि विविधानि च ।
एष ज्ञेयः त्रिवृत् वेदः यस्तं वेद स वेदवित् ॥

इति च मानवम् ॥

तस्मात् तानीमानि कर्माण्येष च स्वाध्यायः सममेव पापं निर्हरन्तीति अविशेषं व्यपदिशन्ति महर्षयः । न चादृष्टार्थेष्वेवञ्जातीयकेषु अल्पत्वमहत्वादिकल्पनाः पुरुषबुद्धिप्रभवाः सङ्क्रामितुं प्रगल्भन्ते। नचैष स्वाध्यायोऽल्पः ॥

यतोऽवोचाम—

तपोविशेषैः विविधैः व्रतैश्च श्रुतिचोदितैः ।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥

इत्यादिना बहुकृच्छ्रसम्पाद्यताम् । ननु "तपस्स्वाध्यायनिरत"मिति पदं व्याख्यान् चतुर्धार्थानभ्यधत भवान्, कतमोऽत्र ग्राह्यतामश्नुवीत? न चान्तिमः, यत्कारणं तपःसहितस्वाध्यायनिरतमित्यर्थमेव गृह्णानः कृच्छ्रसम्पाद्यं स्वाध्यायमाख्याहि । मा चैवञ्चेदाद्य एवास्त्वितिसंवदिष्ठाः, यतोऽव्यवस्थितमाचक्षे, ततस्तरां एकपदे एवार्थान्तरं पलायेथा, तदनु ततस्ततश्चेति न कोऽप्यर्थोऽत्र ग्राह्यतार्ह इत्यसम्भव एवोक्तार्थानामिति चेत् ॥

न, अभेदव्यपदेशात्। इह हि चत्वारोऽप्यर्थाः अविशेषेण व्यपदिष्टाः । मैवं पुनः शङ्किष्ठाः, यत् शब्दो विरम्यव्यापाराभाववानिति नियमो मा भञ्जीति । बोधयिता हि तन्त्रेण बोधयति, बोद्धा त्वावृत्या बुध्येत् । तत् कुतस्त्येहैकस्यैव शब्दस्यानेकार्थाभिधानव्यापाराङ्गीकृत्या-

पत्त्याशङ्का? इदं हि रसिकशिखामणेः आद्यस्य कवेः सूक्तिरत्नं सकलवेदशास्त्रार्थमर्मविदश्च। तत् तत्तदर्थावगमकानि सर्वाण्यपि प्रमाणानि अनुरुन्धान एवैवमाहेति अविशेषनिर्देशान्नासम्भव इति ॥

नन्वियतावागच्छाम, जप्येनैव दुस्तराणां पापानां ब्रह्महत्यादीनां तरणं, दुर्गाणां तत्तदामुष्मिकलोकानां गमनं, दुष्कराणाञ्च समुद्रपानलोकान्तरसर्जनादीनां कुम्भसम्भवाद्युपाख्यानबोधितानां करणम् इति। न वेदाभिधं प्रमाणं अन्यथयत् प्रमाणान्तरं वा दृष्टं इति च। नेयता पुरुषार्थाः परिसमाप्नुवन्ति, मोक्षावशेषात्। तदसम्भव एव सर्वपुरुषार्थप्रापणी स्वाध्यायजाप्तिरित्यवधारणायाः "जप्येनैवे"ति इति चेत्—न अभेदव्यपदेशात्। तत्तत्कामितफललाभं मोक्षं लभेतेत्याम्नायो दर्शितः ॥

"अक्षय्यं चापपुनर्मृत्युं जयति ब्रह्मणः सायुज्यं गच्छतीति" तन्न प्रस्मतव्र्यम् ॥

अस्ति चान्योन्यश्चैवञ्जातीयक आम्नायः "किञ्जप्येनामृतत्वमेतीति शतरुद्रीयेणेति होवाच" इत्येवमादिकः। यत्कारणञ्चैवमादेर्मोक्षोपायतमाह तत एवाक्षिप्ता, चित्तशुद्धिः, शमादिसम्पत्, कामाद्यपगमः, द्वन्द्वात्ययः, चित्तैकाग्र्यं, विद्यावाप्तिः, अविद्यापगमः इत्यतेर्थाः सर्वेपि। अविद्यास्तमय एव हि मोक्षः। न स देशान्तरगत्या स्वर्गलाभं लम्भनीयः। न चोत्पादनीयो घटाद्युत्पादम्। प्राप्त एव त्वाविद्यकेनावरणेन अप्राप्तवत् भासते। तस्तस्तन्निवृत्तौ मोक्षस्याप्तत्वोपचारः। तादिदमाभिसंहितं मनुना 'यद्दुरापं तदाप्यते तपसा' इति दुस्तरदुर्गदुष्करार्थसाधकत्वातिरेकेणार्थान्तरोपायत्वं स्वाध्यायस्य वदता। मोक्षभिन्नाः सर्वेपि पुरुषार्था अवान्तरानेकभेदाः तादृक्त्रिविधेष्वन्तर्भव-

न्तीति अयं वादोनर्थकः प्राप्नोति, यद्येष मोक्षाभिप्रायो न प्रथेतेति। स्पष्टोपदिष्टाः पुनः मोक्षोपाया जप्या मन्त्राः महर्षिभिः। तथाहि—

तिस्रोदेष्ट्रायमन्त्रं च प्रजपेत् प्रत्यहं शतम्।
तापत्रयं नृणां नास्ति सुखं सर्वत्र सर्वदा॥
चतुष्कपर्दामन्त्रं च दिनं प्रति जपेच्छतम्।
द्वन्द्वातीतः सुखी शान्तः निरसूयोऽनपेक्षकः॥
तं बोदस्म जपेन्मत्रं त्रिंशद्वारं दिने दिने।
रागद्वेषौ तदा न स्तः चित्तशुद्धिर्भवेत्ततः॥
प्रब्रह्मैतु जपेन्मन्त्रं शतवारं दिने दिने।
विषयेषु जुगुप्सा च ब्रह्मज्ञानं भवेत्ततः॥
एकः सुपर्णो मन्त्रं च दिनं प्रति जपेद्दश।
किञ्चिन्नास्ति पृथग्बुद्धिः परमात्मनि संस्थिता॥
ओष्ठापिधानामन्त्रञ्च जपेद्दश दिनं प्रति।
एकबुद्धिः सदा तस्य महाविष्णौ प्रवर्तते॥
सुपर्णं विप्रा मन्त्रञ्च दिनं प्रति जपेद्दश।
वाग्देवी मातृका तस्य हिह्वाग्रे वर्तते सदा॥
विश्वतश्चक्षुर्मन्त्रं च जपेद्दश दिनं प्रति।
बहुधा कल्पना बुद्धेरेकस्मिन्नात्मनि स्थिता॥
तमुस्तोतारो मन्त्रञ्च दिनं प्रति जपेद्दश।
मूलाविद्या न संस्पृष्टा जीवन्मुक्तो न संशयः॥
घर्मासमन्तामन्त्रं च शतं जप्त्वा यदा तदा।
यती च ब्रह्मचारी च मुक्तिकाले न कल्मषम्॥
भवामित्रो जपेन्मन्त्रं शतवारं दिने दिने।
आधिर्न संस्पृशेत् सत्यं विद्यया सह तिष्ठति॥

यः पूर्व्यायजपेन्मन्त्रं शतवारं दिने दिने ।
जीवबुद्धिः सदा नास्ति स्वात्मन्येव स्थिता ततः ॥
अहमत्कंजपेन्मन्त्रं शतवारं दिनं प्रति ।
त्रिकालज्ञानसिद्धिं च सर्वथा विन्दते द्विजः ॥
तदा मृत्युभयं नास्ति संस्थितः परमात्मनि ॥ इत्यादि ॥

तस्मान् पुरुषार्थानामन्येषामिव मोक्षस्याप्युपायं जप्यं स्वाध्यायं आम्नायो वऋषयो वा अविशेषेणोपदिशतीति अभेदव्यपदेशात् साध्वी सर्वथा 'जप्येनैव' इत्यवधारणा । तस्मात् सर्वेषां श्रेयसां साधननिबन्धनमस्य स्वाध्यायस्य सिद्धमविकम्प्यं परमधर्मत्वं । तथाविधः परमो धर्माधिकृतेनावश्यमादरेणनिरन्तरमनुष्ठेय इति प्रथमतः काव्ये नमस्कार्यगुरुविशेषणतया उपदिष्टो महर्षिणा, तपस्स्वाध्यायनिरतिरेव नमस्कार्यतामवच्छिनत्तीत्यभिसन्दधानेन ॥

तस्मात् सिद्धः सूक्ष्मेक्षिकया गवेषमाणानां स्वाध्याय एव परमो धर्मो महार्षिप्रकाशित इति । तमनिबध्नतश्च कविवरस्य कालिदासस्य प्रतिज्ञोपरोध इति च ॥

स एष काव्यमुखश्रीदर्शनमात्रात् लब्धोर्थः । अथ समस्तमेव प्रबन्धार्थं पिण्डीकृत्य विमृशामः, कतमः पुनरत्र धर्मः तात्पर्येण कर्तव्यतयोपदिष्ट स्यादिति ? अवहितमेतत् पारमर्षं काव्यमध्येतृभिः; यत् "वेदवेद्यः परमः पुरुषोऽखिलकल्याणगुणैकखनिः पितृवाक्यं परिपिपालयिषुरयासीदरण्यं साध्वीसहचरोऽतिवत्सलानुजसहायोऽवात्सीच्चातिगहनेऽटवीमध्ये, यदन्वभियुक्तोऽयुध्यत वानरसैनिकस्साध्वीचोरेण साधुजनकण्टकेनातिबलीयसा रक्षसा रावणाभिधेन, यदनु चापगतसर्वशक्तिश्चिन्तापरवशोऽगस्त्येन महर्षिणोपगम्योपदिष्टादित्यहृदयमन्त्रजाप्यजयदमित्रं रक्ष" इति ॥

इह चेदमत्यद्भुतं 'यत् तथाभूतोपि परमेश्वरः कुण्ठितशक्तिरभवद्रक्षोमारणे, कालानल इव तूललवभस्मसात्करणे, लीलायितं हि तस्य परमेश्वरस्य सर्वजगज्जन्मस्थेयलयम्,' इति। तदवश्यमेवं निबध्नन् महर्षिः धर्मनिबन्धनैकदत्तदृष्टिः 'परमं धर्मं उपदिशामीत्यभिसमधात्, उपन्यभान्सीच्चाजैष्टैतन्मन्त्राहितपरमशक्ती रामोऽमित्र'मिति अकामैरप्यास्थेयम्। ततः किन्देवतोयं मन्त्र इति विचिकित्सा॥

ननु सूर्यदेवतस्स्यात्, यत आदित्यहृदयमित्याख्यायते। न स्यात्; यत्कारणं आदित्यस्य हृत् योऽयते तमिहोपादिशति, कथं ह्येनमुपासीतेति॥

य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयति एष ते आत्मान्तर्यामृतः॥

इत्येवञ्जातीयकस्याम्नायस्याधीयन्। विशिनष्टि च 'पुण्यं' 'सर्वशत्रुविनाशनं' 'सर्वमङ्गलमाङ्गल्यं' 'सर्वपापप्रणाशनं' इति। पुण्यमिति च अनुपलब्धसङ्कोचप्रमाणेन ब्रह्मलोकाद्यनवशेषितसर्वफलजनकादृष्टवादः, अनादिकालसञ्चितकर्मकोटिमलिनचित्तावनेजनादृष्टवादश्च। तमेवमर्थकं कैमुतिकनयमपुरुध्य प्रकृतेऽपेक्षितार्थप्राप्तिं द्रढयितुं प्रथमं प्रायुङ्क्त, सर्वं फलं जनयन् शत्रुजयं जनयतीति अत्र कः संशय इति। ननु रक्षःशत्रुविनाशनमित्येव वक्तुं युक्तं, यदि प्रकृतमनुरुन्धीत। मैवं अधिकदृष्टेः। इह हि तमेव कैमुतिकनयमनुसन्धत्ते, तत आह प्रकृतजातीयाः ये ये शत्रवः, तान् सर्वानपि विनाशयतः का नाम गणना एकस्य विनाशन इति॥

अथ वा दुर्नाशा अपि भिषजां, रागादयो रोगाः शत्रवः येन नाश्येरन्, स प्रकृतं रक्षो नाशयेदितीह कः संशय इति। ते हीमे सततमनुषज्जन्ते, न तु देवदत्तादिवत् जनिमृती अवधीकृत्य कदाचिदेव

तत्र हिङ्कारप्रकारः.

साम्ने साम्ने च हिङ्कुर्युः अग्नेरित्यादिकं भवेत्

पृष्ठस्तोत्राणि

रथन्तरं वामदेव्यं नौधसं च ततः परम् ॥ ११३
कालेयं चेति पृष्ठानि चत्वारि कथितानि वै ।

स्तोमयोगः यजमानवाचनं च.

[2]**वायु** मध्यन्दिने योगः [3]**वृषकः** स्वामिवाचनम् ॥ ११४

तृतीयसवनम्.

मन्त्रविनियोगादिकथनम्.

अपरेणोत्तरां वेदिं लोकद्वारद्वयं तथा ।
मृदाशिपातमेव स्यात् **ऋतस्याद्युपहूय**च ॥ ११५
आदित्ये च हृते [4]हर्तुः हविर्द्धानप्रवेशनम् ।
विष्णोश्शिरोसीष ऊर्ज वसवस्त्वा त्रयं [5]**भृति ॥** ११६
पवित्रं ते च तस्मिंतस्यात् न द्रोणे न **प्रशुक्रणम् ।**
होमादि पूर्ववत्कार्यं प्रातिहर्तूर्ध्वचाहुतिः ॥ ११७
माध्यन्दिने तृतीये च स्तोता हर्ता च केवलम् ।
होमादिसर्पणं चैव कुर्यात्तावेव केन च ॥ ११८

आर्भवपवमानस्तोत्रम्.

सꣳहितं च तृचे गायेत् [6]**एकर्चे सफपौष्कले ।**
श्यावाश्वान्धीगवकावमार्भवे पवमानके ॥ ११९

---

[1]द्रा ४–१–५. [2]म–१–५–११. द्रा–८–१–१. [3]म–१–५–१२ द्रा–८–१–६ [4]द्रा–५–३–८. [5]द्रा–३–४–३७. [6]द्रा–१६–३–२४.

स्तोमयोगचमसभक्षणयजमानवाचनानि.

तृतीये च स्तोमयोगः [1] **सूर्योयु** सवने भवेत् ।
[2] **स्वरोऽसि**वाचये [3] **दिन्दो**कुर्याच्चमसभक्षणम् ॥ १२०

सौम्यचर्ववेक्षणादि.

[4] **आयुस्**सौम्यं चरुं पश्ये [5] **द्यन्मे** तत्र विकल्प्यते ।
[6] **येन** सौम्यं च सꣳस्पृष्ट्वाऽङ्गुलिभ्यामक्षिमार्जनम् ॥ १२१

अग्निष्टोमस्तोत्रं तद्धर्माश्च.

सर्वे प्रावृतशिरस्काः **स्वासु यज्ञीयमेव हि ।**
अग्निष्टोमगानं वै एकविꣳशो भवेदिह ॥ १२२
[7] उत्तमायामनभ्यासं के [8] चिदभ्यासमूचिरे ।
[9] प्रतिहिङ्कारकालं च पत्न्यवेक्षणमाचरेत् ॥ १२३
[10] निनयेद्दक्षिणोरुं च पत्नी तु निधनक्षणे ।
[11] स्तोत्रीयायां तृतीयायां प्रस्तुतायां तु तज्जलम् ॥ १२४
निश्शेषं निनयेदूरौ पत्नी स्वीये तु दक्षिणे ।
भक्षणं नाप्यायनं च [12] **ऋतस्य** स्तोममोचनम् ॥ १२५

क्रतुसमाप्तौ यजमानवाचनम्.

[13] **तन्तवेमा ज्योतिषा श्रीदत्तशर्मन्निती**रयेत् ।
तदनन्तर [14] **मनुमातनुहि ज्योतिषेति** च ॥ १२६
ज्येष्ठानुक्रमशः पुत्रान्यजमानं प्रवाचयेत् ।
[15] **जनिष्यमाणा** इत्यत्र [16] **तनुतेति** विशेषयेत् ॥ १२७

---

[1] म–१–५–१४. द्रा–४–१–१. [2] म–१–५–१५. द्रा–४–१–६ [3] म १–५–१६. [4] म–१–५–१७. [5] म–१–५–१८. [6] म–१–५–१९ [7] द्रा–६–२–१९. [8] द्रा–६–२–१८. [9] द्रा–६–२–१५. [10] द्रा–६–२–१६ [11] द्रा–६–२–१७. [12] म–१–६–७. द्रा–६–३–४–६. [13] द्रा–६–३–८ [14] द्रा–६–३–९. [14] द्रा–६–३–१०.

निर्गमादि.

सोमे हि निर्गमस्सूर्यस्योपस्थानं [2] **सुभूरिति** ।
[3] **अपां द्वाभ्यामाहुती** द्वे धानाभक्षो [4] **हारियोजने** ॥ १२८
[5] **देवाष्टौ** शकलहोमौ [6] **अप्सुधौ** चमसं स्पृशेत् ।
[7] **मधुपाणीनुपाघ्राय** चमसोत्सेचनं [8] **शमत्** ॥ १२९
[9] **कामाभ्यावर्तयेदेत** [10] **दूर्गस्तदुरासि** क्षिपेत् ।
[11] **प्राणेति** मुखसंस्पर्शौ [12] **दधीति** दधि भक्षयेत् ॥ १३०

अवभृथसामादिकथनम्.

गायेत्सामावभृथं [13] स्तोभेत्पदपदाय च ।
[14] उपेयुर्निधनं सर्वेजपे [15] **दवभृथो** [16] **द्वयम्** ॥ १३१
कृत्वाऽदित्यमुपस्थानं अस्ते त्वाहवनीयकम् ।
कुर्यु [17] स्समित्रयं होम [18] मुपतिष्ठेरन्तमेव च ॥ १३२
[19] **अपो अद्याहवनीयं** प्रस्तोता उपविश्य वै ।
उदयनीयायामिष्टौ तू [20] **द्वद्धार्गमचोदसम्** ॥ १३३
[20] **स्वारं पयः** पयस्यायां आग्नीध्रमण्टपे स्थितः ।
स्वारं चतुर्थं त्रिर्गायेदामिक्षेष्टौ प्रधानके ॥ १३४

उदवसनीयासामकथनम्.

उदवसनीयापूर्णहुतौ [21] **वंशीयमेव च** ।
तृचे तु गायेत्प्रस्तोता **अग्निष्टोम इतीरितः** ॥ १३५

अग्निष्टोमप्रकाशिका समाप्ता ॥

[1–8] म–१–६–६ × १३. [9] म–१–६–१४. [10] म–१–·–१५. [11] म–१–६–१६. [12] म–१–६–१७. [13] द्रा–६–४–२–(२–२–१). [14] द्रा–६–४–३. [15] द्रा–६–४–८. [16] द्रा–६–४–९. [17] द्रा–६–४–११. [18] द्रा–६–४–१२. [19] द्रा–२–२–२३. [20] द्रा–२–२–५१. [21] द्रा–२–२–५२.

विकृतिसाधारणधर्माः.

[1]अग्निष्टोमादन्ययज्ञक्रतुष्वस्ति न धूर्विधिः ।
आज्येष्वपि न धूर्गानं [2]न विश्वज्योतिषां क्रिया ॥ १३६

[2]अहिङ्कारत्वमात्रश्च भकाराणाञ्चतुष्टयम् ।
सर्वेष्वपि च यज्ञेषु द्वयमेतत्प्रशस्यते ॥ १३७

अत्यग्निष्टोमः.

अत्यग्निष्टोममुख्यानां क्रतूनां प्रतिपन्नुतौ ।
यज्ञीयान्ते भक्षयित्वा चमसन्तदनन्तरम् ॥ १३८

षोडशिग्रहमीक्षेत [3]यस्मादन्य इतीरयन् ।
[4]निर्गमश्च समस्तोपस्थानं प्रवेशनादिकम् ॥ १३९

त्रीण्येतान्यपि न सन्त्यत्र षोडश्यादि क्रतुष्वपि ।
[5]समयाविषितोधर्मो न कर्तव्योऽत्र कर्माणि ॥ १४०

षोडशिन्येव कर्तव्यः क्रत्वन्तरयुतो न चेत् ।
[6]षोडशिस्तोत्रसमये न्यसेत्कृष्णं तुरङ्गमम् ॥ १४१

पूर्वस्यां सदसो द्वारि पश्चिमायामथाऽपि वा ।
कृष्णाभावेऽपि यः कश्चिद्धौरश्वाभाव एव वा ॥ १४२

छागो वा तदभावेऽपि प्रयोक्तव्यो विपश्चिता ।
वितस्येन्द्रजुषस्वेति [7]स्वराडनुष्टुबुच्यते ॥ १४३

गौरीवितेन्द्रा[8]विन्द्रश्च बृहच्चेति विधायकम् ।
त्रयीविद्येत्युपस्थानं स्तोमसङ्ख्या तु पूर्ववत् ॥ १४४

[9]तृणग्रहणमुद्गाता सहिरण्यन्तु धारयेत् ।
धारयेयुस्तद्धिरण्यं त्रयोपि स्वस्वभक्तिषु ॥ १४५

---

[1] द्रा–श्रौ–२१–३–१८. [2] द्रा-श्रौ–२–४–२३. [2] द्रा–श्रौ–ध-३-४–२३. [3] म–ब्रा–१२–१३–३२. [4] द्रा–श्रौ–५–३–५—७–१–१. [5] द्रा-श्रौ–७–१–१८. [6] द्रा–श्रौ–७–१–४—८. [7] उप–नि–२–२. [8] म-ब्रा-१२–१३–१. [9] द्रा–श्रौ–७–९–११.

सर्वे निधनवेलायां स्पृशेयुर्गातृहस्तगम् ।
[1]विशेषो भक्षण मन्त्र [1]**स्त्वैन्द्र**ँ **सह** इतीरितः ॥ १४६
नाप्यायनं तस्य कुर्युः ततोऽश्वञ्च हिरण्मयम् ।
[2]प्रदद्याद्दक्षिणावत्सु गात्रे सत्रेतरेषु तु ॥ १४७

उक्थ्यः.

अथोक्थसंस्थां वक्ष्येऽह तृतीयाञ्च [3]क्रमागताम् ।
यज्ञीयानन्तरं [4]**साकमश्वं** [5]**सौभरमेवच** ॥ १४८
[6]**नार्मेधश्चेति चोक्थ्यानि** कुशाक्लृप्तिर्यथा पुरा ।

प्रथमोक्थ्यस्तोत्रं.

एह्यूषु साकमश्वस्य प्रथमोक्थ्यस्य कर्मणः ॥ १४९
ऋषिश्शुनश्शेपोऽग्निस्तु देवता परिकीर्तिता ।
छन्दो गायत्री **देवा वा** ब्रह्मणञ्च विधायकम् ॥ १५०

द्वितीयोक्थ्यस्तोत्रं.

वयमुत्वामपूर्व्येति द्वितीयोक्थ्यस्य निर्णयः ।
त्रिष्टुप्सु भर इन्द्रश्च पूर्वव(त्साम) द्व्यानमुच्यते ॥ १५१

तृतीयोक्थ्यस्तोत्रं.

अधाहीन्द्रेति नार्मेधं तृतीयोक्थ्यस्य कर्मणः ।
ऋषिर्नृमेधाश्चेन्द्रस्तु देवता चेति कीर्तिता ॥ १५२

भक्षणेविशेषः.

आहृते चमसेऽवेक्ष्य [7]**जगच्छन्दस्क** भक्षणम् ।
न तस्याप्यायनं कुर्युः त्रिष्वेतेष्वपि सामसु ॥ १५३

---

[1] द्रा–श्रौ–७–१–२३. म–ब्रा–१–६–१. [2] द्रा–श्रौ–७–१–१६. [3] द्रा–श्रौ–१३–४–१७. [4] म–ब्रा–८–८–५. [5] म–ब्रा–८–८–९. [6] म–ब्रा–८–८–२१. [7] म–ब्रा–१–५–१६. [7] द्रा–श्रौ–५–१–५.

षोडशी.

अथ षोडशिनः कर्म सर्वं पूर्ववदुच्यते ।

स्तोत्रधर्माः

उक्थ्यान्ते षोडशिस्तोत्रं तस्य निर्गमनादिकम् ॥ १५४

[1] मद्रन्स्वरेणपर्यायः प्रथमो मण्डलेऽरुणे ।
मध्येनास्ते मध्यमश्च तृतीयश्चोच्चकैर्निशि ॥ १५५

समयाविषितोह्येष विशेषेणात्र कीर्तितः ।
हिरण्यधारणादिश्च सर्वं पूर्ववदुच्यते ॥ १५६

समयाविषितेऽतीते दैवाद्वा मानुषाद्यदि ।
कार्यमुच्चस्वरेणैव षोडशिस्तोत्रकर्मणि ॥ १५७

सꣳस्था वाजपेयः.

अथ सꣳस्थावाजपेयः षोडश्यन्तस्तु पूर्ववत् ।
भक्षणञ्च समस्तोपस्थानं कुर्युस्ततः परम् ॥ १५८

स्तुवीरन् [2]स्वासु बृहता त्रिपञ्चस्तोमसंख्यया ।
[3] किमित्तेति बृहत्साम्ना स्तोत्रं सप्तदशेन वा ॥ १५९

स्तोत्रे ऋष्यादिकथनं.

अस्य स्वासु बृहत्साम्नो बृहतिककुबुत्तरा ।
भरद्वाज इतीन्द्रश्चोद्यन्हिङ्कार उपासनम् ॥ १६०

प्रस्तावादि भक्तिप्रदर्शनम्.

[4] एकारान्तस्स्तावभागो बृहत्यत्र सुनिश्चितः ।
[5] तुवङ्काष्ठेतिसस्तोभो हारान्तो हसितीरितः ॥ १६१

---

[1] द्रा-श्रौ–७–२–१२ —— १५. [2] द्रा-श्रौ- २४–४–१०. [3] म-ब्रा-१८–७–२५. [4] प्रस्ता-सू–७. [5] प्रति-सू–११–८.

स्तोत्रान्तरकथनम्.

शिपिविष्टवती चेत्स्यात् त्रैष्टुभञ्छन्द उच्यते ।
स्वासुवद्भागकल्पश्च भक्षणं त्रिष्टुबेतयोः ॥ १६२

तत्रैव कश्चन विशेषः.

[1]बृहत्युपद्रवे वर्णं द्वितीयं वृद्धमुच्चरेत् ।
द्व्यष्टकासु कुशास्वेव [2]ह्रस्वमन्त्यकुशाविधौ ॥ १६३

क्रत्वन्तरवाजपेयः.

अथ क्रत्वन्तरं वक्ष्ये वाजपेयं सविस्तरम् ।
तस्य षोडशिवत्कल्पः सर्वस्सप्तदशो भवेत् ॥ १६४

तत्र सुब्रह्मण्याह्वाने विशेषः.

[3]इन्द्रागच्छेत्यत्र शक्रागच्छेत्यूहो विधीयते ।
[3]देवाब्रह्माण इत्यत्र विश्वे ब्रह्माण इत्यपि ॥ १६५
इत्येतावान्विशेषोऽस्ति सुब्रह्मण्यस्य कर्मणि ।
नामग्राहेष्येवमूहः सर्वमन्यत्पुरा यथा ॥ १६६

तत्र बहिष्पवमानम्.

उपास्मै दविद्युततीत्येते असृग्रमिन्दवः ।
तन्त्वा नृपवमानस्यतेकवेति बहिस्तुतिः ॥ १६७

बहिस्तुतौ विशेषकथनम्.

तन्त्वानृम्णेति पञ्चर्च(र्चं) इतरे च तृचास्स्मृताः ।
ऋधक्सो[4]मेत्यत्र कार्यं ऋधगिन्दोसुवस्तये ॥ १६८
ऋग्जपे नाऽनिरुक्तत्वं [4]भाष्यकारेण वर्णितम् ।

---

[1] द्रा—श्रौ—७—१—२४. [2] निदा—सू—२—९. [3] द्रा- श्रौ—१—४—९—१०. म—ब्रा—१८—६—७. [4] द्रा—श्रौ—२—४—१—५.

क. वाजपेये आज्यानि.

होता देवस्तथा तानश्शक्तं सुरूपकृत्तथा ॥ १६९
तमीडिष्वेति च प्रोक्तं आज्यानान्तु चतुष्टयम् ।
[1]देवशब्दे यज्ञशब्दं विदध्यात्प्रथमाज्यके ॥ १७०
[1]इन्द्रमग्निमिति स्थाने शक्रं वह्निश्चतुर्थके ।
एतेषामपि चाज्यानां पूर्ववदृषिदेवते ॥ १७१
पवमानस्य चाप्याद्यसवनेऽत्र च पूर्ववत् ।

क. वाजपेये माध्यन्दिनपवमानः.

अस्य प्रत्नामनुद्युतमिति गायत्र हीयवे ॥ १७२
परीतोषिमन्तꣳ स्या[2]देकर्चकरणे तथा ।
दैर्घन्तिसृषु ज्ञेयꣳ स्यात्तिसृषु स्थानमेव च ॥ १७३
[2]श्रीणन्त इति यौधायꣳ सोमाऽपार्थमनन्तरम् ।
मध्यमं पवमानꣳ स्यादिति छन्दाꣳसि पूर्ववत्॥ १७४

तत्र ऋष्यादिकथनम्.

ऋषयो देवताश्चापि वक्ष्यन्ते ह्येतदन्तरम् ।
अग्निर्दीर्घश्रवामन्तर्दैर्घश्रवसयोऽक्रमात् ॥ १७५
स्थानस्य वरुणः प्रोक्तो यौधाजयस्य पूर्ववत् ।
पार्थस्य पृथिवीवैन्यः सोम एव हि देवता ॥ १७६
विधायकब्राह्मणादि सर्वं पूर्ववदुच्यते ।

माध्यन्दिने भक्तिनिरूपणम्.

गायत्र्यामह्वयोस्साम्नोऽपूर्वमुक्ता विभक्तयः ॥ १७७

---

[1] द्रा–श्रौ–२४–१–४–१–४–९. [2] द्रा–श्रौ–१६–३–१४–१६–३–१८.

श्रीमन्महीशूरदेशीयसंस्कृतविद्याभ्युदयः

ध्यात्वा चामुण्डिकां देवीं स्मृत्वा कर्णाटकश्रियम् ।
आख्यायिकामिमां वाणीं नर्तयामि सतां मुदा ॥ १ ॥

मैसूरुदेशविहितं संस्कृतविद्याभिवृद्धिवृत्तान्तम् ।
श्रीवेङ्कटरमणाख्यो रचयेऽहं सज्जनप्रीत्यै ॥ २ ॥

श्रीमत्कर्णाटधात्री विपिनगिरिनदीसस्यगोमर्त्यधात्री
श्रीमत्कृष्णावनीन्द्रो नृपकुलतिलको राज्यतन्त्रे महेन्द्रः ।
श्रीमद्राज्यार्थकार्याः सचिवमणिमुखा धीरसंस्तुत्यचर्याः
श्रीमत्सन्मार्गविज्ञाः सुखकलितजनाः स्वस्वकार्येष्वभिज्ञाः॥ ३

अहो ! एतादृशकर्णाटराज्ये शतशृङ्गगिरि, रङ्गगिरि, गोपालगिरि, वराहगिरि, अश्वमुखगिरि, चन्द्रद्रोणगिरि पञ्चनन्दिगिरि प्रभृतयो महीध्राः, क्षीरनदी, कावेरी, शरावती, तुङ्गभद्रा, पिनाकिन्यादयः सरिद्वराः, मृगारण्य, बिल्वारण्य, गजारण्य, दुर्गारण्यप्रभृतीनि विपिनानि, कोङ्ग, गङ्ग, होयिसळ, कदम्ब, चाळुक्यवंश प्रभुवरानुभुक्तदेशा भागाः चतुर्दिक्षु जेगीयन्त इति सर्वमङ्गळायाः सदनुग्रहः परमाद्भुतः ॥ तथा—शालीक्षु, कार्पास, बर्बर, कुळुत्थ, मुद्ग, माष, तिल, चणक, गोधूमादिसस्यविलासाः, पूग, नारिकेळ, कदळी, कपित्थ, पनस, द्राक्षाम्र, जम्बीरप्रभृति फलनिचयसम्पदः, सुवर्णाभ्रक, लोह, कुरङ्गादि खनिजविभूतयः, सर्वत्र समुल्लसन्तीति, लक्ष्मप्रिसादः सर्वानुभवैकवेद्यः खलु ॥ परं वाणीप्रसादः कीदृश इति विचारणीयः यमन्तरेण देशानां वा

देशाधिपतीनां वा देशीयानां वा, न किमपि प्राशस्त्यमिति जानन्ति सर्वे ऐतिहासिकाः । तस्मात्—

या मूलं विद्यानां भाग्यानामखिलकार्यसिद्धीनाम् ।
यां पूजयन्ति विबुधाः तां वाणीं नौमि सम्मोदात् ॥ ४ ॥

यतः—

का माता ? गीः, किमित्याह्वयसि ? जननि ! गीः ! कां कया [स्तौषि ? भासि ?
ब्राह्मीं, वाण्याऽथ कस्यै नमसि ? ननु गिरे, सम्पदायाति [कस्याः ? ।
वाण्याः कस्याः प्रसादो ? गिर ! इह भजनेच्छास्ति कस्यां ? [सुवाण्यां
तन्नोपेक्ष्या त्वया सा तनुमतिसरणं स्वेष्टवाणीप्रसादे ॥ ५ ॥

इयं वाणी, देवताबुद्ध्या सरस्वतीति, रूढपदार्थदृष्ट्या विद्येति, वाक्तत्त्वविचारेण वैखर्यात्मना परिणता शब्दशक्तिरिति, ज्ञानपरिचिन्तनेन ब्रह्ममयीति आत्मकलेति च, तत्तद्बुद्धिगोचरा भवति एतन्मीमांसा, मीमांसादिभिरनेकधा अनेकहेतुभिर्विचारितापि, प्रकृते विद्यास्वरूपिण्या, वाण्या माहात्म्यमाकलयितुमुचितम् ॥

सा च विद्या त्रिविधा, राजविद्या देशविद्या कुलविद्याचेति । राजविद्या तावदस्मिन्देशे विजयनगराधिपति, चाळुक्यपल्लवाधिपति, महाराष्ट्रमहीपति, म्लेच्छभूपालानां राज्यशासनसमयेषु, कर्णाटान्ध्रमहाराष्ट्रपारसीकादिभाषारूपा सती, इदानीं हूणप्रभावपरिपाककाले, हूणभाषामयी, सकलजनादृता वरीवर्तते । देशविद्या नाम कर्णाटविद्यैव । सापि द्विविधा । ग्रन्थस्था व्यवहारगोचरा चेति ; तयोः प्रथमा, पम्प, कुमारव्यासाभिनववा-

ल्मीकि, राजशेखरप्रभृतीनां महाकवीनां मान्यभूता, इदानीं तेषां व्यवसायात्मकेषु ग्रन्थेषु तद्यशोरूपेण समुज्जृम्भते । द्वितीया तु जानपदानां नागराणां सर्वेषां स्वदेशवासिनां नित्यं व्यवहारपदमारूढा जेगायते । परन्तु तत्र तत्र अन्यभाषासंसर्गेणाऽशुद्धाभासरूपा मन्दगतिरिव लज्जावतीव संकुचितस्वरूपा भवतीति नैतदाश्चर्यम् । कुलविद्या नाम, आर्यकुलविद्या, गैर्वाणवाण्येव । आर्यास्तु न केवलं द्विजशब्देन रूढाः, ब्रह्मक्षत्रवैश्यवर्णप्राविष्टाः, अपि च, आर्यसंप्रदायाचारानुष्ठानेन अनुगृहीताः आर्यान्तःपातिनः केचन शूद्राश्च । तेषां प्राचीनकुलविद्या सम्भाषणव्यवहारदशां विहाय, यदा व्याकरणनिरुक्तादिनियमैः संस्कृता तथा महानिर्वाण, परनिर्वाण, निर्वाण, परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरीरूपेण सप्तभूमिका क्रमेणोदिता, तत्तत्स्थानप्रयत्नादिभिः सम्यगस्खलितोच्चारणाऽभूत् । तदा संस्कृतशब्देन व्यवहृता सती, इदानीं संस्कृतभाषा, संस्कृतविद्येति विज्ञायते। एषा संस्कृतविद्या अस्मद्भरतखण्डे आशीतशैलादासेतुं आकामरूपादाकाश्मीरं सर्वत्र विदितवैभवापि चतुर्दशशास्त्राणां चतुष्षष्टिकलानां च मूलाधारभूतापि, एतत्कर्णाटदेशे अस्या व्यवहारो वृत्तान्तश्च कीदृश इति प्रकृतविचारः परामर्शनीयः ॥

तस्याः प्रादुर्भावोऽत्रातिप्राचीनः, संस्कृतविद्या खलु कर्णाटकविभिः सदा संमानिता, कर्णाटभाषायाः पुष्टिदायिनी, केषु चेद्ग्रन्थेषु कालिन्दीसङ्गमस्थलशोभिता भागीरथीव, कर्णाटभाषया कृतसंसर्गा विराजते । किञ्च, महाराष्ट्रभाषाशब्देषु शते नवतिः, मळयाळभाषाशब्देषु शतेऽशीतिः, आन्ध्रभाषाशब्देषु शते षष्टिः सप्ततिर्वा, कर्णाटभाषाशब्देषु शते पञ्चाशत् संख्याकाः शब्दाः संस्कृतस्वरूपा एवेति व्यवहारनिश्चयेन, अस्मद्देशभाषयाऽर्धासनदानेनोपस्क्रियत इयं संस्कृतवाणी ॥

अत एव प्रथमं पण्डितमण्डलीगोचरा, सुखेन संवर्धिता, अनन्तरं विजयनगरराजाश्रितैः सामन्तभूपैः[1] सादरमवेक्ष्यमाणा, तत्पोषकवर्गेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो जीवितदानयोग्याचाभूत् । तदा हि, भट्टाः ब्राह्मणाः, शास्त्रिणोऽपि ब्राह्मणाः, आचार्याश्च ब्राह्मणाः, उपाध्यायाः ब्राह्मणाः, वैद्याश्च ब्राह्मणाः, मान्त्रिकपुरोहितादयोऽपि ब्राह्मणा इति, संस्कृतविद्याप्रभावाद्ब्राह्मणानामतीव पुरस्कारोऽभूत्॥

अत एव तत्तत्सामन्तभूपतिभिः विद्यापक्षपातिभिः विद्यावद्भ्यो ब्राह्मणेभ्यः शासनमुखात्प्रदत्ताः अग्रहाराः, गृहक्षेत्राराामादयश्च अद्यापि निरङ्कुशमुपभुज्यन्ते तत्तत्कुलजैः ब्राह्मणैः । कुत्रचिद्ब्राह्मणानां शोचनीयदारिद्र्यमाहिम्ना ते अन्याक्रान्ता भवन्तीति विषादकरोऽयमुदन्तः । इतोऽपि तत्तत्कालीनभूपानां सचिवाः मन्त्रिणश्च पुरोहिताश्च ब्राह्मणा एव । तैश्च धर्मशास्त्रोक्तप्रणाळिकाक्रमेण यदा राज्यशासनधोरण्यामपि प्रवेशिता तदा संस्कृतभाषा राजमान्याचाभूत् । संस्कृतविद्याप्रचारे बद्धादराः केचन ब्राह्मणाः सामन्तभूपतिवितीर्णवृत्तिसाधनद्वारा शिष्यानशनवसनादिभिः पोषयन्तः तानखिलशास्त्राण्यध्यापयन्तः सर्वे जनाः सुखिनो भवन्त्विति सर्वदा आशासाना ज्ञानप्रचारका अभवन् ॥

अपरे केचित् संस्कृतभाषात्मकवेदमन्त्रैः महाजनैः प्रतिष्ठापितेषु देवालयेषु, विविधदेवताः भक्तिपुरःसरमाराधयन्तः, सदा देशाभ्युदयाय प्रजाभ्युदयाय च, भगवन्तं भगवतीं वा प्रार्थयन्तः सर्वजनानामादरणीया अभवन् ॥

अपरे केचित् भारत–रामायण–भागवतपुराणादिमुखेन, समस्तदेवताप्रभावान् पुरातनराजर्षिमहर्षिचरितोपन्यासमु–

[1] पाळयगाराख्यैः

खेन, विनयादिसद्गुणान् जनानां बोधयन्तः सन्मार्गोपदेशकाः अभूवन् ॥

तथाहि—

आहिताग्निरनघो द्विज एकः
पुष्यति स्म निलये दश शिष्यान् ।
गृह्यमन्त्रविधया समधीता-
स्तैः सुधीभिरनिशं खलु तस्मात् ॥ ६ ॥

तथैव—

वैय्याकरणो नैय्यायिकधी-
र्विंशति शिष्यान् त्रिंशच्छात्रान् ।
वेदान्तसुधीश्चत्वारिंशच्छिष्या-
नध्यापयति स्म तदा ॥ ७ ॥

एवमेव—

गृहेऽभून्मीमांसा परनिजमतेर्भूसुरमणे-
र्वनेऽभूद्योगीशप्रथितहितसाधोश्च निकटे ।
शतं वा साहस्रं बटुजनकदम्बं विलसितं
सदा विद्याभ्यासे मतिरनुगताभूत्सुविमला ॥ ८ ॥

अपि च—

ऋषिरेकः कृषि[1]शास्त्रं वयनं[2] त्वन्यश्चकार भुवि मान्यम् ।
मुनिरेको मय[3]शास्त्रं बटुभिरधीतं हि तत् सर्वम् ॥ ९ ॥

संस्कृतविद्याबलादीदृशसन्मार्गावलम्बः गृहे गृहे प्राक्प्राचालीत् । विजयनगरराज्याभ्युदयकाले श्रीरङ्गराय-जगदेवरायप्रभृतयो राजप्रतिनिधयः संस्कृतविद्यायाः परमुत्तेजनमतन्वान्निति श्रूयते । किञ्च—अस्मिन् यदुवंशे ये महोदाराः राजानः संस्कृत-

---

[1] Agriculture. [2] Weaving. [3] Carpentry.

विद्याभिरताः, ते सर्वे गीर्वाणविद्यायाः अवलम्बकाः अभिमानिनश्च भूत्वा, विद्यावतां पण्डितानां प्रभूताश्रया अवर्तन्त । तेषु चिक्कदेवराजाख्यभूपतिः—

शौर्ये सुत्रामतुल्यः, समरकृतिविधौ कार्तिकेयोपमोऽभूत्
विद्वद्गोष्ठीषु सोऽयं सुरगुरुसमतां दर्शयामास बुद्ध्या ।
विष्णू राज्ये प्रजानां कृतकरनियमो धर्ममार्गानुसारी
काव्यःकाव्यानुबन्धे नवरसकलिते पण्डितैश्शंसनीये ॥ १०

तथैव कण्ठीरवनरसभूपालोऽपि—

यस्य कण्ठीरवं श्रुत्वा पलायन्ते स्म शत्रवः ।
मत्ता गजा मृगेन्द्रस्य निनादेनेव विह्वलाः ॥ ११ ॥

तत्कण्ठीरवशब्दोऽयमन्वर्थोऽभूत्प्रभोः सदा ।
सिंहो नरेषु श्रेष्ठत्वाद्बलाद्दर्पात् प्रभुत्वतः ॥ १२ ॥

सोऽपि संस्कृतविद्यायाः पोषको रसिको यथा ।
तमाश्रित्य द्विजाः सर्वे निन्युः कालं सुखेन ते ॥ १३ ॥

तृतीयश्रीकृष्णराजस्तु विदुषां कल्पतरुरिति सर्वत्र प्रसिद्धिः खलु ॥

य एषः—

कर्णाटभाषा कृतिकामधेनु-
गीर्वाणविद्यानुतकल्पवृक्षः ।
विद्वत्प्रियो विद्वदभीष्टदाने
कर्णोऽथवा धर्मसुतोऽत्र नूनम् ॥ १४ ॥

देशेभ्योऽप्यनिशं सभामनुययुर्ये भूतिलाभेच्छवः
शास्त्रेषु प्रथिताः सुखेन विजयं संपादयन्तो भृशम् ।
स्वेष्टादप्यधिकं धनं सवसनं लब्ध्वाथ राज्ञस्तत-
स्ते सर्वे प्रतिजग्मुरिष्टवसतिं तद्भूपशंसापराः ॥ १५ ॥

एवं संस्कृतविद्याप्रभावः प्राक् सर्वत्र प्रसारितोऽपि, तदनन्तरं निखिलदिक्प्रसारितकीर्तिशरीरः श्रीमच्चामराजेन्द्रभूपः, संस्कृत-विद्यायाः राजसहायपूर्वकप्रतिष्ठाविषये प्रथमहेतुरभूत् । यतः—

स स्वयं संस्कृताभिज्ञो विद्वद्गोष्ठ्याभिनन्दितः ।
नाट्यशास्त्रप्रयोगाय कृतं कार्यं यदाज्ञया ॥ १६ ॥

तदर्थं शाकुन्तलप्रभृतीनि संस्कृतनाटकानि श्रीमद्भिः कवि-वरैः बसप्पशास्त्रिप्रभृतिभिः देशभाषात्मकतया परिवर्तितानि, नाटकरङ्गेषु प्रयुक्तानि च । तदाप्रभृत्येव आस्मिन्देशे ग्राम्यजनाना-मपि, नाटकाभिज्ञता समजनीत्ययं सर्वजनानुभवविषय एव । तच्छासनकाले एव राजधान्यां कल्याणनगरे च संस्कृतपाठशा-लयोः प्रतिष्ठाऽभूत् । तद्यथा ॥

राजधान्यां पण्डितप्रकाण्डाः, कुणिगल् रामशास्त्रिप्रभृतयः स्वस्वगृहेषु शिष्यान् न्यायवेदान्तादिशास्त्राण्यध्यापयन्तः, तृतीय श्रीकृष्णराजमहीपालसभायां पूजिताः राजसभाभूषणभूताः प्रख्या-ता बभूवुः ॥

श्रीमता यशःकायेन कुणिगल् रामशास्त्रिसुधीमणिना शतशोऽन्तेवासिनोऽन्तेवसन्त एव पण्डिता अभूवन्निति कस्य वा कर्णपथं नायातम् ? तस्य श्रीकृष्णभूपतेर्मनोरथानुसारेण, काचि-त्पाठशाला राजधान्यां पुरा प्रतिष्ठापितापि, साधनसहायाभावात् पुष्टिदशां नावाप । पुरा किल माकुटीपत्तने ब्राह्मणानामध्ययना-ध्यापनवृत्तिरेव प्रधानमासीदिति ज्ञात्वा, राजद्रव्यसहायेन, राजकीयास्तत्र काञ्चित्पाठशालां प्रतिष्ठापयामासुः । तत्र च ॥

द्विवारं छात्रेभ्यः करणिकगृहे भुक्तिरभवत्
गृही श्रीतिप्पार्यः प्रतिदिनमहो वाञ्छितमदात् ।
तटाके कासारे नियमविधितश्शुद्धमनसः
सदा विद्यासक्ताः सुजनविदिताश्छात्रनिवहाः ॥ १७ ॥

तदा कल्याणनगरे श्रीतुलसीवाटिकायां—

द्विजोविद्वान् कश्चिद्वसतिमकरोच्छात्रनिवहैः
कुटीरे निर्बाधे परहितपरो निश्चितमतिः ।
शुभा विद्याशाला सकलसुकलापाठनचणा
तदायत्ता काचिद्बहुजनमुदेऽवर्तत सदा ॥ १८ ॥

तथैव गुण्डार्यसुधर्मशाला-
प्रतिष्ठिता संस्कृतपाठशाला ।
अन्या च काचित्प्रथिता तदानीं
शास्त्रानुकूलश्रितकाव्यशिक्षा ॥ १९ ॥

तदा क्रिस्तशक "झषजके" (१८६९) वर्षे विद्याप्रचाराय, जनैः कल्पिताभ्यः शालाभ्यः सहायद्रव्यदाननियमाः, (Grant-in-aid rules) राजशासनधोरण्यां प्रादुर्बभूवुः । तादृशसहायद्रव्याधिगमार्थं उभयोः पाठशालयोः प्रवर्तकाः प्रायतन्त । परन्तु, तदानींतनराजनिबन्धनरीत्या, अस्मिन् देशे राज्यशासनानुकूलाय, अष्टधा प्रविभक्तेषु देशभागेषु (Districts) एकैकस्थितायाः, एकैकपाठशालाया एव साहायद्रव्याधिगमावकाशः, अतः माकुटीनगरपाठशालायै तादृशसहायद्रव्यं वितीर्णमासीदिति ते विफलमनोरथा अपि धैर्येण पुनः पुनः कृताध्यवसायेन च, विंशतिरौप्यात्मकं सहायद्रव्यं लब्ध्वा, पाठशालाद्वयमेकीकृत्य, विद्याभ्यासं प्रचारितवन्तः ॥

ऐकमत्याद्भवेल्लाभो भेदाद्भङ्गो हि जायते ।
इमां नीतिं विदित्वा ते मिळिताः कार्यसाधने ॥ २० ॥

तथैव कल्याणनगरे श्रीमान् विद्यानिधि वासुदेवशास्त्रिनामा पण्डितवर्यः तदानीन्तनमन्त्रिपुङ्गवं रङ्गाचार्यमेवं प्रार्थितवान् ॥

कश्चिन्नव्यविमर्शः.

—

पाश्चात्यविपश्चिन्नयानुसारिणः केचन महाभारतप्रसिद्धयोः धिष्ठितविष्ठितशब्दयोः व्यवस्थां स्वोत्प्रेक्षामूलिकां सर्वजनादरणीयामारचयितुमत्सहन्ते । धिष्ठितविष्ठितशब्दौ तावत् अधि वि इत्युपसृष्टात् स्थाधातोः क्तप्रत्यये षत्वे च निष्पन्नौ स्तः । धातोस्सकर्मकत्वे कर्मणि क्तप्रत्ययः अकर्मकत्वे तु 'गत्यार्थाकर्मकेत्यादिना कर्तरि क्तः इति व्यवस्था' वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः इत्यादिप्रमाणेन वगाहः, अवगाहः, पिधानं अपिधानमित्यादिवत् धिष्ठितः, अधिष्ठित इति रूपद्वयं सम्पद्येत महाभारते अनेकेषु पर्वसु वहुषु स्थलेषु प्रयोगदर्शनात् पाणिन्यादिस्मृतिवत् महाभारतस्यापि भारतः पञ्चमो वेद इत्यादिना प्रमाणतमत्वप्रख्यापनात् ॥

श्रीमहाभारतस्य—

आदिपर्व	८२ अध्या.		दृष्ट्वा च त्वां धिष्ठितं देवमार्गे.
आ प.	२ अध्या.	२९९ श्लो.	दिवमावृत्य धिष्ठितम्.
,,	९१ ,,	२६ ,,	सर्वप्राणिभृतां तत्र जननीमिव धिष्ठिताम्.
,,	२२७ ,,	२४ ,,	ब्राह्मणं धिष्ठिता गजाः
वनपर्व	१५ ,,	६ ,,	तत्पुरं व्यूह्य धिष्ठितः.
,,	१६ ,,	३३ ,,	धिष्ठितं तद्बलं वारि.
,,	२३२ ,,	४० ,,	गृहीत्वाग्निश्च धिष्ठिताः.
,,	३८ ,,		पादांगुष्ठाग्रधिष्ठितः.

प्रथम र
ग्रामप्रचारकवि

द्रोणपर्व १४७ अध्या. दर्शयस्याद्यमात्मानमुग्रे कर्मणि धिष्ठितः.

कर्णपर्व ९१ ,, ८३ श्लो. शार्दूलानिव धिष्ठितौ.

,, ,, ,, धिष्ठिताः पुरुषव्याघ्र त्वत्तः शरणकांक्षिणः.

एवमनेकेषु पर्वसु तत्र प्रयोगदर्शनात् भारते सर्वत्र धिष्ठितशब्दस्वारस्यं परीक्षकानां स्वान्ते समुन्मिषति। विष्ठितशब्दप्रयोगे च अस्वारस्यं अश्लीलादिदोषः समापतेत्। आलङ्कारिकशिरोमणिना भामहाचार्येण I परिच्छेदे "विड्वर्चौ विष्ठितक्लिन्नछिन्नवान्त प्रवृत्तयः--वाक्काटवादयश्चेति श्रुतिदुष्टा मता गिरः १ परि. ४८-४९ श्लोक इति प्रातिस्विकतया विष्ठितशब्दप्रयोगस्य प्रत्यादिष्टत्वात्। तथाच महाभारतान्तर्गत भीष्मपर्वस्थ भगवद्गीतायां-

ज्योतिषामपि यज्ज्योतिः तमसः परमुच्यते।

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम्॥ १३ अ. १७ श्लो.

इत्यत्रापि विष्ठितशब्दस्थाने धिष्ठितशब्दप्रयोगस्य न्याय्यत्वमदुष्टत्वं च। एवंसति श्रीभगवत्पादाचार्यैः हृदि सर्वस्य विष्ठितमिति पाठमादृत्य तदेतत्त्रयमपि हृदि—बुद्धौ सर्वस्य—प्राणिजातस्य विष्ठितं—विशेषेण स्थितं तत्रैव हि त्रयं विभाव्यते इति भाष्यं कृतम्। आनन्दगिरि नीलकंठाचार्याभ्यामप्ययमेवपाठस्समादृतः कथं सुश्लिष्टं स्यात्। परन्तु सर्वत्र महाभारतपर्वसु ऐकरूप्येण प्रयोगबाहुळ्य मध्ये विष्ठितशब्दानुसरणं दुष्टं विगुणं च। धिष्ठितमितिपाठाङ्गीकारे तु स्वरसतएव अर्थः प्रतिभाति। धिष्ठितं—स्थितमित्यतः ज्योतिषामपि—विष्ठितमिति श्लोके धिष्ठितशब्दस्वारस्यं तद्विदो विदांकुर्वन्त्विति नव्यविमर्शकानामाशयः, अत्र समाधीयते। श्रीमद्भगवत्पादाचार्यपरिगृहीतः पाठ एव श्रेया नित्यस्माकं प्रतिभाति। यत्तावद्युक्तं धिष्ठित इत्यादौ अकारलो-

पानुशासनस्य आद्यष्टत्वात् कथं साधुत्वमितिचेत् अवाप्यो-रुपसर्गयोरित्यत्र उपलक्षणतया भारतस्मृतेः प्रबलप्रमाणत्वेन साधुत्वेन च धिष्ठितशब्दप्रयोगः प्रामाणिक इत्यंशं परिगृह्णीमो वयं। परं तु सर्वत्र पर्वसु धिष्ठितशब्दप्रयोगबाहुळ्यं न विष्ठितशब्दस्येत्येतन्न सहामहे। तथाहि महाभारते धिष्ठितशब्दवत् विष्ठितनिष्ठितशब्दप्रयोगाः बहुशः उपलभ्यन्ते ॥

श्रीमन्महाभारते--

सभापर्वणि	३ अ.	१८ श्लो.	नवमेघप्रतीकाशादिवमावृत्यः विष्ठिताः
सभापर्व	१ ,,	२३ ,,	याविक्रियां नानुपद्युः मानवा प्रेक्ष्य विष्ठिताः.
,,	४ ,,	५ ,,	युद्धे द्रक्ष्यसि विष्ठितं.
,,	७ ,,	३५ ,,	उपश्वासय पृथिवीं—विष्ठितं जगत्.
वनपर्व	४० ,,	४० ,,	मूर्तिमद्भिष्ठितं पार्श्वे ददृशुर्देवदानवाः.
,,	१३० ,,	३९ ,,	पादांगुष्ठाग्रविष्ठितः.
भी. प.	३ ,,		चित्रास्वात्यन्तरे चैव विष्ठितः परुषग्रहः.

विष्ठितशब्दप्रयोगो रामायणेऽपि बहुषु स्थलेष्वस्ति—

स ताभ्यां सहसोत्पत्य विष्ठितो विमलेंबरे। सुन्दरकाण्डे ४६ स.

विष्ठितं मेरुशिखरे सतोयमिव तोयदम्। सुन्दर. ४९ सर्गे।

हृदयेनसतोरामं शरीरेण तु विष्ठितः। सुन्दर. ३८ स.

एवं निष्ठितशब्दोऽपि,

सभा प. अ. ४० निष्ठितां धर्मराजाय.

उद्योगप. अ ४८ प्रजापतेः कर्म यथार्थनिष्ठितं.

आदिपर्व अ. २०५ श्लो २९, ब्राह्मेसौरेंद्रेचास्त्रे निष्ठितः.

रामायणे च ४४ सर्गे धनुर्वेदे च वेदे च वेदाङ्गेषु च निष्ठितः.

एवमादीनां बहूनां प्रयोगानां महाभारत एवोपलंभात्पूर्व-पक्षिणामुक्तिर्निस्सारा निष्प्रमाणं च। यदप्युक्तं गीतायां हृदि सर्वस्य-विष्ठितमिति श्लोके विष्ठित शब्दप्रयोगस्य दुष्टत्वमिति तदपि तुच्छमेव, विष्ठितशब्दस्य वैदिकत्वेन ऋग्वेदे भारते च प्रयोग बाहुल्यमुपलंभामहे। ऋग्वेदे मंडल. १० सू ११४ ऋक् ८ सहस्रधा पञ्चदशान्युक्था यावद्ब्रह्म विष्ठितं तावती वाक्। या ओषधीः सोमराज्ञीः विष्ठिताः पृथिवीमनु. ऋग्वे १० मं सू. ९८ ऋ. १९. वेदसम्मितस्य महाभारतस्य काव्यमात्राहतदोषाविष्टत्वं वक्तुमसां-प्रतं, तथात्वे शास्त्रयोनित्वात्; योनिश्च हि गीयते, यद्भूतयोनिं परिपश्यंति धीराः, पृथिवीयोनिः सत्यौषधीनां, अलिंगस्य कथं लिंगं युज्यते तन्मृषा दृढं, शांतिपर्व २२२ अ. एवमादावपि दुष्टत्वं प्रसज्येत। किंच धिष्ठितशब्दप्रयोगापेक्षया निष्ठितशब्दप्रयोग एव आंजस्यं स्फुरति सर्वत्र आत्मनः व्याप्तत्वेऽपि हृदये विशेषेण स्थितिः आंजसी, ज्ञानादीनां बुध्यायत्तत्वात्, हृदि ह्येष आत्मा इति ऐतरेयआरण्यके, हृदि अयमिति च निर्वचनस्य दर्शनाच्च गीताव्याख्याकृत्सु च पाठद्वयसमादरणं प्रादर्शि, तथाहि श्रीधराचार्यास्तु श्रीभगवत्पादाचार्यसम्मतपाठानुसारेण हृदि विष्ठितं विशेषेण अप्रच्युतस्वरूपेण नियन्तृतया स्थितं धिष्ठितमिति पाठे अधिष्ठाय स्थितमिति व्याचख्युः। मधुसूदन सरस्वत्यस्तु धिष्ठितमिति पाठमभ्युपगम्य सर्वत्र सामान्येन स्थितमपि विशेषरूपे जीवरूपेण अंतर्यामिरूपेण सौरं तेज इव आदर्शसूर्यकांतादौ

श्रीः

श्रीमन्महाराज संस्कृत महापाठशाला पत्रिका

(त्रै मा सि की)

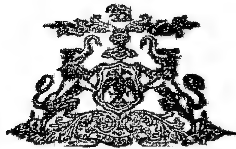

सम्पुटम् १३] जुलै १९३७ सेप्टम्बर् [सञ्चिके ३

सम्पादकः

एस्. बि. कृष्णमूर्ति, एम्. ए.,

श्रीमन्महाराज संस्कृत महापाठशालाध्यक्षः.

मैसूरु

राजकीय शाखामुद्रालये सम्मुद्रिता

१९३७

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशालापत्रिका

विषयसूचना

स म्पा द की य स मि तिः

---

१. श्रीमन्तः अर्थशास्त्रविशारदाः विद्यालङ्काराः महामहोपाध्यायाः डाक्टर् आर्. शामशास्त्रिणः, बि.ए., पिएच्.डि., एं.आर्. ए.एस्., विश्रान्त मैसूरु प्राच्यकोशागाराध्यक्षाः शासन-विमर्शशाखाध्यक्षाश्च

२. श्रीमन्तः प्रोफेसर् डि. श्रीनिवासाचार्याः, एं.ए., मैसूरु महाराजाकालेज् संस्कृत प्रधानोपाध्यायाः

३. पण्डितरत्नं धर्माधिकारिणः ब्र. श्री. काशी शेषवेङ्कटाचल-शास्त्रिणः

४. महामहोपाध्यायाः पण्डितरत्नं ब्र.श्री. लक्ष्मीपुरं श्रीनिवासा-चार्याः, विश्रान्तमहापाठशालाविशिष्टाद्वैतवेदान्तप्रधानो-पाध्यायाः

५. महाविद्वांसः ब्र. श्री. क. गोपालकृष्णशास्त्रिणः, महाराजा-कालेज् संस्कृतपण्डिताः

६. महाविद्वांसः ब्र. श्री. करूरु शेषाचार्याः, महापाठशाला ज्यौतिषप्रधानोपाध्यायाः

७. विद्वांसः ब्र. श्री. एस्. वेङ्कटाचार्याः, महापाठशाला साहित्य-प्रधानोपाध्यायाः

८. श्रीमन्तः एस्. बि. कृष्णमूर्तयः, एं.ए., महापाठशालाध्यक्षा (सम्पादकाश्च)

विज्ञप्तिः

भो भो महाशयाः ! सहृदयाः ! सप्रश्रयमिदमिदानीं विज्ञापयामः–संस्कृतविद्याभिमानिनः पुरुषप्रवराः यं कंचन विषयमधिकृत्य संस्कृतभाषामयं अनतिसंक्षिप्तविस्तरं उपक्रमोपसंहारपरिकर्मितं कस्याप्यनुद्वेगकरं अचर्चितपूर्वं कालदेशदशानुगुणं प्रपञ्चोपकारकरं धर्माद्यविरुद्धं "जीर्णमङ्गे सुभाषितम्" इति निर्वेदस्य "वीरा वाचैव केवलम्" इत्यपवादस्य वा प्रशमकरं प्रस्पष्टमुखविलासमुपन्यासं विलिख्य यदि प्रेषयेयुर्महान्तः, तेभ्यो महद्भ्यः समर्प्य अनन्तान् धन्यवादान् पत्रिकायामस्यां तमुपन्यासं पारयामः प्रकाशयितुम् ॥

यदीच्छति वशीकर्तुं जगदेकेन कर्मणा ।
परापवादसस्येभ्यो गाश्चरन्तीर्निवारयेत् ॥
न हीदृशं संवननं त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
दया मैत्री च भूतेषु दानं च मधुरा च वाक् ॥

संपादकस्य.

मूल्यप्रकारः

१. अस्याः पत्रिकायाः वार्षिकम् अग्रिमं मूल्यं सार्धैकरूप्यकम्
प्रापणव्ययः (भारतमण्डले.) .... पादरूप्यकम्

२. विद्यार्थिनां पुनः एकरूप्यकम्. प्रापणव्ययः ,,

३. विभिन्नदेशे सपादरूप्यद्वयम् (3s.) प्रापणभृतिः अर्धरूप्यकम्

पत्रिकाप्राप्तिस्थानम्,

संपादकः,

श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशाला, मैसूरु.

सधन्यवादमस्माभिरङ्गीकृता एताः विनिमयरूपाः पत्रिकाः

1. संस्कृतसाहित्यपरिषत्पत्रिका, श्रीनगरम्
2. संस्कृत साहित्यपरिषत्पात्रिका, कल्कत्ता
3. उद्यानपत्रिका, तिरुवाडि.
4. सुप्रभातम्, काशी.
5. सूर्योदयः, काशी.
6. संस्कृतरत्नाकरः, जयपुरम्.
7. संस्कृतपद्यवाणी, कल्कत्ता.
8. मञ्जूषा, कल्कत्ता.
9. अच्युतः, काशी.
10. कल्याणम्, गोरख्पुरम्.
11. मधुरवाणी, बेळगाम्.
12. देववाणी, कल्कत्ता.
13. The Mythic Society Journal, Bangalore.
14. Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.
15. Review of Philosophy and Religion, Poona.
16. Journal of Oriental Research, Madras.
17. The Law College Magazine, Madras.
18. Sunday Edition "The Hindu," Madras.
19. The Aryan Path, Bombay.
20. The Theosophical Movement, Bombay.
21. The Philosophical Quarterly, Calcutta.
22. Karnataka Historical Review, Dharwar.
23. Ardra, Ceylon.

24. "Yoga," Bulsar.
25. The Vaitarini, Chowdwar.
26. Poona Orientalist, Poona.
27. The Mimansa Prakasa, Poona.
28. Brahmavidya, Adyar, Madras.
29. ಆಂಧ್ರ ಸಾಹಿತ್ಯಪರಿಷತ್ಪತ್ರಿಕಾ, ಕಾಕಿನಾಡ.
30. ಭಾರತೀ, ಮದ್ರಾಸು,
31. ಸನಾತನಮತಪ್ರಚಾರಿಣೀ, ಭಟ್ನವಲ್ಲಿ.
32. ಜಯಕರ್ಣಾಟಕ, ಧಾರವಾಡ.
33. ಸದ್ಬೋಧಚಂದ್ರಿಕೆ, ಆನಂದವನ.
34. ವಿಶ್ವಕರ್ಣಾಟಕ, ಬೆಂಗಳೂರು.
35. ತಾಯಿನಾಡು, ಬೆಂಗಳೂರು.
36. ಅಧ್ಯಾತ್ಮಪ್ರಕಾಶ, ಬೆಂಗಳೂರು.
37. ರಂಗಭೂಮಿ, ಬೆಂಗಳೂರು.
38. ಕರ್ಣಾಟಕ ಸಾಹಿತ್ಯಪರಿಷತ್ಪತ್ರಿಕೆ, ಬೆಂಗಳೂರು.
39. ಕಾದಂಬರೀಸಂಗ್ರಹ, ಚಾಮರಾಜನಗರ.
40. ಪ್ರಬುದ್ಧಕರ್ಣಾಟಕ, ಮೈಸೂರು.
41. ವಿವೇಕಾಭ್ಯುದಯ, ಮೈಸೂರು.
42. ಪೂರ್ಣಬೋಧ, ಮೈಸೂರು.
43. ಸಾಧ್ವೀ, ಮೈಸೂರು.
44. ಗರಿಕೆ, ಮೈಸೂರು.

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशालापत्रिका

प्रतिमासत्रयं प्रकटीक्रियमाणा

"कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳ समाः"

(ईशोपनिषत्)

सम्पुटम् १३]　　१९३७　　[सञ्चिका ३

सु भा षि ता नि .

शैत्यं नाम गुणस्तवैव तदनु स्वाभाविकी स्वच्छता
　किं ब्रूमः शुचितां भजन्त्यशुचयः स्पर्शेन यस्यापरे ।
किंवाऽतः परमुच्यते स्तुतिपदं यज्जीवनं देहिनां
　त्वं चेन्नीचपथेन गच्छसि पयः कस्त्वां निषेद्धुं क्षमः ॥ १ ॥

मौलौ सन्मणयो गृहं गिरिगुहा त्यागः किलात्मत्वचः
　निर्यत्नोपनतैश्च वृत्तिरनिलैरेकत्र चर्येदृशी ।
अन्यत्रानृजुवर्त्मता द्विरसना वक्त्रे विषं वीक्षणं
　सर्वाऽमङ्गलसूचकं कथय भो भोगिन् सुखं किं त्विदम् ॥२॥

भ्रातः काञ्चन लेपगोपितबहिस्ताम्राकृते सर्वतः
　माभैषीः कलशे स्थिरो भव चिरं देवालयस्योपरि ।
ताम्रत्वं गतमेव काञ्चनमयी कीर्तिःस्थिता तेऽधुना
　नान्तस्तत्त्वविचारणप्रणयिनो लोका बहिर्बुद्धयः ॥ ३ ॥

अज्ञतया प्रेम्णा वा चूडामणिमाकलय्य काचमणिम् ।
नृपतिर्वहेत शिरसा तथापि नायात्यनर्घतां स मणिः ॥ ४ ॥

पिता रत्नाकरो यस्य लक्ष्मीर्यस्य सहोदरी ।
शंखा रोदिति भिक्षार्थी नादत्तमुपातिष्ठति ॥ ५ ॥

निस्सारस्य पदार्थस्य प्रायेणाडम्बरोमहान् ।
न सुवर्णे ध्वनिस्तादृग्यादृक् कांस्ये प्रजायते ॥ ६ ॥

विषभारसहस्रेण गर्वं नायाति वासुकिः ।
वृश्चिको बिन्दुमात्रेण वहत्यूर्ध्वं हि कण्टकम् ॥ ७ ॥

दिव्यं चूतरसं पीत्वा गर्वं नायाति कोकिलः ।
पीत्वा कर्दमपानीयं भेको रटरटायते ॥ ८ ॥

अन्यापदेशः

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य कैयटव्याख्यान-शिवतत्त्वरहस्य-नीलकण्ठ-
विजयादिप्रबन्धप्रणेतुः श्रीनीलकण्ठदीक्षितस्य तृतीय-
नन्दनेन श्रीगीर्वाणेन्द्रदीक्षितेन प्रणीतः.

श्रीमहीशूरमहाराजसंस्कृतसरस्वतीप्रासादमहापाठशालायां
ज्योतिश्शास्त्रप्रधानोपाध्यायेन संस्थानमहाविदुषा
करूरु शेषाचार्येण संशोधितः.

मैसूरु
राजकीयशाखामुद्रालये सम्मुद्रित
१९३७

भूमिका.

प्रष्ठा(ः—स्पष्टतममेवेदमाबालगोपालम् । यत समस्तमपि भुवनमावृतमधरितमधुरसमधुरिमभरेण सहृदयसमुदयहृदयकर्षणचणेन विमर्शसाधनबद्धपरिकरेण गाङ्गौघवत् सर्वमपि पुनानेन सकलैरसां गणं धुनानेन सारस्वतपुरेणेति ॥

स च त्रिविधः—प्रभुसम्मितः—सुहृत्सम्मितः—कान्तासम्मितश्चेति ; तत्र प्रथमः—प्रभुरिवाप्रतिहतदुर्लङ्घ्यशासनशीलो वेदः । द्वितीय –सुहृदिव–धर्माधर्मस्वरूप तदुद्भवभव्याभव्यावबोधकोपाख्यानशतैस्तदुपादानहानावगमकः पुराणेतिहासादिः । तृतीयः—बाहूत्क्षेपकटाक्षविक्षेपभ्रूभङ्गविलासगमनहावभावादिभिः प्रियतमेव तत्तद्रसभावाभिव्यञ्जकपदगुम्भैः सत्वरं चित्ताकर्षकः काव्यचम्पूनाटकादिः । कान्तासम्मितेऽत्र प्रबन्धेऽतितरां हृदयावर्जकोह्यन्यापदेशो ग्रन्थः । ते च बहवस्समुपलभ्यन्ते भावगभीरा हृदयावर्जकाः । तेष्वेतादृशो ग्रन्थ इव सरसः सकृच्छ्रवणमात्रादेव श्रोतॄणां स्वाशयाविष्कारको ललिततमपदाञ्चितः कर्णयुगसुधावर्षी न लभ्यतेऽन्यो ग्रन्थः ॥

अस्य च प्रणेता श्रीमान् गीर्वाणेन्द्रदीक्षितः । अयं च श्रीभारद्वाजकुलजलधिकौस्तुभ — चतुरधिकशतप्रबन्धप्रणयनालङ्कर्मीणाद्वैतविद्याचार्य श्रीमदप्पयदीक्षित सोदराच्चादीक्षितपौत्रस्य नारायणदीक्षिततनुजस्य भूदेवीगर्भसम्भवस्य कलिविडम्बन सभारञ्जनशतक शान्तिविलास वैराग्यशतकानन्दसागरस्तवान्यापदेशशतक शिवोत्कर्षमञ्जरी—शिवलीलार्णव शिवतत्वरहस्य कैय-

ट्व्याख्यान नीलकण्ठविजयादि प्रबन्धमणिनिर्माणदिगन्तसौवस्तिकयशोवितानस्य श्रीनीलकण्ठदीक्षितस्य तार्तीयीकस्तनूजः। एतत्तातपादस्य श्रीनीलकण्ठदीक्षितस्य जीवितसमयः वसुगुणशैलाब्धि (४७३८) मितेभ्यो गतेभ्यः कलिवत्सरेभ्यः (१६३७ गतक्रिस्ताब्देभ्यः) प्राक् परतश्चासीदिति स्पष्टमवगम्यते। अयमेव व्याचष्टे नीलकण्ठविजयचम्प्वां प्रथमाश्वास—एकादशे श्लोके। अष्टत्रिंशदुपस्कृतसप्तशताधिकचतुस्सहस्रेषु कलिवर्षेषु गतेषु ग्रथितः खलु नीलकण्ठविजयोऽयमिति। अदसीय एव कतिपयवत्सरन्यूनाधिकभावेन जीवनकालो गीर्वाणेन्द्रदीक्षितस्यापि। श्रीनीलकण्ठाध्वरी दाक्षिणात्यायां मधुरापुर्यां तिरुमलैनायकमहाराजस्यास्थान्यां पण्डिताग्रणीः प्रधानसचिवश्चासीदिति विज्ञायते। तत्सूनुरयं तदनुग्रहोपलब्धाशेषविद्यस्तां नगरीमध्युवासेति प्रतीयते। गीर्वाणेन्द्रेण शृङ्गारकोशो नामकोऽपि भाणः प्रणीतः। तत्रस्थं पद्यद्वयमुपायनीक्रियते सचेतोभ्यः। यथा—

> अस्त्यस्तोकगुणो हिमाद्रिशिखरोत्सङ्गापतज्जाह्नवी
> साहङ्कारतरङ्गसङ्गसहजश्रीहारिसूक्तिक्रमः।
> किञ्चोन्मूलयितुं मनश्च सुदृठीकर्तुं कलासु प्रभुः
> सर्वज्ञो हरिदन्तविश्रुतयशाश्श्रीनीलकण्ठाध्वरी॥
> यस्मिन् क्षोणिभुजां सभासु विदुषामग्रेसरे जातुचित्
> स्वातन्त्र्यं विविधं विवृण्वति निजं सर्वासु विद्यास्वपि।
> जायन्ते गगनप्रचोदितदृशः स्तब्धोपलब्धिक्रमाः
> स्वेदाम्भः कणसिक्तसर्वतनवो दीनाः प्रतिद्वन्द्विनः॥ इति॥

किञ्चानेन मन्त्रशास्त्रे निरमायि प्रपञ्चसारसंग्रहो नाम ग्रन्थः। सचोपलभ्यते श्रीमहीशूरमहाराजसंस्कृतमहापाठशालासरस्वती" भाण्डागारे। महाभागोऽसौ मान्त्रिकमणिः परिव्राजक इति स्पष्टमवबुध्यते। स एवाह तद्ग्रन्थस्यादौ "नत्वा श्रीशङ्कराचार्यममरेन्द्र-

यतीश्वरः । कुर्वे प्रपञ्चसारस्य संग्रहं सारमुत्तम" मिति । अस्मत्तातपाददैवज्ञावतंसश्रीशैलकुलतिलकश्रीरामभद्रसूरिलिखितामेकां मातृकां पुस्तिकां परमालम्ब्य यथाधिषणं कथमपि समशोधि मयायमन्यापदेशप्रबन्धः । अत्र ये केचिदंशाः प्रामादिकास्तर्हि ते कृपया सुधीभिश्शोधनीया इति सविनयं प्रार्थये ॥

निरवद्यहृद्यसाहित्यो दीक्षितोऽयं सरसया ललितया पदशैल्या सर्वांशतोऽनुरुन्धे स्वपितुरन्यापदेशशतकसरणिम् ॥

अपिच दीक्षितोऽसौ हन्त निगम, महाभारत, विष्णुपुराण, पाञ्चरात्रादिप्रमाणमूर्धन्यग्रन्थजालोद्घोषितामविच्छिन्नसंप्रदायागतामपि शङ्खचक्राङ्कनवैष्णवदीक्षां सोलुण्ठनमाधिक्षिपति ६२, ७२, ७३, ८१ पद्यैश्चतुर्भिर्भङ्ग्यन्तरेण वारंवारम् । अनेनास्य शैवदीक्षायामुन्मस्तकोऽभिनिवेश इति विदांकुर्वन्तु विद्वांसः । ग्रन्थेऽत्र द्वाविंशे पद्ये पूर्वार्धं लुप्तम् । तदेवं मया पूरितम् ॥

घर्मे धर्मकरस्य तिग्मकिरणैर्बाष्पायमाणा धरा
योषास्स्विन्नतमप्रतान्ततनवः खिन्नाश्चकोरास्तृषा ॥

तथा नवाधिकशततमे श्लोकेऽपि किञ्चिदुत्तरार्धे लुप्तम् । तत्रापीत्थं पूरितम् । छेद्याननेकान् द्रुमान् ब्रूते वध्यममुम् । इति । यत्र कुत्र वा कोशे यद्यलुप्तस्समुपलभ्यते पाठस्तदा स एव परिगृह्यतां सद्भिः । दीक्षितेनैनेनान्ये के वा ग्रन्थाः कृता इति न ज्ञायते । अमुष्मिन् प्रबन्धे ५, २८, ३०, ३८ श्लोकेषु क्रमशः ईहतः (षष्ठ्येकवचने) स्पर्धेन (तृतीयैकवचने) श्ववराहौ (पूर्वपददीर्घाभावे) रुन्धताम् (लोटिप्रथमपुरुषैकवचने) इति प्रयुक्ता अपाणिनीयाश्शब्दास्सुधीभिः कथं चिन्निर्वोह्यास्सोढव्याश्चेति विरम्यते ॥

इत्थं विज्ञापयिता गर्भपुरा (करूरु) भिजनः शेषाचार्यः संस्थानमहाविद्वान् ॥

॥ श्रीहयग्रीवाय नमः ॥

अन्यापदेशाः

(श्रीगीर्वाणेन्द्रदीक्षितविरचितः.)

लोकानन्दनिदानमम्बुजमयं द्वेष्टि स्वयं चन्द्रमा
देवः किं मुरशासनः कलयते गर्भे न तत्तावता ।
द्वैराज्यं कविकुञ्जरैर्मृगदृशां वक्त्रैर्न किं नीयते
रूढा यामवतीपतेः पुनरियं वस्तुष्ववसारज्ञता ॥ १ ॥

यावद्वार्षिकदर्शशार्वरतमस्स्तोमाभिरामो महा-
नाचान्ताखिलदिक्तटो जलधरो वर्षाय सन्नह्यति ।
तावच्चण्डसमीरणस्तमचिरादाकृष्य यत्र क्वचि-
न्नीत्वाऽदर्शनमेव यन्नयति तत्तस्यैव दुश्चेष्टितम् ॥ २ ॥

यानारोहणमस्तु वृत्तिरशनैरप्यस्तु राजोचितै-
राखेटेऽस्तु पराक्रमोऽपि न शुनस्तत्त्वं प्रयाति क्वचित् ।
अन्नं पिप्पलपल्लवोऽस्तु धरणी शय्यास्तु रेणूल्बणा
मत्तेभस्य तथापि मत्तगजता नापैति यत्नादपि ॥ ३ ॥

श्रान्तिश्शान्तिमुपैति पान्थसुदृशां सर्वापि ते छायया
दुस्साधो भिषजां शतैरपि महावातोऽपि तैलेन ते ।
बालानां ग्रहवायसादिजनितो दोषस्त्वदीयैर्दलै-
र्निम्ब त्वं सुरपादपोऽसि नियतं स्याच्चेन्न ते तिक्तता ॥ ४ ॥

सत्यप्यम्बुजकानने परिमलैराशान्तविश्रान्तिभि-
श्चित्ताकर्षिणि सान्द्रसुग्रहमधुस्रोतोभिराप्लाविते ।

आतप्षट्पद दुष्प्रवेशमुरगैरुच्चावचैः कण्टकैः
प्राप्तुं कैतकमीहतस्तव फलं वक्त्रक्षतिः केवला ॥ ५ ॥

रत्नानां प्रभवोऽसि मान्यमहसां धत्से च विश्वम्भरं
गर्भे विष्टपमातुरप्यसि गुरुस्थानं सुधानामसि ।
दाता जीवनदातुरप्यसि महामेघस्य वारां निधे
लावण्यं यदि दुस्सहं न भवतस्त्वां कोऽनुकर्तुं क्षमः ॥ ६ ॥

द्वित्रैरम्बुकणैर्न चेत् पुनरपि द्वित्रैर्विनैवार्थनां
लब्धैरन्यत एव तेन किमिदं दग्धोदरं पूर्यते ।
इत्थं चातक कण्टकाण्डविलुठत्प्राणेन यत् प्रार्थ्यते
जीमूतो भवता निरङ्कुशमिदं मौढ्यं क्व ते कथ्यताम् ॥ ७ ॥

विद्युद्भिर्नयनानि घोरनिनदैश्श्रोत्राणि निर्घाततः
प्राणांश्चापि हरस्ययत्नमटवीकान्तारशैलाब्धिषु ।
वर्षस्यम्बुद याचितोऽपि मनुभिः प्राचेतसैर्वर्तसे
कालेऽप्यस्तघृणो यशस्तव तथाप्यन्तं दिशामावृणोत् ॥ ८ ॥

वृष्टीर्वारयसे दृशः कलुषयस्यारामुन्मूलय-
स्यब्धीन् शोषयसे दिशश्च कुरुषे धूलीभिरुद्धूलितः ।
पश्यामस्त्वयि नोपकारलवमप्यालोचयन्तो वयं
वायो षष्टिदिनायुषः कथमहो गर्वस्तवोन्मस्तकः ॥ ९ ॥

आरामे पनसाम्रवारणबुसाखर्जूरचन्द्रद्रुम-
प्राये संसृतिरिन्द्रनीलमसृणा छायापि साधारणी ।
साकं संचर काक कोकिलकुलैस्संत्यज्य शालीनतां
न त्वं व्यञ्जयसे गिरं यदि जनो जानाति कस्त्वामिह ॥१०॥

अङ्गारे पुरतः क्षिपन्त्यथ दृढं गृह्णन्ति संदर्शनी-
वक्त्रेणाम्भसि मज्जयन्त्यथ ततो घ्नन्त्यायसैस्साधनैः ।
घर्षन्ति स्म कषोपलेष्वथ तुलां गुञ्जाभिरप्यञ्जसा
यत्त्वां हेम नयन्ति दुस्सहमितः किं पातकं कथ्यताम् ॥११

आसारैश्शिशिरीकृता बसुमती वेशन्तशैवालिनी
कासाराब्धिपुरोगमाश्च शतशो निश्शेषमापूरिताः ।
आरामाश्च बहिष्कृताः किसलयैः पुष्पैश्च धाराधर
श्रान्तेऽपि त्वयि कस्य हानिरधुना नष्टाः परं चातकाः ॥१२॥

किं पुष्णासि मृगान् मृगाधिप दिशन् काले तदीयेप्सितं
किं वा भीतिमपाकरोषि दवतस्तेषामरण्यौकसाम् ।
दर्शंदर्शमिमान्वियोजयासि च प्राणैस्त्वमेवादृशो
दुर्वारा मृगराजता किल कृता दुर्मेधसा वेधसा ॥ १३ ॥

सञ्जातोऽपि कठोरकीचकवनादन्योन्यसंघर्षत-
स्तत्प्रायं वनमाश्रयाश दहसीत्येतद्धि युक्तं तव ।
यत्त्वां वृद्धिमवापयन्निह जगत्प्राणोऽपि निस्संशयं
साहाय्यं विदधाति ते तदधुना मर्माणि नः कृन्तति ॥ १४ ॥

अम्भोधिर्हरिदन्तपान्थलहरीमालोऽपि नालोक्यते
सिन्धो काननसंभवेऽविनयतः किं त्वं वृथा वल्गसे ।
जातासि क्व नु लीयसे क्व नु कियान् कालोऽथवा स्थीयते
प्रमाराम पुरालयान् वितनुषे नामावशिष्टान् कुतः ॥ १५ ॥

पौरस्त्यो मरुदभ्युदेति भवता जीमूत सर्वा दिशः
पूर्यन्ते वलशासनस्य धनुषा दिग्वारुणी चाङ्किता ।

कामं वर्षसि दुर्दशा च गलितेत्यालोकयंश्चातको
 यावन्निर्वृतिमेति वर्षसि कथं तावद्धि वर्षोपलैः ॥ १६ ॥

वृष्टिस्सा विरराम पूरयति याऽसाधारणं सारणी-
 वेशन्ताब्धिसरित्सरांस्यहरहर्भानोरुदग्रैः करैः ।
पाथश्शुष्यति संचरन्ति परितो दाशाश्च वैसारिण
 स्थातुं नेह तवोचितं सरसि किं निस्सीमया चिन्तया ॥ १७

सर्वज्ञेन कृतादरोऽसि यदि किं शीतद्युते तावता
 धुत्तूरार्कशरप्रसूनभुजगाः किं तेन नाङ्गीकृताः ।
किञ्चिदृज्ञोऽप्यलमेव ते यदि गुणं गृह्णाति कश्चिज्जनो
 नोचेत् प्राकृतसंगतेस्तव वरं सर्वज्ञतोऽनादरः ॥ १८ ॥

उक्ष्णा यास्यसि किं वृथैव सुलभेऽप्यैरावणे वारणे
 किं हालाहल एव ते रतिरभूत् सत्यां सुधायामपि ।
अर्कैर्हृष्यसि मेदुरे परिमलैस्सत्येव किं कैतके
 सर्वज्ञस्य तवापि कः पशुपते वक्तास्तु मुग्धो जनः ॥ १९ ॥

साकं ते वसतिर्जडैरसुरभिप्राये जनिः कर्दमे
 सभ्यास्ते मधुपा निसर्गमलिना भूयोऽप्यमी चञ्चलाः ।
इत्थं सत्यपि यत् सरोरुह सतां मान्योऽसि तत् तावकं
 वैदग्ध्यं न हि किन्तु सिन्धुतनयापाङ्गस्य लीलायितम् ॥२०

मन्दमन्दमयं दवो वनभुवं प्राप्तः क्रमादेधते
 तारुण्यं च गतो दहत्यपितरून्माकन्दजम्बूमुखान् ।
भास्वानस्तमुपागतो विगलिता सन्ध्या च सायन्तनी
 तापिञ्छच्छवि चावृणोति भुवनं निश्शेषमन्धंतमः ॥ २१

. . . .

. . . . ।

दीना चोत्पलिनी चरन्ति बहुशः पाटच्चरास्सर्वतः

प्राप्तुं कीर्तिमयं तमीश समयस्त्वां स्मारये केवलम् ॥ २२

पूर्णं वत्सरमप्युपोष्य भवता दत्तं कणं पाथसः

कीर्णं चण्डसमीरणेन पतितं कृच्छ्रेण चञ्चूपुटे ।

लब्धं किं पिबतु स्वयं गतघृणः किं वा शिशुभ्यो दिश-

त्वेनं चातक एष वारिद वद त्वं दातृचूडामणे ॥ २३ ॥

आयस्यापि वनप्रियं जनकवत् पुष्णासि गर्भप्रभृ-

त्यारादेव निवारयस्यवहितो निश्शेषमस्यापदः ।

ज्ञात्वाप्यन्यममुं विचय्य विरुतैः काक श्रुतीनां सुखै-

श्चञ्च्वा पीडयसे न मूर्ध्नि यदि च त्वं देवदेवोऽसि नः॥ २४

जातो दैववशेन चन्दनतरुर्वृष्ट्या च संवर्धितः

पान्थानां हृदयङ्गमैः परिमलैस्स्वान्तं समाकर्षति ।

अस्मै किं जलसेकदोहददृढावापाः क्रियन्ते त्वया

काष्ठायैव कथं पुलिन्द दलयस्येनं त्वमामूलतः ॥ २५ ॥

पुष्पाण्यक्षिगतस्य यान्ति भवतः प्रायः परिष्कारतां

गृह्यन्ते न फलानि कैरपि तथा पत्राण्यमत्राय च ।

श्रान्तिं त्याजयितुं नृणां किमथवा च्छाया तवास्त्यन्तत-

स्स्वीचक्रे कथमर्कगुल्म गिरिशस्त्वामीदृशं ब्रूहि नः ॥ २६॥

आकारस्तव सर्वतोऽपि विकृतस्तत्राद्भुता कन्दरा

संचारश्च ततस्तरां ध्वनिरसावन्यादृशश्श्रोत्रयोः ।

दुस्पर्शैश्च सकण्टकैः क्षुपगणैर्भूयो बुभुक्षाक्षति-
स्त्वामुष्ट्र त्रिजगाद्विलक्षणमहो वेधाः कथं निर्ममे ॥ २७॥

शक्राय द्विपवाजिकल्पलतिकास्स्पर्धेन वा शम्भवे
रेखा चान्द्रमसी तथा मुरभिदे पद्मालयाकौस्तुभौ ।
देवेभ्यश्च सुधा त्वया जलनिधे दत्ता यदि त्वं विना
क्षोभं मन्दरतो ददासि वचसां पारे तदा ते यशः ॥ २८॥

आराद्धुं गिरिशं दलानि तव संगृह्णन्ति माहेश्वरा
भैषज्याय फलानि वैद्यहतका मूलान्यपि प्रायशः ।
शिष्टं काण्डममी हरन्ति मखिनो यूपाय केनेदृशं
माहात्म्यं तनुनाशपर्यवासितं माल्लूर ते कल्पितम् ॥ २९॥

क्षुद्रेषु श्ववराहमेषमहिषप्रायेषु सत्वेषु या
विक्रान्तिर्मदवारणेन्द्र भवता स्वच्छन्दमाविष्कृता ।
तामुन्मस्तकरोषभीषणमुखव्यादानदुर्दर्शने
पारीन्द्रेऽपि तनोषि चेत् तव तदा पारे गिरां विक्रमः ॥३०

शान्तान्यद्य फलानि पुष्पनिचयः कालेऽप्यभूद्दुर्लभो
लीयन्ते शनकैर्दलान्यपि तथा शुष्यन्त्यमी पल्लवाः ।
त्वत्तो जीवनमीहते तरुरसौ चूतः पयोद द्रुतं
वृष्ट्यैनं त्वमवाथवा परिहराशन्या स्वतन्त्रोह्यसि ॥ ३१ ॥

चूतो योऽध्वगतः फलप्रभृतिभिः पान्थान् सदा सेवते-
यश्चास्ते फलपुष्पपल्लवघनो लीनः क्वचित् कानने ।
संप्राप्ते समये तु पश्य निधनं तुल्यं द्वयोरेनयोः
कीर्तिस्तत्क्षतिरित्यहो द्वयमिदं जातं जगत्यूर्जितम् ॥ ३२॥

[1] मन्तस्य पादः प्रस्तावः [2] हारस्सुषावसो इति ।
होवाहाइतिसस्तोभ इडेति च समापनम् ॥ १७८

[1] एकारान्तं पर्वमात्रं दैर्घस्य स्ताव उच्यते ।
उच्येते प्रतिहारौ द्वौ [3] दधन्वाꣳ यस्सुषावसो ॥ १७९

[1] स्तावाक्रियापर्वणैव स्थानस्य कथितो (ता) बुधैः ।
[4] होईत्यादि स्तौभिकान्तो प्सुवन्तरेति हारता ॥ १८०

[5] सहोनरस्सत्यमोजः सुवर्ज्योति रेस्थादिदम् ।
द्यौरक्रानिति मुख्यानि कीर्त्यन्ते निधनानि वै ॥ १८१

[6] जयस्य पादप्रस्तावः उत्सो हारो भवेत्तथा ।
[6] (यौधाजयस्य पूर्वोक्ता प्रस्तावाद्यꣳशकल्पना)
[7] पार्थस्य स्तोभसँय्युक्तः पादभागः पृथक्पृथक् ॥ १८२

दानप्रतिग्रहमन्त्राः.

दासीनिष्करथाश्वाग्रचहस्तियानगवां तथा ।
दुन्दुभीदिव्यवस्त्रा (णि) दि दक्षिणानां तत्क्रमात् ॥ १८३

ऋत्विजः प्रतिगृह्णीयुः तत्तन्मन्त्रैश्श्रुतीरितैः ।
साश्वꣳ रथं दक्षिणार्थं प्रतिगृह्णाति चेत्तदा ॥ १८४

[8] मृज्यादश्वमुखान्य [8] श्वनामयुग्मचतुष्टयम् ।
[9] रथोर्ध्व स्पर्शे [9] आदित्या वायो श्वर्मं प्रतिग्रहे ॥ १८५

अस्त्र प्रतिग्रहे नक्ष सूर्य लोह प्रतिग्रहे ।
रथेति दक्षिणे चक्रे स्पर्शो वामेत्यधिष्ठितौ ॥ १८६

---

[1] प्रस्ता—सू—७. [2] प्रति—सू—३—३५. [3] प्रति—सू—३—३०. [4] प्रति—सू—११—६. [5] द्रा—श्रौ—२०—८—३२. [6] प्रति—सू—९—१०—द्रा—सू—१८—३—१६ [7] द्रा—श्रौ—२०—२—४—प्रति—६—४. [8] द्रा—श्रौ—५—३—२३—म—वा—१—७—१. [9] द्रा—श्रौ—५—४—१—१३. म—ब्रा—१—७—२—९.

बृहदित्युत्तरे चक्रे चक्रा **वङ्क्ति** संस्पृशेत् ।
वैश्वा रथं समारोहेत् **गिदेत्यत्र** स्थितो जपेत् ॥ १८७
कृशा यच्छेत् **सव्यरज्जुं** स्पृशे **द्दासेति** दक्षिणाम् ।
पुरस्तात्सर्वमन्त्राणां [2] **देवस्यत्वेत्यमुं** जपेत् ॥ १८८
[2] **वरुणेत्यादयो** मन्त्राः (न्) क्रमात्तत्प्रतिग्रहे ।
[3] अश्वो गौरप्यजः स्वर्णमजावि वसनां गिराः ॥ १८९
उष्ट्रो मृगश्च पुरुषो हस्तिवरा व्रीह्यादयः ।
तिला अश्वतरो मन्त्रं [3] **काद्यतत्ते**ऽन्तमेवच ॥ १९०
[4] **रश्मिरित्यादय** स्स्तोमभागा स्तैरनुमन्त्रणम् ।
कुर्यात्क्रमेण स्तोत्राणां इत्येषा मन्त्र योजना ॥ १९१

क—वाजपेये पृष्ठस्तोत्राणि.

नाराशंसं भक्षयित्वा पृष्ठहोमं तु पूर्ववत् ।
कृत्वा **रथन्तरं देव्यं** स्तुवीरन्पूर्ववत्तथा ॥ १९२

अभीवर्तो ब्रह्मसाम.

[5] **अभीवर्तो ब्रह्मसाम तंवोदस्सामि**तीरितः ।
उपधावेप्यभीवर्त सामोपेति विशिष्यते ॥ १९३
ऋषिः प्रजापतिः प्रोक्तः शिष्टं प्रकृतिवत्स्मृतम्

तत्र प्रस्तावादिकथनम्.

[5] **वान्तस्तावो** [6] **हार इन्द्रंगीर्भि हाईति नैधनम्** ॥ १९४
कालेयं पूर्ववद्गेयं **सर्पते**ति च निष्क्रमः ।

---

[1] द्रा—श्रौ—५—३-१४—१५. म—ब्रा—१—८-१—१६. [2] द्रा—श्रौ—५—३—१९. म—ब्रा—१—८—१७. [3] म—ब्रा—१—९—१—द्रा—श्रौ—१५—३—२. [5] प्रस्ता—सू—७. म—ब्रा—१८—६—१४. [6] प्रति—सू—५-२.

तत्र आर्भवः.

आर्भवे तु विशेषोऽस्ति स विशेषोऽभिधीयते ॥ १९५

गायत्रं स्वाशिरामर्को यस्त इत्यृक्षु गीयते ।

सकश्रुध्ये पवस्वेन्द्रमच्छे त्येकर्च्चकारि(संहि)ते ॥ १९६

पुरोजितीति यज्ञीया न्धीगवे कीर्तिते तृचे ।

तत स्सूर्यवतीष्वृक्षु कावमन्त्यं यथाविधि ॥ १९७

तत्र ऋष्यादि कथनं.

[1]गायत्री कुकुबुष्णिक् चानुष्टुप्जगती तथा ।

अग्निर्वैश्वानरोन्धीगुः प्रजापतिरिति क्रमात् ॥ १९८

ऋषयः कीर्तिताश्चैवं देवता सोम उच्यते ।

वा—आर्भवे प्रस्तावादि कथनं.

(आ)अयामायमिति स्तोभ सहिताः पादभागकाः॥ १९९

यस्तेमदेति मर्कस्य स्यु स्तावोद्गीथ हारकाः ।

उपद्रवस्य स्थाने तु तमेव स्तोभ माहरेत् ॥ २००

ईकारनिधनं ब्रूयुरेव मुत्तरयोरपि ।

पूर्वमेव सकस्योक्तो भागपञ्चकनिर्णयः ॥ २०१

श्रुध्यस्यापीन्द्रमच्छेति स्तावादि विधिरुच्यते ।

वान्तः प्रस्तावभागः स्यात् श्रुध्यस्य परिकीर्तितः॥ २०२

[2]श्रुधीयेत्येव हारः स्यात् सर्वे डानिधनं ततः ।

पुरोजितीति ज्ञीयस्य स्वासुवद्भागकल्पना ॥ २०३

[3]अन्यस्थान निषेधोक्तेः स्तोत्रधर्मो न चेष्यते ।

---

[1] द्रा—श्रौ—१६—३—२३—२८. [2] द्रा—श्रौ—२०—२—४ प्रति—सू—११—९.
[3] प्रति—सू—३—५१. [4] द्रा—श्रौ—६—२—२२.

वाजपेये अग्निष्टोमस्तोत्रकथनं.

[1]त्वन्नश्चित्रेति वन्तीयमग्निष्टोम सामवै ॥ २०४
ऋषिरिन्द्रो देवताऽग्निः [2]बृहती ककुबुत्तरा ।
वारवन्तीय साम्नोऽस्य पर्वणा स्तावकल्पना ॥ २०५
प्रतीहारस्य देशे तु विकल्पोऽस्ति स उच्यते ।
विदागाधन्तुचेतू इत्यक्षरेषु विकल्प्यते ॥ २०६
[3]चतुरक्षरहारो वा [4]हारस्समाक्षरोऽपि वा ।

वाजपेये उक्थ्य स्तोत्राणि.

अनन्तरं [5]साकमश्वं [6]सौभरश्चापि पूर्ववत् ॥ २०७

तृतीयोक्थ्ये विशेषः.

[7]उद्वशीयं तु तृतीयोक्थ्यं साम तस्यापि निर्णयः ।
छन्दः प्रभृतयोऽनुष्टुप् उद्वंश(स्यो) स्येन्द्र उच्यते ॥ २०८

तत्र प्रस्तावादिकथनं.

वंशीयस्याङ्गिकस्तावो हारः स्या[8]त्पर्व पञ्चमम् ।
उविंत्यत्रेडिति कुर्यात् हाईति निधनं ततः ॥ २०९

वाजपेये षोडशी.

पूर्ववत्षोडशिस्तोत्र मुद्वंशीयादनन्तरम् ।
भक्षणन्निष्क्रमश्चाऽपि प्रवेशोपहवादिकम् ॥ २१०

---

[1] म–ब्रा–१८--६ -१६ [2] पु–सू–९–१–२२. प्रति–३–८–१०. द्रा–श्रौ–१९–४—७. [3] द्रा–श्रौ–२२–१–८---१२. [4] म–ब्रा–१८–६–१७. द्रा–श्रौ–२२–१–१८. [5] प्रति–सू–६–११–द्रा–श्रौ–१९–३–१३. [6] म–ब्रा–१८–७–२५. [7] नि–सू–१–९. [8] द्रा–श्रौ–५–२–५.

वाजपेय सामकथनम्.

[1] शिपिविष्टवतीष्वृक्षु बृहत्सामाथ वैष्णवम् ।
अत्रापि स्वासुवत्कार्यो भागपञ्चकनिर्णयः ॥ २११

तत्र विशेषः.

अत्राप्युपद्रवे वृद्धं षोडशस्वेव शङ्कुषु ।
द्वितीयमक्षरं प्रोक्तं [2]ह्रस्वं स्यात्षोडशेतरे ॥ २१२

अतिरात्रनिरूपणं.

अतिरात्रे [3] षोडशिग्रहो (हं) विकल्पेन विधीयेत ।
षोडश्यन्ते [4]समस्तेन पर्यायादि त्रयं तथा ॥ २१३
सन्धौ च सन्धिसाम्नां च [5]सपराचीति विष्टुतिः ।
पृथक्तृचेभ्यो हिङ्कार [6]स्तिरोह्यन्स्येति च क्र(तू)तौ ॥

अतिरात्रे बहिष्पवमानम्.

पवस्व वाचो दविद्यु पवमानस्यतेकवे ।
बहिष्पवमानमिति [7] तृवृत्स्तोमश्च कीर्तितः ॥ २१५

तत्राज्यानि.

अग्निन्दूतं मित्रंवयमिन्द्रमिद्गाथिनो बृहत् ।
इन्द्रे अग्नानम इति आज्यानां स्तुतिरिष्यते ॥ २१६

अतिरात्रे माध्यन्दिनः.

माध्यन्दिने पवमाने विशेषः कथ्यतेऽधुना ।
गायत्रमामहीयवं रौरवं जयमौशनं ॥ २१७

---

[1] म–ब्रा–१८–७–२५. [2] नि–सू–२–९. [3] द्रा–श्रौ–२६–४–११—ला·श्रौ–६–५–२३—द्रा–श्रौ–१८–१–१. [4] द्रा–श्रौ–५–३–५. [5] म–ब्रा–२–२–१. द्रा–श्रौ–६–३–१८. [7] म-ब्रा–२०–१–१.

पृष्ठे विशेषः.

बृहच्छयैतेऽत्र पृष्ठे स्तः सर्वमन्यद्यथा पुरा ।
उक्थ्यानि च यथोक्थ्ये स्युः षोडश्यपि यथापुरा ॥ २१८

रात्रिपर्यायाः.

तत्र प्रथमः.

[1] पान्तमा प्रवइन्द्रा वयमुत्वेन्द्रायमद्वने ।
वैतहव्यं च शाक्त्यं च काण्वं कक्षमित्यपि ॥ २१९
पर्यायः प्रथमः प्रोक्तः [1] द्वितीयो वक्ष्यतेऽधुना ।

द्वितीयः.

अयन्तइन्द्र दासं च पारमातून इत्यपि ॥ २२०
अभित्वेत्यार्षभं चैव इदंव गारमेव च ।

तृतीयः.

[2] पर्याये तृतीयेऽदंघृतश्चुन्निधनमेव च ॥ २२१
दैवातिथमात्वेतानि योगेयोगेतवस्तरम् ।
सैमेधं कौत्समिन्द्र पर्याया रात्रिपूर्विकाः ॥ २२२

सन्धिस्तोत्रम्.

[3] एना प्रत्यु इमाउवेति तृवृत्सन्धि प्रकीर्तितम् ।

सर्वस्तोम सर्वपृष्ठाप्तोर्यामः.

तत्र बहिष्पवमानं

पवस्ववाचो दविद्यु पवमानस्य तेकवे ।
बहिष्पवमानमित्येवं [4] तृवृत्स्तोमश्च कीर्तितः ॥ २२३

---

[1] म–ब्रा–९–१–३. [2] म–ब्रा–२०–१–१. [3] म–ब्रा–९–१–२८—२०–१–४. [4] म–ब्रा–२०–३–१.

तत्र सगर्भाज्यानि.

[1] गर्भवन्ति चाज्यानि स्तोमः [2] पञ्चदश स्मृतः ।

तत्र गर्भाणि.

अग्निन्दूतमानोमित्रा इन्द्रमिद्गाथिनोबृहत् ॥ २२४

इन्द्राग्नी आगतं चैव एषां गर्भाः क्रमेण हि ।

गर्भाः.

[3] सुषमिद्धोनआवह तानश्शक्तंपार्थिवस्य ॥ २२५

युञ्जन्तिब्रध्नमिति तमीडिष्वायोआर्चिषा ।

[3] चतुर्ऋचेऽन्त्यस्य उद्धारः कार्य एव हि ॥ २२६

तत्र माध्यन्दिनः.

माध्यन्दिनः पवमानश्च वाजपेयवदिष्यते ।

माध्यन्दिने विशेषः.

ऋष्यादयः तथैव स्युः विशेषस्तत्र कथ्यते ॥ २२७

[4] देवस्थानमपोह्यात्र तासु गेयꣳ [3] रथन्तरम् ।

रथन्तरगानकाले विशेषः.

[5] रथन्तरे पावमाने बहिर्वेदेरनन्तरम् ॥ २२८

वहेयुस्सन्ततꣳ रथं अन्ये स्तोत्रसमाप्तितः ।

पृष्ठस्तोत्रे गर्भिण्यः.

[5] बृहच्च वामदेव्यश्च श्यैतं कालेयमेव च ॥ २२९

---

[1] द्रा–श्रौ–२६–४–९. [2] म–ब्रा–२०–३–१. [3] म–ब्रा–१६–५–२२––द्रा–श्रौ–१६–४–१४–१५. [4] कल्पसू. [5] द्रा–श्रौ–सू–९–१–१. पृष्ठस्तोत्राणां धर्मविशेषाः पद्दिकायां विशदीकृताः.

[1] गर्भवन्तीनि च [4] पृष्ठानि एषां गर्भाः क्रमेण हि ।

तत्र गर्भाः.

[1] वैराजं च शक्वर्यश्च वैरूपं रेवत्यश्च वै ॥ २३०

तत्र स्तोमकथन.

[2] एकविंꣳशश्चतुर्विंꣳशश्चतुश्चत्वारिꣳशश्च वै ।
कार्या अष्टाचत्वारिꣳशस्स्तोम एषां क्रमेण च ॥ २३१

तत्र आर्भवः.

परिस्वानो गायत्रं सꣳहितꣳ रूपमेव च ।
पवस्वेन्द्र सफ श्रुध्ये पुरोजिती श्यावान्धीगवे ॥ २३२

परिप्रध सौहविषं कावꣳ सूर्यवतीषु च ।
इत्यार्भवः पवमान स्स्तोमश्च [3] त्रिणवस्स्मृतः ॥ २३३

तत्र अग्निष्टोम गानं.

[4] यज्ञायज्ञीयमाग्निष्टोम गानञ्च गर्भवाद्धि तत् ।

तत्र गर्भः.

गर्भो बृहत्वमग्ने स्तोम [2] स्त्रयस्त्रिꣳश एव हि ॥ २३४

मतभेदः.

[5] क्रत्वन्तरे चाप्तोर्यामे गर्भं नेच्छाति सूत्रकृत् ।

---

[1] द्रा–श्रौ–२६–४–१. नि–सू–८–२. ला–श्रौ–६–५–२१. [2] म–ब्रा–३–८–१३—२०–३–१. [3] म–ब्रा–२०–[illegible]–१. [4] द्रा–श्रौ–२६–४–११. ला–श्रौ–६–५–२४. [5] द्रा–श्रौ–ध- २६–४–११.

उक्थ्ये गर्भविषये मतभेदः.

उक्थ्यानि च सगर्भाणि [1]केचिदाहुर्मनीषिणः ॥ २३५

[2]केचिन्नात्र गर्भमाहुः यदि [2]गर्भो भवेत्तदा ।

गर्भपक्षे गर्भाः

गूर्दो भद्रमुद्वंशश्च तेषां गर्भाः क्रमेण हि ॥ २३६

तत्र स्तोमकथनं.

[3]त्रिणवैकविंशसप्तदशस्तोमाः क्रमेण वै ।

तत्र षोडशी.

षोडश्यपि यथापूर्व मेकविंशो भवेत्तथा ॥ २३७

पर्यायाश्च यथापूर्वं विशेषस्तत्र कथ्यते ।

पर्याये विशेषः.

[4]पन्यम्पन्यं श्रौतकक्षं दैवोदासं तु पूर्ववत् ॥ २३८

कौत्सस्य स्थाने चात्वाविशन्त्विवति दंष्ट्रकम् ।

हेतुश्चात्राऽहीनपाठः शेषं रात्रिवद्भवेत् ॥ २३९

तत्र संधिस्तोत्रं.

सन्धिस्तोत्रञ्च यथापूर्वं [3]तृवृत्स्तोमश्च इष्यते ।

तत्र अतिरिक्तस्तोत्राणि.

[5]स्तोत्राणिचातिरिक्तानि [5]क्लृप्तानि ब्राह्मणेन वै ॥ २४०

---

[1] द्रा–श्रौ–२६=४–९. ला–श्रौ–६–५–२१. [2] द्रा–श्रौ–२६–४–१०. ला–श्रौ–६–५–२२. [3] म–ब्रा–२०–३–१. [4] द्रा–श्रौ–२५–५–७. [2] म–ब्रा–१३–१२–४–९. [5] द्रा–श्रौ–७–१–२९.

तत्र भक्षणे विशेषः.

[1] तृवृज्जराबोधीयं च [2] भक्षो गायत्र छन्दसा ।

तत्र विष्टुतिः.

विष्टुतिः कथिता तत्र वर्तनी परिपूर्विका ॥ २४१
[3] सत्रासाहीयं द्वितीयं स्तोमः [1] पञ्चदशस्स्मृतः ।
मार्गीयवं तृतीयं च स्तोमः [1] पञ्चदशः स्मृतः ॥ २४२
तुरीयं वैष्णवं वारवन्तीयमेकविंशकं ।

सर्वस्तोम प्रकारकथनं.

[3] तृवृत् बहिस्तुतिश्चैव आज्यानि दश पञ्च च ॥ २४३
माध्यन्दिने सप्तदश स्तोमसंख्या प्रकीर्तिता ।
होतुः पृष्ठंचैकाविंशं छन्दोमा इतराणि वै ॥ २४४
आर्भव स्त्रिणवः स्त्रयस्त्रिंशोग्निष्टोम इष्यते ।
विपरीतक्रमोक्थानि त्रिणवं प्रथमं तथा ॥ २४५
एकाविंशं द्वितीयंस्या त्साप्तदश्यं तृतीयकं ।
षोडशी चैकविंशस्यात् रात्रि स्सप्तदश स्मृता ॥ २४६
तृवृत्संधि स्तथाऽतिरिक्तस्तोत्रं प्रथममेव हि ।
पांचदश्यं द्वितीयं च साप्तदश्यं तृतीयकं ॥ २४७
एकविंशं तुरीयं च त्रयास्त्रिंशमितीरितं ।
सर्वस्तोमप्रकारोयं श्रुत्युक्तो विशदीकृतः ॥ २४८

इति पुन्नागपुराभिजनपूज्य रामस्वामिदीक्षितपुत्रेण नारायणस्वामिदीक्षितेन प्रकाशिता **श्रौतप्रकाशिका** समाप्ता.

---

[1] द्रा–श्रौ–२६–४–१०—ला–श्रौ–६–५–२२— म–ब्रा–१६–१२–४–९. [2] द्रा–श्रौ–७–१–२९. [3] म–ब्रा–२०–३–२. [3] म–ब्रा–२०–३–१–२.

असंख्याका वसन्त्यत्र नगरे ब्राह्मणोत्तमाः ।
वेदशास्त्रपराः पुण्यशीलाः सन्मार्गचारिणः ॥ २१ ॥

राजमान्या स्थिरा काचित् पाठशाला भवेद्यदि ।
तदा संस्कृतविद्याया वृद्धिर्भवति नान्यथा ॥ २२ ॥

निशम्य प्रार्थनां तस्य प्रसादाभिमुखोऽभवत् ।
मन्त्री मन्त्रविदां श्रेष्ठस्तद्यत्ने संमतिं दधौ ॥ २३ ॥

अत्रान्तरे राजधानीस्था भूसुरवराः पण्डिताग्रेसराः तादृशीमेव प्रार्थनां कृत्वा क्षिप्रमेव राजधान्यां संस्कृतमहापाठशालाप्रतिष्ठां बद्धोद्यमा अभूवन् ॥

फलतिहि वाञ्छाविटपी
कृषितः सद्बीजसंस्कृतः सुजनैः
आदरघनजलसिक्तः
स्वार्थ्यानिलेन न हतश्चेत् ॥ २४ ॥

तथैव तस्यैव वासुदेवशास्त्रिमहाशयस्य, संस्कृतविद्याभिवृद्धौ बद्धादरस्य, अध्यवसायतः श्रीमतः शेषाद्रिनाममन्त्रिवरेण्यस्य कृपया श्रीश्रीनिवासाचार्यसुधीमणेः अत्युत्साहोद्यमेन च, काचित्पाठशाला कल्याणपुर्यां प्रतिष्ठापिता सती, काले मठाधिपतिपौरकार्यनिर्वाहकसभादिकृतसदवलम्बनद्वारा महापाठशाला स्थितिमापन्ना वेदशास्त्रपाठप्रचारपरा रराज । तत्काल एव अस्मिन् देशे तत्रतत्र प्रतिष्ठितासु बालिकापाठशालासु च संस्कृतविद्या देशविद्यया साकं समभिवर्धिता । आंग्लेयविद्याशालासु च, संस्कृतविद्या राजविद्योपस्कृता सती सर्वजनादृता समजनि कुत्रचित् राजकीयसहायद्रव्याभिवर्धितसंस्कृतपाठशालासु, विद्याभ्यासः सम्यक्प्रचालितः । एवंरीत्या, श्रीचामराजेन्द्रभूपालकस्य, राज्यशासनकाले सर्वत्र संस्कृतविद्यायाः प्रचारोऽभूदिति गीर्वाण-

वाण्या अयमेव नवावतारकालः इति निर्धार्यते । त्रिंशद्वर्षात्प्राक् एवंभूतां संस्कृतविद्यास्थितिं निरूप्य, तस्याः नवावतारकालं सूचयित्वा, इदानीं त्रिंशद्वर्षादन्तः संग्रहेणारभ्यते । पूर्वदशाज्ञाना-भावे, तदनन्तरीयाभिवृद्धेर्निर्धरोदुस्तर इति पूर्वपीठिका विर चिता ॥

विजये विजयाकांक्षा सर्वत्र समजायत ।
अस्याः शिशोस्तथैवासीद्विजयः पुष्टिदायकः ॥ २५ ॥
कृष्णो राजा पिता तस्याः, माता कर्णाटकाश्यपी ।
तयोर्हस्तपरामर्शादभूत्पोषो महान् तदा ॥ २६ ॥

विद्वत्परीक्षा विजयेन दीप्ता
विद्यार्थिनो पञ्चदशात्रवर्षे ।
वेदेषु शास्त्रेषु निरङ्कुशा धी-
र्येषां हि ते राजसभाजनार्हाः ॥ २७ ॥

शिशोर्द्वितीये जयहायने सा
पुपोष लक्ष्मीर्जयनामदीप्ता ।
एका(वि)क्षरहा[1]सवशात्तदब्दे
पूर्वात् [2] द्वि(२)लोपो हि परीक्षितेषु ॥ २८ ॥

दिव्यं रूपं शिशोर्जातं मन्मथाब्दे महोदये ।
विद्यारतिः प्रसन्नाभूद्विद्वन्मनसि नित्यशः ॥ २९ ॥

विद्वत्परीक्षा फलिता तदानीं
मष्टादशप्राज्ञजयेन नूनं ।
अस्मिन् शिशोर्वत्सरके तृतीये
विद्याभिमाने जनतानुरक्ता ॥ ३० ॥

---

[1] विजय=वि–जय. [2] (१५-२=१३)

राजधान्यामेवंसत्यां विद्याभिवृद्धिपरिपाट्यां कल्याणनगरे च विद्याभिवृद्धिरेवमासीत् ॥

ऋग्वेदाध्ययने सुधर्मिणिगणः संसक्तचित्तोऽभवत्
विद्वद्बृन्दमलं शिवंकरयजुर्वेदे परं सादरम् ।
तत्पातञ्जलियोगशास्त्रमभवत्संमानितं कोविदैः
वेदान्ताध्ययनं तदा त्रिमतगं विद्योतते स्म प्रियम् ॥ ३१ ॥

तर्कव्याकरणे तथास्मृतिकृतिः साहित्यशाखाश्चताः
प्राप्याशु स्थिरतां समुन्नतिमगुर्मोदावहां भूतिदाम् ।
दिग्भ्यः शिष्यपरम्पराद्विगुणिता प्रत्यब्दमत्यादरात्
विद्याभ्यासमतन्वतेति सुकथां को वा न जानात्यलम् ॥३२

अत एव—

दुर्मुखा सुमुखा जातेत्येनं सूचयितुं किल ।
दुर्मुखयब्देऽपि गीर्वाणविद्याभ्यासे जना रताः ॥ ३३ ॥

तस्मात्—

विंशतिसंख्यावन्तो वेदे शास्त्रे परीक्षिताः सफलाः ।
विबुधा बभूवुरस्मिन् वर्षे मन एव कारणं विजये ॥ ३४ ॥

माविळम्बो हेविळम्बिन् विद्याभ्यासं प्रसर्पितुं ।
इति चोदनया राज्ञो हेविळम्बी सुवत्सरः ॥ ३५ ॥

गीर्वाणवाणीशिशुपञ्चमाब्दे
विद्याप्रचारो बहुळो बभूव ।
कल्याणपुर्यामिव राजधान्या-
मन्यासु शालासु सुपोषितासु ॥ ३६ ॥

इत्थं सरसा वाण्याः पञ्चाब्दीया विलासगतिरासीत् ।
संप्रति षष्ठाद्वर्षाद्दशमाब्दावधि कृतोऽस्ति वृत्तान्तः ॥ ३७ ॥

विलम्बिनि विकासो विकारिणि विषाद-
स्सुशार्वरिकृताभूद्विपत्ततिरवाच्या ।
प्लवे कृतविलासस्तथा शुभकृदीच्छा
जनेष्विव दशासीच्छिशोरिति विवेकः ॥ ३८ ॥

तस्मिन् वर्षपञ्चके—

महामारीवेधा जनपदगता दुःखबहुळा
विकार्यब्दे जाता मनसि च शिशोः शान्तिनिहतिः ।
क्व वा विद्याभ्यासः क्व सुपथगतिः संस्कृतगिरां
तदा गुप्तं सर्वं विफलगतितो विस्मयकरम् ॥ ३९ ॥

तदानीं खलु—

पितापि न पिता माता न माता न सुतः सुतः ।
भार्या न भार्या न पतिः पतिरासीत्तदा भयात् ॥ ४० ॥

विद्याशाला प्रविरतिवशाच्छिष्यसान्निध्यहानात्
विद्याभ्यासो निहतविभवः शोचनीयस्तदाभूत् ।
प्राणान् रक्षन्नभिनवशिशुः सप्तमे हायनेऽस्मिन्
राहुग्रस्ता रविरिव भयात् कुत्रचिज्जीवति स्म ॥ ४१ ॥

विपदिव विपदः पापाच्छार्वरिवर्षो विकारिमनुयातः ।
विप्लवकृत्तं दैवादनुबद्धोभूदशान्तशोकौघः ॥ ४२ ॥

राजधानीं महामारी क्रूरदृष्ट्या ददर्श हा ।
जनाः सहस्रशो नित्यं प्राणान् शोकाद्धि तत्यजुः ॥ ४३ ॥

तद्वत्सरे संस्कृतमहापाठशालायां विद्याभ्यासः सम्यङ् न प्रचलितः, विद्वत्परीक्षापि न प्रचलितेत्यस्मदभिनवावतीर्णस्य गीर्वाणवाणीशिशोर्भागधेयं भृशं शोचनीयमित्यलम् ॥

प्लवे सा प्लवमालम्ब्य निःसारं मरुता हृता ।
शुभकृद्वत्सरे पारं कथमप्यापयौ पुनः ॥ ४४ ॥

दुःखं न नित्यं न सुखं च नित्यं
जातस्य जन्तोः भवतीह दैवात् ।
वाणीशिशो स्तस्य तथैव दुःखात्
सुखस्य कालः समपद्यताशु ॥ ४५ ॥

शरत्किं शोभाकृत् सपदिविदितः शोभकृदिति
श्रुतो ह्रस्वाद्दीर्घो भवति विपरीतः कथमहो ।
गिरां देव्यास्तस्मिन् गळितशिशुता प्रादुरभवत्
तनौ दिव्या शोभा दशमवयसा दृष्टिसुखदा ॥ ४६ ॥

तथाहि—

सा हि बालवाणी, विळम्बिवर्षे स्वसञ्चारेण विळम्बिता, विकारि वत्सरे शरीरेण विकारिता, शार्वरिशरदि मनसातीव दुःखिता, प्लवाब्दे सुखेन सञ्चारयोग्यं प्लवमारूढा, शुभकृद्वर्षे दिष्ट्या दुःखाम्बुधिं तीर्त्वा, सुखसन्तोषपारं प्राप्त्वा, शोभकृद्वत्सरे परां शान्तिमवाप । तद्वत्सरे हि विद्वत्परीक्षायाम्—

समुत्तीर्णा हि विद्वांसः पञ्चाधिकदशोत्तराः ।
मोदः श्रीकृष्णभूपस्य प्रादुर्भूतो महान् तदा ॥ ४७ ॥

जातमुदस्तस्य विभोः कृपया विदुषां समादरो जज्ञे ।
तुष्टे राजनि कष्टं नष्टं भवति हि सतामेवम् ॥ ४८ ॥

सा हि अभिनवगीर्वाणवाणीदेवता अष्टमवर्षीयकन्यकावस्थां समुत्तीर्य, नवमवर्षरोहिणीदशां चातिक्रम्य, दशमवर्षीयगौरीदशायां त्रिभुवनाविधातुः परिग्रहेण, पाणिग्रहोत्सवं लब्ध्वा, नववधूरिव नवनवोन्मिषल्लावण्यशोभा हैरण्यगर्भीयशक्तिबीजद्वारा सर्वविद्या-

शक्तिगर्भा गर्भिणीव नटतन्त्री, तत्र तत्र सुधामणिकृताभिरिष्ट-दोहदसपर्याभिरभिनन्दिता रराज ॥

यथा—एकः,

वधूमेनां कश्चित्स्तुतिगतिपरैर्गायकवरै-
स्सह श्राव्यैर्गानैः सरिगमपधन्यादिगमकैः ।
स्वरैरुच्चैर्नीचैर्लसितकरणै रागनिचयैः
मुदाऽऽनर्च प्रेम्णा गुणकथनकैः कीर्तनपदैः ॥ ४९ ॥

अन्यः—

हरिद्रा[1]चूर्णैस्तां दशशत (१०००) पदैः कुङ्कमकणै
स्सुपुष्पैर्लक्ष्मीगीर्ललितललितानामनिचयैः ।
सुवाण्या गैर्वाण्या कलितविभवोऽपूजयदलं
प्रफुल्लां देवीं तां सुमुखवरदां भक्तिवशतः ॥ ५० ॥

अपरः—

जपैर्ध्यानै रेनामसकृदवशं क्षोभविकलं
मनो निग्राह्यान्यो यमनियमतो ह्यासनगतः ।
तथा यामप्रत्याहृतिगतिवशात्प्राणमरुतः
समाधिस्थः साक्षात्कृतविभवरूपामकलयत् ॥ ५१ ॥

इतरः—

अलङ्कारै स्तर्कै रमलसुपदै र्व्याकरणजै-
स्सुमीमांसावादैः सममुपनिषत्तत्त्वनिचयैः ।
तथा काव्यैः श्राव्यैर्नवरसयुतै र्नाटकगणै-
र्वचोदेवीमेनां सुकृतिमकरोदाशु सुकृती ॥ ५२ ॥

अनन्तरमस्याः शक्तिप्रभावेन शतशः सहस्रशः तनूजास्तनुजाश्च काले काले आविरभूवन् । ता एव संस्कृताभिज्ञा नारीशिरोमणयः,

[1] लक्ष्मीसरस्वतीललितासहस्रनामावळीभिः.

त एव वेदशास्त्रकोविदाः पण्डितरत्न, विद्यानिधि, कविरत्न, राजकविभूषणेत्याद्युपाधिपरिशोभिताः पण्डिताः, तथैव संस्कृतविद्याप्रभावेन, बि.ए. एम्.ए. इत्याद्युपाध्यलङ्कृताः विद्वांसोऽपि। अथ सा गीर्वाणवाणीदेवता सर्वेषां साधूनां सर्वदा सुप्रसन्नाभूत् ॥

क्रोधोऽस्याः क्रोधिनाम्न्यां शरदि समभवत्तेषु पापेषु मात्रं
येषां गीर्वाणभाषा खरविषसदृशा नीरसा निर्गुणाऽऽसीत्।
प्रीतिस्तेष्वेव विश्वावसुशरदि तथा तद्रुचिर्येषु दृष्टा
रागद्वेषौ हि लोके सुहृदसुहृदिति स्वप्रहेतुप्रयुक्तौ ॥ ५३ ॥

तथैव—

वर्षः पराभवस्तेषा मन्वर्थोऽभूत्पराङ्मुखाः।
विद्याभ्यासेऽत्र येऽभूवन्नलसा दुष्टबुद्धयः ॥ ५४ ॥

परन्तु विद्यावतामस्मिन्वर्षेऽपि विजयाभ्युदय एव। अत एव राजधान्या मस्मिन्वर्षे प्रचलितायां विद्वत्परीक्षायां वेद, वेदान्त, तर्क, व्याकरण, ज्योतिष, साहित्यादिशास्त्रेषु द्वाविंशतिविद्यार्थिनः समुत्तीर्णाः पण्डिता अभवन् ॥

वर्षे प्लवङ्गे सुखलीलयालं
प्लवङ्गवत् शास्त्रसमुद्रजालम्।
संप्लुत्य पारे भुवि तस्थिरे ते
विद्यानुरक्ताः सफलप्रयत्नाः ॥ ५५ ॥

तेषु पञ्चदशसंख्याका एव विद्यार्थिनः नवीनाःपण्डिता जाताः—

कीलके कीलिता दृष्टिः सरस्वत्याः सदादरात्।
विद्याभिवृद्धिकार्येऽस्मिन् विद्वज्जनपरिश्रमात् ॥ ५६ ॥

तदानी मभिनवावतारभूता, संस्कृतवाग्देवता, षोडशवर्षालंकृता, उदितयौवना मुग्धेव सर्वाङ्गसौष्ठवेनातिमुग्धा प्रचकाशे।

अस्याः आषोडशवर्षादाविंशवर्षं यद्वृत्तान्त आसीत् तस्यविचारः संक्षेपेण यथा—

सौम्ये वर्षे सौम्या वाणी
सर्वत्रास्मिन् देशेऽचालीत् ।
विद्याभ्यासो भूयान् जातो
यत्नाद्राज्ञामाज्ञायत्ता ॥ ५७ ॥

तथाहि वाग्देवता विद्युत्तुल्यां विदुषां प्रतिभां संवीक्ष्य,
विद्युन्मालां विद्वन्मालां हस्ते कृत्वा चिक्षेपैषा ।
अभ्रं [1]लध्वी भूमिं गु[2]र्वी प्राप्तातत्त्वं [3]तत्त्वाद्व्यक्तम् ॥ ५८ ॥
वर्षे साधारणे ज्ञेया वाणीसंपद्विशेषतः ।
असाधारणभूतेति मेनिरे सर्वतोजनाः ॥ ५९ ॥

चित्रमेतत्—

संस्कृतविद्याभ्यासो देशेऽभूदन्यविद्यया साकम् ।
यस्मिन्वर्षे सोऽयं कथमत्र विरोधिकृद्विदितः ॥ ६० ॥

परीधाविवत्सरे तु अनवरतश्रीशारदाराधनपरः, जगद्गुरुवरश्रीशृङ्गगिरिपीठाधिपयतिवरः, ब्रह्मभूयंगत इति वाग्देवतायाः

[1–2] अभ्रापेक्षया पृथिवी गुरुतरा पृथिव्यपेक्षया अभ्रं लघुतर अत एव ऊर्ध्वं विक्षिप्ताः गुरुतराः पाषाणादिपदार्थाः भूम्यामेव पतन्ति धूमादिलघुतर पदार्थाः ऊर्ध्वं गच्छन्ति । विद्युन्माला लघुत्वगुणविशिष्टा तेजस्त्वात्, धूमवत् विद्वन्माला गुरुत्वगुणविशिष्टा पार्थिवत्वात् पाषाणादिवत्, इति शास्त्रीया विवक्षा तेजोरूपेभ्यो देवताविशेषेभ्योऽपि विद्वज्जनाः विद्याबलाधिकतेजोवन्तः अधिकगौरवार्हाश्च अभवन्निति भावः ॥

[3] तत्त्वात्—तस्य भावः तत्त्वं (गुरोर्भावः गुरुत्वं लघोर्भावः लघुत्वं). तत्त्वात्— पृथिवी गुर्वी । अभ्रं लघु इति ज्ञानात् तत्वं—निश्चयः ; व्यक्तम् (भवति) स्फुटोभवतीत्याशयः ॥

एकदा दुःखस्य सुखस्य चाविर्भावोऽभूदिति मतिमतां विवेकः। तथापि राजधान्यां विद्वत्परीक्षायां त्रिंशच्छात्राः सफलमनोरथा अभूवन्निति संस्कृतविद्योन्नतेः सूचना ॥

प्रमादीचवर्षे प्रमोदो जनानां
सुविद्याविशेषैः सदा शोभितानाम्।
अधीताश्च वेदाः प्रयोगप्रकारा
ह्यधीतानि शास्त्राण्यनन्तानि शिष्यैः ॥ ६१ ॥

अस्मिन् देशे तत्रतत्र स्थितासु संस्कृतशालासु संस्कृतवाणी-प्रचारः किञ्चित् कुण्ठितोऽपि कल्याणपुरीसंस्कृतमहापाठशालायां राजधानीसंस्कृतमहापाठशालायां च, तस्याः प्रचारो निरर्गळो-जातः। अत एव—

आनन्दोऽन्वर्थसंज्ञोऽभवदिति सुजनाह्यूचिरे वत्सरस्य
विद्याशाला हि यस्मिन् विविधगुणयुता विश्वविद्यानवद्याः।
विद्याशालासु नित्यं पटुवटुजनता वाग्विचारेऽतिदक्षा
वादान् कुर्वत्यमोधान् चतुरमतिकृतान् प्रीतियुक्ता बभासे ॥

राक्षसे राक्षसा[1] जाता वर्षे विद्याविरोधिनः।
सुजना राक्षसान्[2] हत्वा हृदि मोदं प्रपेदिरे ॥ ६३ ॥

जनाः सत्यरताः सर्वे नळवन्नळवत्सरे।
विद्यया विनयोत्पत्ति स्तस्या स्सत्यं स्वभावजम् ॥ ६४ ॥

अस्मिन्वत्सरे विद्याप्रभावप्रभायुक्तसूर्योदयेन वाणीमुखपङ्कजं प्रभूतं विकसितमासीत् ॥

यतः—

श्रीशृङ्गगिर्याख्यपुरे यदाभूत्
कुम्भाभिषेकः स्तुतशारदायाः।

---

[1] दुर्गुणदुःशीलयुक्ता राक्षससदृशाः. [2] कामक्रोधादीन् जित्वा.

विद्वज्जनास्तत्र मुदा मिलित्वा
विद्याविनोदेन ननन्दुरेवम् ॥ ६५ ॥

[1]किं ब्रह्म? सर्वं बहुधा कथं तत्?
स्वमायया केय? मभेदशक्तिः ।
द्वैतं तवेष्टं? न तथा किमन्य?
दृध्यासयोगात्सकलं विवर्तते ॥ ६६ ॥

[2]नारायणो यश्चिदचिद्विशिष्टो
ब्रह्मैव नान्यः स च कारणात्मा ।
कार्यात्मकोऽयं परिणामगत्या
जगत्स्वरूपः स हि भक्तिगम्यः ॥ ६७ ॥

[3]ब्रह्मैव विष्णुः सहि सर्वशक्तो
जीवास्तु भिन्ना विदिता स्तथाज्ञाः ।
जडप्रकृत्या जगदुद्भवः स्या-
दीशस्तु तस्यास्ति निमित्तहेतुः ॥ ६८ ॥

[4]ईशा हि कर्ता परमाणवस्ते
स्वनिष्ठशक्त्या द्व्यणुकादिरीत्या ।
जगत्पादार्थाः परिणाममात्राः
दुःखस्य हानिः खलुतद्विवेकात ॥ ६९ ॥

[5]संस्काररूपः प्रतिवर्णजन्यः
स्फोटः पदार्थस्फुरणाय हेतुः ।
स्फोटात्मकं ब्रह्म तदीयबोधात्
ब्रह्मत्वसिद्धिः सुखरूपमुक्तिः ॥ ७० ॥

---

[1] अद्वैतवेदान्ती. [2] विशिष्टाद्वैतवेदान्ती. [3] द्वैतवेदान्ती. [4] तार्किकः.
[5] वैयाकरणः.

[1]ज्ञात्वात्मबन्धं गुणवृत्ति हेतुं
यमादियोगेन समाधिनिष्ठः ।
कैवल्यभावं प्रतिपद्य योगी
नैर्मल्यतत्वं रमते हि नित्यम् ॥ ७१ ॥

[2]प्रधानमन्धं पुरुषस्तु पङ्गु-
स्तद्योगजातं हि पदार्थजातम् ।
तयोर्विवेकेन सुखेन मुक्तिः
दुःखस्य हानिस्त्रिविधस्य जन्तोः ॥ ७२ ॥

[3]शब्दोह्यनादिः श्रुतयः प्रमाणम्
कर्मैव नित्यं श्रुतिचोदनात्तम् ।
सत्कर्मजाता भवति ह्यपूर्वा
सत्यं सुखं तत्फलमात्मनः स्यात् ॥ ७३ ॥

सहृदयहृदयानन्दकारिणि वस्तुनि—

[4]नोत्प्रेक्षा न विरोधो
नातिशयोक्ति र्विभावना न स्यात् ।
उपमा नैव निदर्शो
नवरसमूर्धा स शान्ति[5]रसएव ॥ ७४ ॥

तथैवास्मिन् देशे यदुगिरिपरकालव्यासराय राघवेन्द्र मठादिषु च, एवमेवविचारे पुनः पुनः प्रचलिते, वाणीमुखविलासः काले काले पदेपदे जरीजृम्भते स्म ॥

---

[1] योगी. [2] कापिलः. [3] मीमांसकः. [4] आलंकारः. [5] नित्यानन्दस्वरूपः "रसोवैसः" इति श्रुतेः, नित्यानंदस्य शान्तिरसस्य च जन्यजनकभावः परिणामोवा अभेदाध्यवसायोवा अत्राङ्गीक्रियते "रसग्ँलब्ध्वा नन्दी भवति" इति श्रुतेः.

तदनन्तरीयपैङ्गळवर्षे च विद्यावैभवः समान एव—

कालयुक्कालयुक्तास्ते विद्याभ्यासमनोरथाः ।
विद्यां तां सांस्कृतीं सम्यक् पोषयामासुरीश्वराः ॥ ७५ ॥

इदानीमस्याः अभिनववाग्देवतायाः पञ्चविंशतिवर्षाण्यतीताः । षड्विंशतिवर्षस्तु सिद्धार्थी ॥

प्रसिद्धः सिद्धार्थी नवनव कलाकोविदगणैः
नवीने विद्याया[1] उपकरणजाले विरचिते ।
अशेषां विद्यानां सरळसरणिं राजसुपथे
नयन् सद्बालानां हित सुखगतिं श्रेयसि मतिम् ॥ ७६ ॥

रौद्रीवर्षो राज्ञोहर्षं सद्भ्यस्तोषं द्विड्भ्यो रोषम् ।
विद्वत्पोषं कुर्वन् लोके रुद्रं रुष्टं चक्रे तुष्टम् ॥ ७७ ॥

दुर्मतिबर्षे लोकान् दुर्मतिदाहेन सा वाणी ।
वसुधां च सदावर्षैः बालानानर्च वाक्सुधावर्षैः ॥ ७८ ॥

सर्वासु दुन्दुभिध्वानो जयशब्देन चोदितः ।
दुन्दुभौ वत्सरे जातो विद्याशालासु सर्वतः ॥ ७९ ॥

तदनन्तरवर्षोऽपि येषां परनिग्रहेच्छा जाता तेषामेव रुधिरोद्गारीसंवृत्तः । विद्यासक्तानां तु प्रियकार्येव ॥

तस्मिन् वर्षे—

विश्वविद्यालये बालाः
पण्डिता बहवोऽभवन् ।
मानिताः पूजितास्तेऽद्य
सेवन्ते मातरं महीम् ॥ ८० ॥

---

[1] विद्यायै इति वा विद्याया इति वा पदच्छेदः.

राजधानीमहापाठशालायामस्मिन् वत्सरे प्रचलितविद्वत्परीक्षायां वहवो देशीयाः अन्यदेशीयाश्च तत्तच्छास्त्रेषु कृतपरीक्षाः राजसम्मुखात् सवस्त्राभरणबहुमानानि लब्ध्वा भृशं तुष्यन्तिस्मेति सर्वत्र शुभोदर्कः । इत्थं अभिनवगीर्वाणवाग्देवताया त्रिंशद्वर्षेष्वतीतेषु तस्याः प्रसादेन सर्वतः सर्वत्र संस्कृतविद्याभिवृद्धिः सरीसर्पति । सा च महोपकारिणी सर्वेषु मठेषु यतिवरैस्तपसा परिचिन्त्यते । अखिलदेवालयेषु भक्तजनैः समन्त्रकगन्धपुष्पादिभिः पूज्यते । गृहेषु उपनयनादिस्मार्तसंस्कारेषु, अग्निष्टोमादिश्रौतकर्मसु, वार्षिकजयन्तीसिंहासनाधिरोहणादिलौकिकोत्सवेषु च, तत्तत्कर्माधिकारिभिः तत्तत्कालकर्मोचितमन्त्रपुरःसरं होमद्रव्यादिभिरिज्यते । संस्कृतविद्याशालासु विद्यार्थिभिः विद्वद्भिश्च पठन पाठनादिभिः स्तोष्यते । देवतोत्सवादिकालेषु गायकैः वीणावेणुप्रमुखवाद्योपस्कृतगानवैभवेन गीयते । सर्वत्रेत्थं सदा जेगीयते इति तस्याः वृत्तान्तसङ्ग्रहः । एतत्सर्वं अस्मत्प्रभुवर्यस्य श्रीकृष्णराजेन्द्रभूपस्य राज्यशासनादृतधर्ममार्गावलम्बनप्रभावत एव समुज्जृम्भते । तस्मात् सा त्रिशक्तिरूपा त्रिमूर्तिस्वरूपा त्रिवर्गदायिनी विद्याशक्तिरूपिणी शब्दब्रह्मात्मिका लोकमाता गीर्वाणवाग्देवता अस्य यदुकुलभूपालसन्ततेः सन्ततं सकल शुभोदर्कमनुग्राह्य, तेनपाल्यमानाऽस्यदेशस्य तत्प्रजानां च निरन्तरं योगक्षेममातन्वती विविधविद्याविलासैर्विशेषतः संस्कृतविद्याविभवैः सर्वानानन्दपरिपूर्णहृदयान् कुर्यादित्यादरेणासकृदा-शास्यते ॥

ऋतूनामुच्छ्रायः समभवतु वृष्टिः सुसमये
जनानामामोदो नियतसुखदः साधुविहितः ।
स्वकर्मस्वौत्सुक्यं सुकृतपरिपाकेन महता
प्रसादाद्वाग्देव्याः फलतु निखिलेच्छा तनुभृताम् ॥ ८१ ॥

विद्यानीतिविनीतधर्मनिरताः सन्मार्गसंसेवकाः
सर्वे साधुपरोपकारमतयो निर्व्याजवात्सल्यतः ।
लोकाः शोकविवर्जिताः सुचरिताः तुष्यन्तु सत्यान्विताः
गैर्वाण्यां नवरीतिरञ्जितकविस्पर्धा कवीनञ्चतात् ॥ ८२ ॥

जयतु जयतु धीमान् कृष्णराजेन्द्रभूपो
जयतु जयतु विद्याभ्यासरीतिर्गरिष्ठा ।
भवतु भवतु सौख्यं स्तुत्यकर्णाटराज्ये
भवतु भवतु कीर्तिः स्सज्जनानां प्रसिद्धा ॥ ८३ ॥

इति सविनयं सादरं भक्तिश्रद्धापूर्वकं संप्रार्थ्यते
गीर्वाणवाणीसेवापरेण ॥

श्रीवेङ्कटरमणेन.

साहित्यविचारः

यद्ब्रह्माचमनादिकर्मकथितं साक्षादनन्ताच्युता-
    ख्याख्यामालिकया त्रयीस्मृतिचरैरार्यैरनुध्यायते ।
गायत्रीमनुमानितं नियमतश्चादित्यचक्रस्थितं
    तन्नारायणशब्दवाच्यममलं भूयान्मम श्रेयसे ॥ १ ॥

श्रीमन्नाल्वडिकृष्णराजनृपतिर्जीयाज्जगत्क्षेमदः
    पाश्चात्यस्तुतराज्यभारमहितः पाश्चात्ययात्रोज्ज्वलः ।
तद्राजेन्द्रकृपानुपालितमहाविद्वद्वरैर्भूषिता
    वाणीसौधपदाश्रिता विजयतां शाला सुशिष्यप्रसूः ॥ २ ॥

शालाशासककृष्णमूर्तिसुमनोमालाप्रबन्धाधुना
    चारुत्वार्जनवांछया हि सुमनोमालासुबद्धोऽमुकः ।
निर्गन्धोऽपि तदन्तरस्थितिगतो तद्गन्धमालम्बते
    गन्धस्त्वेष कृतज्ञतामय इति प्राज्ञा विजानन्त्वमी ॥ ३ ॥

निधिबाणदिगिन्द्वंकशकाब्दे धातृवत्सरे ।
नैजभाद्रपदेमासि पूर्णिमायां बुधाहनि ॥ ४ ॥

साहित्यस्य विचारोऽयमुपन्यस्तो यथामया ।
स्वोपज्ञविषयस्तद्वत् देववाण्या विलिख्यते ॥ ५ ॥

श्रीकृष्णराजभूपालसंस्थानविदुषाऽधुना ।
श्रीवासरंगवर्येण भाषाद्वयविपश्चिता ॥ ६ ॥

बुधाराधनभावेन कृतो लेखोद्यमो भृशम् ।
बुधानां निरसूयानां मुदेऽस्तु महतां सताम् ॥ ७ ॥

अर्थप्रतीतिविषये गद्यवत् सुकरः परम् ।
लिखितोऽयमुपन्यासो भासतां कारिकामयः ॥ ८ ॥

दयाधना महाभागा सदस्याश्शास्त्रपारगाः ।
साहित्यस्य विचारेऽस्मिन्नुपन्यस्तुमिहोद्यतम् ॥ ९ ॥

अभिज्ञः कालिदासो मां पुरा ज्ञात्वा महाकविः ।
मदर्थमाह श्लोकान् हि यथा तत् स्मारयेऽधुना ॥ १० ॥

"मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम् ।
अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन् (साहित्ये) पूर्वसूरिभिः ।
मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः" ॥

इत्युक्ताभिज्ञवाक्यार्थप्रोदाहरणतस्स्थितम् ।
क्षन्तुमर्हथ सर्वज्ञाः प्रस्तुतं विस्तराम्यहम् ॥ ११ ॥

तत्र स्थितं चेत् स्खलितं विस्मृत्य क्षन्तुमर्हथ ।
श्रूयतामवधानेन ब्रह्मज्ञा वेदपारगाः ॥ १२ ॥

कविभिः कथितं गद्यपद्योभयमयं भुवि ।
साहित्यमिति केचित्तु हितेन सह वर्तते ॥ १३ ॥

सहितस्तस्य भावो हि साहित्यमिति केचन ।
ष्यञ्प्रत्ययोऽत्र विहितः धाधातुः सम्प्रपूर्वकः ॥ १४ ॥

क्तप्रत्ययोत्तरस्तिष्ठन् सहितोऽभूद्यथाक्रमात् ।
दधातेर्हिस्तथा 'तादौकिती' त्युक्त्या हितोऽभवत् ॥ १५ ॥

वाक्येनापि 'समोवाहि ततयो' रितीरितम् ।
सहितस्य ततःष्यञ्चेत्येवं सिद्धिस्समीरिता ॥ १६ ॥

सापेक्षाणां मिथस्तुल्यरूपाणां यौगपद्यकम् ।
क्रियान्वितं तदर्थोऽहीत्यूचुरन्ये तु शाब्दिकाः ॥ १७ ॥

सहास्य जात इत्यर्थे स्यादितच्चसहाव्ययात् ।
जातोतस्सहितश्शब्दस्तस्मात् ष्यञिति चोदितम् ॥ १८ ॥

शब्दशक्तिप्रकाशिन्यामर्थ उक्तस्तथान्यथा ।
वक्तुर्बुद्धिर्विशेषस्य विशेष्यत्वमुदीरितम् ॥ १९ ॥

तत्सारमञ्जरीकर्त्रा ससार्थितमभूद्यथा ।
पालाशखादिराश्वत्थान् छिन्दीत्यत्रहितत्ततेः ॥ २० ॥

प्रतियोगिहि साहित्यं यन्निरूपितमस्ति तत् ।
यदङ्गभागात्मफलं तदुत्पत्तिकरीछिदेः ॥ २१ ॥

क्रियाया वर्ततेतस्यास्सानुकूलकृतिर्भवान् ।
यथेत्थं शाब्दबोधो हि तथाऽत्रापि प्रवर्तते ॥ २२ ॥

नानाशास्त्रभवानन्ददायि साहित्यमित्यतः ।
शास्त्राणां प्रतियोगि स्यात्साहित्यं तन्निरूपितम् ॥ २३ ॥

यच्छास्त्रजानन्दफलं क्रियादानस्य तत्प्रसूः ।
अनुकूलकरं तस्मात्काव्यमित्यनुसिध्यति ॥ २४ ॥

उपदेशो हि काव्यानामानन्दरसदायकः ।
कान्तोपदेशसदृशः ततस्तद्रूपिणीक्रिया ॥ २५ ॥

नानाशास्त्रार्थविषयैर्मिळिताभासते ततः ।
तादृक्क्रियावत्साहित्यमन्वर्थाङ्कंमहीतले ॥ २६ ॥

साहित्ये बहुशास्त्राणां मेळनेऽत्र निदर्शनम् ।
क्रियते तत्रभवतां दृष्टिर्नेया प्रधीमताम् ॥ २७ ॥

व्याकरणशास्त्रमेलनं यथा—

सर्वस्य द्वे सुमतिकुमती संपदापत्तिहेतू ।
वृद्धोयूना सह परिचयात्त्यज्यते कामिनीभिः ।
एकोगोत्रे प्रभवति पुमान् यः कुटुम्बं बिभर्ति
स्त्रीपुंवच्च प्रभवति यदा तद्धि गेहं विनष्टम् ॥

शास्त्रेऽधिकारसूत्रस्य प्रवृत्तिरिव सर्वतः ।
सुमतिः कुमतिश्चापि सर्वान् व्याप्यखलु स्थिता ॥ २८ ॥

सम्पत्तिं च विपत्तिं च तनोति स्वस्वभावतः ।
युवकासक्तयुवती वृद्धं त्यजति तद्यथा ॥ २९ ॥

युवप्रत्ययसंश्लिष्टवृद्धवत् गोत्रजस्स्मृतः ।
कुटुम्बरक्षकस्त्वेकः गोत्रैकापत्यसम्मितः ॥ ३० ॥

स्त्रियासहोक्तौ च यथा शिष्यतेऽत्र पुमान् तथा ।
पुंवृत्तिर्यत्र योषित्स्यात् तया तद्वेश्म नश्यति ॥ ३१ ॥

तर्कशास्त्रमेलनं यथा—

कलशे निजहेतुदण्डजः किमु चक्रभ्रमकारितागुणः ।
सयदुच्चकुचौ भवन् प्रभाङ्गरचक्रभ्रममातनोति यत् ॥

कारणं तु त्रिधा प्रोक्तं तर्कशास्त्रे मनीषिभिः ।
तन्तुभिस्समवेतं हि पटकार्यं प्रपद्यते ॥ ३२ ॥

कारणं समवाय्यत्र तन्तुयोगः पटस्य तु ।
कथ्यतेऽसमवायीति निमित्तमितिचेतरत् ॥ ३३ ॥

तुरीवेमादिकं यद्वत् कलशं प्रति मृत्तिका ।
उच्यते समवायीति दण्डाद्यत्र निमित्तकम् ॥ ३४ ॥

॥ श्रीः ॥

दृक्पञ्चाङ्गविमर्शः

ऋतगुँ सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ।
ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नमो नमः ॥१॥

यत्कटाक्षसुधासिन्धौ मज्जता पुण्यपाकतः ।
मया ज्ञानमणिर्लब्धस्तमानन्दगुरुं भजे ॥ २ ॥

जयति जगति गूढानन्धकारे पदार्थान्
जनघनघृणयाऽयं व्यञ्जयन्नात्मभाभिः ।
विमलितमनसां सद्वासनाभ्यासयोगै-
रपिच परमतत्वं योगिनां भानुरेकः ॥ ३ ॥

कलां बिभर्ति क्षणदाकरस्य यः प्रकाशिताशां शिरसा गभस्तिभिः ।
नमोऽस्तु तस्मै सुरवन्दिताङ्घ्रये समस्तविद्याप्रभवाय शम्भवे ॥ ४ ॥

अभिषिच्य कृपावर्षैरात्मानं यः करोति माम् ।
तं सर्वसाक्षिणं वन्दे वासुदेवं जगद्गुरुम् ॥ ५ ॥

परापश्यन्त्यादिदेहां प्रणताभीष्टदायिनीम् ।
सत्यज्ञानानन्दमयीं ध्यायेऽनन्यां सरस्वतीम् ॥ ६ ॥

न ख्यातिलाभपूजार्थं केवलं लोकहेतवे ।
दृक्पञ्चाङ्गविमर्शोऽयं यथामति वितन्यते ॥ ७ ॥

भूगर्भसूत्रात्समविध्विनाभ्यां
तिथ्यादिकं नित्यमिह प्रसाध्यम् ।
दर्शान्तकालेहि समौ भवेतां
भूमध्यदृश्यौ तु यदर्कचन्द्रौ ॥ ८ ॥

भूगर्भात्समसूत्रस्थितसूर्यो न दृश्यतेऽस्माभिः ।
गोलोपरि स्थितत्वाद्दृष्टिः कर्णानुसारतो गच्छेत् ॥ ९ ॥

कुपृष्ठगानां कुदलेनहीनं
दृङ्मण्डलार्धं खचरस्य दृश्यम् ।
अतोऽयथार्थं ह्युपलब्धियुक्तं
तिथ्यादिकं ये प्रवदन्ति मूढाः ॥ १० ॥

भूमध्यदृक्सिद्धकलाप्रपूर्ति-
कालो हि कर्माचरणेषु योग्यः ।
स्वदेशदृष्ट्युत्थकलाप्रपूर्ति-
कालो निषिद्धः श्रुतिषु प्रदिष्टः ॥ ११ ॥

इयं व्यवस्था जगति प्रसिद्धा
सृष्ट्यादिकालाद्विदुषां हिताय ।
वस्तुस्थितिं पण्डितवंशजाताः
किमन्यथा वक्तुमलं समर्थाः ॥ १२ ॥

प्राचामाधुनिकानां तिथ्यादिघटीष्वन्तरं महद्भवति ।
तत्सर्वथा विरुद्धं प्रत्यक्षं रुवन्ति खलु केचित् ॥ १३ ॥

द्रष्टा भूगर्भस्थः पश्यति चेत् सर्वथैव प्रत्यक्षम् ।
दृष्टिर्भूपृष्ठस्थितद्रष्टुः क्षितिजे समतलानुसारेण ॥ १४ ॥

याततवादस्तमितः क्षितिसमपार्श्वे न दृश्यते चार्कः ।
क्षितिजोदयास्तसूर्याद्यावन्मानेन चन्द्रमा भवति ॥ १५ ॥

तिथ्यादीनां मानं साधयितुं सूक्ष्मता नहि यस्मात् ।
विक्षेपान्तरितेन्दोर्घटीषु महदन्तरं तथा भाति ॥ १६ ॥

काल्पनिकाऽप्रत्यक्षातिथिरिति चेत् सर्वमनवद्यम् ॥ १७ ॥

अत्रैवं केचित् प्रत्यवतिष्ठन्ते । सूर्यचन्द्रयोरन्तरमेव तिथिः, तिथिगणो वा । एतदन्तरं न काल्पनिकम् । सूर्यचन्द्रयोरन्तरात्मकद्वादशभागा अपि न काल्पनिकाः । न अप्रत्यक्षाश्च । एतदन्तरं साक्षाद्वेधदृश्यं भवति । तस्मात्सर्वास्तिथयः प्रत्यक्षा इति ॥

अत्र तिथेर्लक्षणं किमित्यादौ विचार्यते ।

तदाह भरद्वाजः—

तिथिमूलमिदं सर्वं कालनक्षत्रसङ्ग्रहम् ।
तिथिनक्षत्रयोः सिद्धौ यो हेतुश्चन्द्र उच्यते ॥

चन्द्रस्य क्षयवृद्धिभ्यां विज्ञेयात्र तिथिः सदा ।
यदा पञ्चदशो भागो वर्धते क्षीयतेऽपि वा ॥
कालेन यावता चन्द्रे स कालस्तिथिरुच्यते । इति ।

सूर्यसिद्धान्ते—

अर्काद्विनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी ।
तच्चान्द्रमानमंशैस्तु ज्ञेया द्वादशभिस्तिथि ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि—

आदित्याद्विप्रकृष्टस्तु भागद्वादशकं यदा ।
चन्द्रमाः स्यात्तदा राम तिथिरित्याभिधीयते ॥ इति ।

कालमाधवे सिद्धान्तशिरोमणौ च—

तन्यन्ते कलया यस्मात्तस्मात्तास्तिथयः स्मृताः । इति तनोति विस्तारयति वर्धमानां क्षियमाणां वा चन्द्रकलां यः कालविशेषः स किल तिथिः । त्रिंशदंशोपेतराशौ सूर्याद्विनिःसृतः शशी द्वादशभिरंशैः सूर्यमुल्लंघ्य गच्छति । तदा चन्द्रस्य पञ्चदशसु भागेषु प्रथमभागो दर्शनयोग्यो भवति सोऽयं भागः प्रथमकलेत्यभिधीयते इत्यादिना तिथेः कलारूपत्वात्प्रत्यक्षत्वमव्याहतमिति चेदुच्यते ॥

अत्र दर्शनयोग्यशब्देन शास्त्रीयज्ञानमेव विवक्षितम् । चान्द्रमासलक्षणविचारे कालमाधवे सिद्धान्तशिरोमणौ—

मस्यन्ते परिमीयन्ते स्वकलावृद्धिहानितः ।
मास एते स्मृता मासास्त्रिंशत्तिथिसमान्विताः ॥

वृद्धवसिष्ठसिद्धान्ते "अथामान्ते हि चन्द्राकौं राश्यंशादिसमावपि । प्राक्पश्चात्समसूत्रे हि नो यातोऽतस्तु लम्बनम्" । इत्यादिना भूकेन्द्रदृष्ट्या दर्शान्ते चन्द्रसूर्यौ राश्यादिभोगगणनया समावपि भूपृष्ठस्थजनदृष्ट्या पूर्वकपाले दर्शसमाप्तिकालात्पूर्वं समसूत्रे भवतः । पश्चिमकपाले दर्शसमाप्तिकालादूर्ध्वं समसूत्रे भवतः ' अत एव दृक्सिद्धिर्द्विविधा । भूमध्यजा भूपृष्ठजा चेति । तत्र प्रथमा पारमार्थिकी । द्वितीया व्यावहारिकी । शुक्लप्रतिपदन्ते सूर्यात्पुरतो द्वादशभागान्ते तत्कक्षां भित्वा भमण्डले यावदंशे तात्कालिकश्चन्द्रस्तिष्ठति । तत्रैव भूगर्भाच्चन्द्रनाभिकं सूत्रं पतेत् । एवं भूकेन्द्रदृष्ट्या क्रान्तिवृत्तीयसूर्यचन्द्रयोर्द्वादशांशान्तरे जाते चन्द्रस्य प्रथमकला दर्शनयोग्या भवति । अथ भूपृष्ठाद्द्रष्टुरन्या रेखा रविबिन्दुं चन्द्रबिन्दुं च नेया । सा रेखा चन्द्रं न लगति । दूरकक्ष्यात्वाद्द्रष्टुः कुदलोच्छ्रितत्वाच्च । अथ तयोर्भूपृष्ठतद्गर्भसूत्रयोरन्तरे चन्द्रकक्षायां यावदंशलिप्तादिकं तावदेव लम्बनलिप्तादिकं ज्ञेयम् ।

उपासनाकाण्डम्

(पि. आर्. सुब्रह्मण्यशास्त्रिणः बि.ए.)

प्रणम्य परमात्मानं दयालुं हृदयेशयम् ।

प्रकृत्योपासनाकाण्डस्योपोद्घातो विलिख्यते ॥

इह खलु भारतवर्षीयजनानामैहिकामुष्मिकश्रेयःप्राप्त्यै शिवेतरक्षतये च कर्मकाण्डमुपासनाकाण्डं ज्ञानकाण्डं च क्रमात् प्रादुर्बभूवुः । तत्रादिमं पूर्वमीमांसाशास्त्रे विवृतम् तृतीयं चोत्तरमीमांसायाम् । द्वितीयं तन्त्रागमादिघटितं मन्त्रशास्त्रं, यस्यायमुपोद्घातः क्रियतेऽद्य यथामति । अत्र क उपासीत कस्य हेतोरिति विमर्शनपरः छान्दोग्यश्रुतिमुदाहृत्य विवृणोमि । तथा च "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत । अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत" ॥

परमाण्वादिसूक्ष्मरूपाण्यारभ्य भृशबृहद्बृहन्नक्षत्रपर्यन्तं विद्यमानानि वर्तिष्यमाणानि सर्वाण्यपि रूपाणि पराकाशश्च परमात्मनोरूपं शरीरं प्रकृतिः । सा प्रकृतिर्जडप्रकृतिरपराप्रकृतिरचित्प्रकृतिः शक्तिर्मायाऽदितिराकाश इति नानानामभिर्व्यपदिश्यते । जीवाः परमात्मनोंऽशभूतास्तस्य पराप्रकृतीरित्युच्यन्ते । एते जडप्रकृतिरूपेषु मिश्रीभूय वरीवर्तमानाश्चितश्चेतना ज्ञा विज्ञाना इति च व्यपदिश्यन्ते । एवं विधपरापराप्रकृतिविशिष्टः परमात्मा ब्रह्मेत्युच्यते । सर्वं चेदं चिदचिदात्मकं जगत् ब्रह्मणो जायत इति तज्जं, तस्मिन् लीयत इति तल्लं, तस्मिन् तेन चानिति जीवति तिष्ठतीति तदनम् संक्षेपेण 'तज्जलानम्' इति वक्तव्ये 'तज्ज-

लोके च जीवोऽसंख्येयजीवजालैः परिवृतो विविधविचित्रा-चिद्विकाररूपसंकुले भोग्यभोगोपकरणभोगायतनपरिवृढो भूरादिसत्य-लोकैः सह बाह्यसंबन्धबद्धो भवति । आभ्यन्तरे चान्नमयप्राणमयमनो-मयविज्ञानमयानन्दमयकोशानि सन्ति । लोकाश्च कोशाश्च परस्परसदृश-भूमिकासम्बन्धभाजो भवन्ति । यदा जीवः स्थूलशरीरेन्द्रियाणि व्याप्नोति तदाऽस्य जागरावस्था । यदा मनोमयकोशपर्यन्तमेव संबन्धः तदास्य स्वप्नावस्था । यदा तु मनःसंबन्धमपि विहायानन्दमयकोशे परमात्मा-द्वितीयः शेते तदा सुषुप्तिः यत्रत्यानन्दानुभवः प्रबोधे 'सुखमहमस्वा-प्सम्' इति प्रत्यभिज्ञयैवोह्यते ॥

किंचैवंविधपुरुषस्य समन्तात् प्राणमयमात्रदेहिनो भूतप्रेत-पिशाचादयो, मनोमयमात्रदेहिनो यक्षगन्धर्वादयो, विज्ञानमयमात्रदेह-वन्तो देवादयश्च बहवः सन्ति संचरन्ति च । एवंविधसंबन्धे सति पिण्डाण्डयोस्तत्तद्भूमिकायां तत्तल्लोककोशयोः परस्परसंबन्धाधिक्येन हेतुहेतुमद्भावापत्त्या तन्त्या इव बद्धौ लोककोशौ भवतः । अत एकत्र-रूपान्तरव्यतिकरोऽन्यत्ररूपावस्थान्तरमुत्पादयति । तथा च बाह्यवृत्ति-व्यत्यासश्चान्तरवृत्तिभेदमुत्पादयति । यादृशां स्थितिमान्तरे कश्चि-दिच्छेत् स तदनुगुणां स्थितिं बाह्ये निर्वर्तयेत् । निद्राकामो बाह्यं निश्चलं कृत्वा तेजश्च परिहार्य शयानो मन्दं मन्दं श्वस्याच्चेन्निद्रामाप्नोति । तथा मनःशान्तिकामः स्थिरसुखासनासीनः प्राणानायम्य निश्चलेंद्रियः सन् मनसः स्थैर्यमाप्नोति । तादृशं मनो यद्येकस्मिन्नेवार्थे स्थाप्यते तदैकाग्रता सम्पद्यते । एवं बाह्यावस्थानुगुणमान्तरपारिणामो भावनानु-गुणश्च भवति । कतिपयेभ्यो वत्सरेभ्यः पूर्वं नटप्रमुखः कश्चिदाङ्गलदेशे-'हाम्लेट्' अभिधानो रङ्गतले मरणनटनविधौ मरणावस्थायास्तीव्रभाव-नायाः परां काष्ठां नटन् वस्तुतो मरणदशामवाप । आन्तरावस्थया